

OSMED

Osmanlı Medeniyeti
Araştırmaları Dergisi

Volume: 5, Issue: 8, 2019 e-ISSN: 2458-9519

www.osmanli-medeniyeti.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayımların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

İndeksler / Indexes

Academia, Google Scholar, IdealOnline, ISAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Research Bible, Research Gate, Scilit, TEI (Türk Eğitim İndeksi)

Kapak Resmi: Cihangir Camii, İstanbul, Turkey

<http://www.tas-istanbul.com/portfolio-view/cihangir-sehzade-cihangir-camii/>

Pascal Sebah’ın 1865 yılında çektiği Nusretiye Camisi Fotoğrafında Cihangir Camisi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü (Türker, *Mimarlık Tarihi*, 64)

Guillaume Gustave Berggren’e ait Nusretiye Camisi fotoğrafında sağ üstte Cihangir Camisi yapımı için kurulan iskele,1885 (Türker, *Mimarlık Tarihi*, 69)

Editör / Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

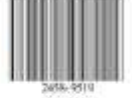
Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy Şahin

Doç. Dr. Fatih Demirel

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Adriatik DERJAJ	Tiran Üniversitesi	Arnavutluk
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN	Trakya Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Trenia WALKER	The University of New Mexico	ABD
Doç. Dr. Ahmet KÖÇ	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye
Doç. Dr. İsmail KIVRIM	Gaziantep Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Saim YÖRÜK	Karatekin Üniversitesi	Türkiye

Hakem Listesi / Executive Peer-Reviewers

Dr. Adem ÖLMEZ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Bekir GÖKPINAR	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
Dr. Efkan UZUN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi
Dr. Eyüp KUL	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Fatih DEMİREL	Bursa Uludağ Üniversitesi
Dr. Gürsoy ŞAHİN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Hasan ASADI	University of Mohaghegh Ardabili, İran
Dr. İsmail KIVRIM	Gaziantep Üniversitesi
Dr. İlker Mümin ÇAĞLAR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Mehmet GÜNEŞ	Iğdır Üniversitesi
Dr. Metin KOPAR	Adıyaman Üniversitesi
Dr. Mustafa GÜNDÜZ	Yıldız Teknik Üniversitesi
Dr. Mustafa GÜLER	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Mustafa SAĞDIÇ	Yıldız Teknik Üniversitesi
Dr. Mustafa Tayfun ÜSTÜN	Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Samettin BAŞOL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Sacit UĞUZ	Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Şefaattin DENİZ	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Yakup AHBAB	İstanbul Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS**Araştırma Makaleleri / Research Articles****Osman Cengiz**

XIX. Yüzyıl Osmanlı Şehir Silüeti: Şam Örneği

XIX. Century Ottoman City Skyline: Damascus Example

1 - 23

İsa Tolga Çıplak & Zeki Çevik

Babagan Bektaşilik ve Demokrat Parti

Babagan Bektashism and the Democratic Party

24 – 40

Vural Genç

Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı

Battle of Châldirân in the Safavid Chronic's

41 – 50

Ahmet Ali Gazel

Kİkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi

The Overthrow of Kamil Pasha in the Second Constitutional Period and the Role of Soldiers

51 – 69

Sibel Yazıcı

Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalılarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914-1918)

Debates and Recommendations with Epidemic Diseases on during Assembly Budget Negotiations

(1914-1918)

70 – 92

Osman Taşkın

Bir Uzun Hikaye: Cihangir Camii İnşaatı

A Long Story: The Construction of Cihangir Mosque

93 – 114

Kitap İncelemesi / Book Review**Mehmet Güneş**

Nursel Manav, Zenginlikten İflasa Mustafa Reşid Paşa'nın Sarrafı Cezayirlioğlu Mıgırđıç,

Libra Kitap, İstanbul 2019.

115 - 118

XIX. Yüzyıl Osmanlı Şehir Silüeti: Şam Örneği

XIX. Century Ottoman City Skyline: Damascus Example

Osman Cengiz*

Öz

Şam, yüzyıllar boyunca pek çok yıkım ve imar görmüştür. Bu makale şehrin XIX. asırda kaydettiği tarihsel sürece ilişkin bir panorama sunmayı hedeflemektedir. Bu şehir portresi aynı zamanda bir Osmanlı şehri olan Şam'ın politik, sosyal ve ekonomik tarihinin ilgili süreçteki durumunu da aksettirecektir. Şam'da XIX. yüzyıl boyunca tarım, sanayi ve ticaret gibi iktisadi faaliyetler icra edilmekte fakat bunlar arasında ağırlığı ticaret oluşturmaktaydı. Tarım için kullanılan tek su kaynağı şehrin içinden geçen ve Altın Nehir denilen Baradâ Nehri'ydi. Şehrin hac güzergahında yer alması şüphesiz ki onun gelişmesinde etkili olmuştur. Şam'ın sosyo-kültürel yapısı XIX. yüzyıl için birçok sıkıntı ve ayrılıklara sahne olmuş, vaktiyle kültürel bir zenginlik adına bir arada yaşayan farklı kimlikler, sermayeci aktörlerin elinde bir savaş silahı haline gelmişti.

Anahtar Kelimeler: Şam, Dimaşk, Osmanlı Şehri, Misyonerlik, Milliyetçilik

Abstract

Damascus has seen many demolitions and zoning for centuries. This article is based on the city's XIX. century aims to present a panorama of the historical process. This city portrait will also reflect the political, social and economic history of the Ottoman city of Damascus. During the XIX century, such as industry and agricultural activities are carried out in economic activities, but among them was the weight of trade in Damascus. The only source of water used for agriculture was through the city and the Golden river called Baradâ. The city's location on the pilgrimage route had undoubtedly been instrumental in its development. The socio-cultural structure of Damascus has witnessed many hardships and separations for the XIX century, and different identities, which once lived together for a cultural wealth, became a weapon of war in the hands of capitalist actors.

Keywords: Sham, Damascus, Ottoman City, Nationalism, Missionary

* (Dr); cengiz.osman@hotmail.com; ORCID:orcid.org/0000-0001-8143-5388

Giriş: İdarî ve İmarî Panaroma

“Sokaklar dar ve girift ama Kahire’dekilerden çok daha az...
Sokaklarda sadece, karanlık ve kasvetli bir görünüşe sahip mesken- evler var.
Birkaç evin sokağa bakan penceresi yok. Olanlar da sıkı ahşap kafeslerle kaplanmış.
Pazarlara ve halkın diğer uğrak yerlerine yaklaşıncaya kadar bütün şehir,
tuhaf ve gizemli bir sükülta kuşatılmış görünüyor.” KINNEAR (1841: 279)

Romalıların, Perslerin ve Arapların efsanelerini yüzyıllardır isminin üzerinde bir mühür gibi taşıyan Dımaşk¹ çok kültürlülük coğrafyası Bilâdüşşâm (Şam ülkeleri: Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün) bölgesinin bağrında atan kalbiydi. *Bereketli Hilal*’in güney-batı kolunda yer alan şehir, sonraki ismiyle “Şam”; 1521 yılından itibaren kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine bağlanmış ve bu hukukî bağıllık 1 Ekim 1918’de İngiliz ordusuna bağlı Avustralya birlikleri tarafından işgal edilip, Mart 1920’de Faysal’ın krallığı altında başşehir olarak bağımsız Suriye devleti şemsiyesine girinceye kadar sürmüştür.²

Bir yeryüzü cenneti olarak tasvir edilen kentin,³ XIII. yüzyıl Moğol, XV. yüzyıl Timur istilalarıyla, bu yüzyıllar öncesinde kazandığı imar ve refah varlığı sekteye uğramış; XVII. yüzyılın hemen başında Canbolatoğlu Ali tarafından muhasara altına alınıp kenar mahalleleri yağmalanmış, kısacası bahsi geçen asırlarda Şam, güzelliğinden çok şey kaybetmişti. XIX. yüzyıl da kent için çalkantılı ve sancılı bir zaman dilimi olacaktır.

Şam’ın tarih boyunca ilgi görmesi, hatta Ortadoğu’nun idarî merkezlerinden olması, antik dönemden itibaren “Beyrut hinterlandı” ve İslam fetihleri sonrası “hac güzergâhı” gibi ticarî-dinî kavramlarla veya bunların türevleri olan başkaca sebeplerle açıklanabilirdi. Geçmişten gelen bu idarî merkez olma geleneği kenti zenginleşmeye ve büyümeye hazır hale getirmiş, bu sayede çeşitli siyasi ve sosyal hadiseler akabinde çabuk toparlanmayı başarmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Şam sancağı,⁴ Hama ve Havran sancaklarıyla *Suriye Vilayetinin*⁵ merkezi durumundaydı.⁶ Şam’ın idarî başkent, Halep’in ise ticarî başkent olarak öne çıktığı söylene de⁷ kentin, bölge ticaretine de liderlik ettiğini kaydetmeliyiz.⁸

¹ Kalkaşendî Ahmed b. Ali, *Subhu’l-A’sâ fî Sinâati’l-İnşâ*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1987 IV/95.

² Şit Tufan Buzpınar, “Şam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, XXXVIII/311-319. Şehir, Antilübnan (Cebelüşarkî) dağlarının doğu eteklerindeki Kâsiyûn dağı ile Badiyetüşşâm adı verilen çöl sahası arasındaki vahada (Gûta Vahası) kurulmuştur.

³ R. Hartmann “Şam”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir, 2001, XI/300.

⁴ Bu dönemde Şam sancağı -Şam, Dumanik (Duma), Vadilacem, Hasba, Raşya, Baalebek ve Bekâülaziz kazalarından oluşmaktadır. Binbaşı Mustafa Rasim, *Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne Coğrafyası*, Dersaâdet, Tophane-i Âmire Mat. 1305, 266. Beyrut Vilayeti kazaları ise Beyrut, Lazikiye, Trablüşşam, Akka ve Belkâ’dır. *Age*. s. 269

⁵ Bu satırları referans gösterdiğim eser, bir ders kitabı olup 1864 *Vilayet nizamnamesinden* sonra (1305/1889 senesinde) Mühândishane-i Berr-i Hümayûn ve Hendese-i Mülkiye Mektebi için telif edilmiştir.

⁶ Mustafa Rasim *Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne Coğrafyası*, 265.

⁷ Nelly Hanna, “Osmanlı Dönemi Arap Şehir Tarihi Üzerine Bir İnceleme” *Türk Şehir Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, Cilt 3 Sayı 6, İstanbul, 106.

⁸ Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914 A Documentary Economic History*, Oxford Universty Press, New York, 1988, 159.

Şehir portresinde ise yüzyıl içinde pek çok değişiklik meydana gelmişti. Bu değişikliklerin yansımalarını mevcut mimarî yapılardan takip etmek de mümkündür.⁹ XIX. asır, Tanzimât (1839) ve Islahat (1856) Fermanlarının yürürlüğe sokulduğu ve II. Mahmut (1808-1839), I. Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamit (1876-1909) gibi her biri *Devlet-i Aliyye*'yi payandalayan yenilenme ve yeniden merkezîleşme temalı "reform ve nizamname seferberliği" takipçisi sultanların tahta geçtiği bir yüzyıl olmuştur. Şam 1831-1840 yılları arasında Mısır yönetimine bağlanmışsa da Kahire'nin idarî politikası, önceki dönemlerde olduğu gibi, Avrupa etkisindeki Beyrut-Yafa kıyı hattına değil daha çok Halep-Şam-Kudüs hinterlandına odaklanmıştır.¹⁰

Şehir, yaklaşık 130 hektarlık surlarla çevrili bir bölüm, sur içi üç mahalle, vahada geçimini tarımla sağlayan çok sayıda birbirine yakın köy ve kendisine iki kilometre kuzey-batıda Cebel-i Kâsiyûn eteklerinde kurulmuş Sâlihiyye yerleşiminden meydana gelmekteydi. Şehrin silüeti yüzyıllar içinde istila ve yangınlarla pek çok tahribata uğramış olmasına rağmen esasen hemen hiç değişmemiştir.¹¹ Zengiler, Eyyûbiler ve Memlûkler zamanında pek çok medrese, çarşı ve hanlarla mamur olmuş, Osmanlı-Türk devri ise şehrin imar tarihindeki mühim yerini almıştı.¹² Klasik İslam şehirlerinin genel özellikleriyle uyumlu olarak zamanın örgütlenmesi mekandaki örgütlenmeye yansımış ve en çok vakit geçirilen *Ulu Cami*¹³ ve onun çevresini saran çarşılar bu kentte de merkezi planda yer almıştır.

Romalılarda, bir kale ve o kalenin etrafından geniş bir alanın surlarla çevrilmesiyle muhkem hale getirilmiş klasik feodal şehir anlayışını yansıtan kent, Eyyûbilerde Babü's-Sağır ile Bâbü Keysân arasında güneye; Babü'l-Ferec ile pazarlar mahallesi (Sûklar) arasından kuzeye ve Bâbü Câbiye'den de güney-batı istikametine doğru genişlemiştir. Salihiyye'de de zaman içinde belli oranda bir büyüme gözlenmektedir.¹⁴ Memlûkler zamanında Yukarı Meydan Mahallesi, Kanavât ile Musallâ mahalleleri arası ve Saruca Pazarı'nda yeni yapılarla kent büyümüştür. Bu gelişim ve imar esasen, Kuzey Suriye, Havran, Filistin ve Hicaz'a giden büyük ticaret yollarının önemine bağlıydı.

Osmanlılar döneminde ise şehir, Havran'a giden güney-batı yolu istikametine yani açıkça hac güzergâhı üzerinde gelişimini sürdürmüştür. Kentin doğu bölümünde bu yöne doğru gelişimi tıkayan Yahudî ve Hıristiyan mahallelerinin varlığı nedeniyle doğuya doğru hiç bir yayılma olmamıştır. Bu yüzden Büyük Cami [Emevî Camii] ile Düz [Müstakîm] Sokak arasındaki pazarlar mahallesi (kentnin merkez hücre) batı duvarı boyunca *Saruca Sûku*'nu *Meydan*'a bağlayan büyük sokağın biraz doğusuna kaymış ve merkezi konumunu

⁹Değişen zamanların ve anlayışın bir dışı vurumu olarak XIX. Yüzyıl Osmanlı Şam'ında sanat ve şehir kalkınmasının kısa bir değerlendirmesi için bkz. Stefan Weber, "Ottoman Damascus of the 19th Century Artistic and Urban Development as an Expression of Changing Times" *Art Turc / Turkish Art 10th International Congress of Turkish Art*. Geneva, 1999, 731-740.

¹⁰ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, 53.

¹¹ Hartmann "Şam", 307.

¹² Hartmann "Şam", 306.

¹³ "Câmii Benî Ümeyye el-Kebîr", *Ümeyye Câmii* olarak da bilinir VI. Emevî hükümdarı I. Velid tarafından yaptırılmış 715 senesinde inşâsı bittiği yıl I. Velid ölmüştür. Cami, Şiiler ve Hıristiyanlar için de ziyaretgâhtır.

¹⁴ Andre Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, 26. Krş. Ekler: şehir planları.

korumuştur.¹⁵ XIX. yüzyıldaki batıya doğru bir milden fazla, güneye doğru ise iki mil olarak gerçekleşen genişlemeyle birlikte kenar mahalleler de şehre katılmış böylece şehir, meydan ile mahallelerden oluşan düalist bir yapı kazanmıştır.¹⁶ Raymond'ın ifadesiyle de idari binaların ve kültürel yapıların, kalenin batısına yerleştirilmeleri Şam'ın bu göreceli “yeniden merkezîleşmesine” katkıda bulunmuştur.¹⁷

Kentte 45 çarşı,¹⁸ 57 han,¹⁹ (1871'de) 6.606 dükkan²⁰ vardı. Hanlar, üstü açık merkezi mekanlarıyla geleneksel yapıyı sürdürmüş olsa da kubbelerle örtülü yapılar da az değildi.²¹ Bâbü'l-Hadîd'in yakınındaki Rum Pazarı (The market of the Greeks) buraya gelen her seyyah tarafından ziyaret edilen kentin en renkli pazarlarından. Burada, Şam kılıçları ve hançerleri, gümüş altın ve değerli taşlarla süslenmiş her çeşit silah, İran halıları, Keşmir ve Hint şalları satılmaktaydı.²² Kuyumcular çarşısı merkez camiye bitişikti.²³ Kalenin hemen güneyinde II. Abdülhamid tarafından yaptırılan *Hamidiye Çarşısı*, doğuya doğru Rum Pazarı'nın devamı gibiydi. Bakırcılar fütüvvetinin, kulakları sağır eden gürültüsünü saraçların eyer ve askerî koşu takımları imal ederken çıkardıkları sesler takip ediyordu. Şehirdeki han gibi yapılarda *Saracenic* mimarî belirgindi.²⁴ Bütün tecrübeli ve sağlam tüccarların büyük hanlarda veya kervansaraylarda depoları vardı. Ayrıca eşek ve deve pazarları Baradâ'nın kuzey yakasında ve merkezden biraz uzakta konumlanmıştı.

Kinnear'ın ifadesiyle 1839'da Şam sokaklarında yürüyen bir kişi pazarlarda satış için sergilenen malların parlak renkleri ve aşırı çeşitliliği sebebiyle şaşkına dönebilirdi. Buralardan gelip geçen insanların üzerinde, şark kıyafetlerinin bütün çeşitlerini görmek mümkündü.²⁵ Zaten doğunun tüm kentleri arasında Şam belki de en doğulu olanı, çok az değişime uğramış bir kentti. Avrupa giysilerini görmek çok ender görülüyor; birkaç istisna dışında Frenklerin de Suriye giysilerini benimsemiş oldukları müşahede ediliyordu.²⁶

¹⁵ Raymond *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 147. Ayrıca krş. Şekil-5 Şam şehir planı mavi kısımlar.

¹⁶ J.L. Porter- A.M.,F.R.S.L., *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, Vol. II, London, 1855, I/44-45.

¹⁷ Raymond, *Age*, 147.

¹⁸ Raymond, *Age*, 174.

¹⁹ Raymond, *Age*, 166, 176.

²⁰ Raymond, *Age*, 169. 1871'deki sayıdır.

²¹ Raymond, *Age*, 181.

²² Porter *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, I/50. Şehri 1839'da ziyaret eden Kinnear, Cairo, Petra and Damascus in 1839, ise heybetli Şam kılıçlarının artık yapılmadığını ancak hakiki Şam hançerinin çok yüksek fiyattan olmak şartıyla satıldığına bazen rastladığını kaydeder. Ayrıca, bazı varlıklı evlerde görülen, altınla işlenmiş muhteşem Şam ipeğini de pazarlarda kolay bulunmadığını, artık imal edilmediğini tahmin ettiğini kaydeder. John Gardiner Kinnear, Cairo, Petra and Damascus in 1839, , *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, John Murray, Albemarle Street, London 1841, 281.

²³ Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 162.

²⁴ Kinnear, *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, 281. “Saracen: Devlet-i Emeviyye ve Abbâsiyye ve Fâtîmiyye vaktinin Arab Müslimi ki ya *şarkıyyûn* lafzından ve yahud istihkâran *sârîkîn* lafzından muharrefdir. Saracenic: Eski Arap Müslimînine mensub ve müteallik.” W. James Redhouse, *A Lexicon English and Turkish / Lehçetü'l-Meânî*, Print: A.H. Boyajian, Third Edition, Constantinople, 1884, 661.

²⁵ Kinnear, *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, 280.

²⁶ Eyüp, Özveren, “Beyrut” Keyder, Özveren, Quataert (Ed.) *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, 77.

Bununla birlikte pek çok evde Avrupa iskemle ve sandalyeleri *atabe*²⁷ boyunca yerleştirilmişti.²⁸ 500 Yard (1 yard: 91,44 cm) hatta daha fazla devam eden Müstakîm Sokak²⁹ üzerinde, modern tarzda inşa edilmiş St. Mary Rum Kilisesi vardı.³⁰

Şehrin 1880'lerdeki bir gece tasviri, Mrs. Mackintosh tarafından şöyle yapılmaktadır.

“Şehrin geceleri, karanlık ve kasvetliydi. Pazarlar, ya çok sık ya da birbirinden çok uzak yerleştirilmiş donuk ve fersiz küçük kandillerle aydınlatılıyordu. Pazarlar dışında şehrin geri kalanı, geceleri neredeyse tamamen karanlığa gömülüydü. Hiç kimseye –tutuklanma eziyeti söz konusu olduğundan- fener taşımadan sokağa çıkma izni verilmiyordu. Zenginlerin, renkli cam parçalarıyla süslenmiş ve parafın yağı veya iki kandille aydınlatılmış bazen Londra'daki sokak lambalarına benzeyen büyük fenerleri, onların hemen önlerinden taşınyordu. Fakirler ise küçük el fenerleri taşıyorlardı.”³¹

2. Paranın Yolculuğu ve Kutsalın Gölgesi

Şamlılar XIX. yüzyılda tarım, sanayi ve ticaret gibi iktisadi faaliyetlerde bulunmakta fakat bunlar arasında ağırlığı ticaret oluşturmaktaydı. Tarım için kullanılan tek su kaynağı şehrin içinden geçen ve *Altın Nehir* denilen Baradâ Nehriydi.³² Baradâ zayıf debili (yıllık yaklaşık 10 m³) olmasına rağmen bu miktar, fazla yağış almayan bu bölgede kentin ve vahanın yaşamasını sağlıyordu.³³ Nehir, dağlardan inerken üç kola ayrılıyor, ortadaki en geniş olanı doğrudan şehre akıyor, hamamları ve çeşmeleri destekliyordu. Bu kol, yer altı kanal şebekesiyle şehirdeki her bir eve su tedarikinde kullanılmaktaydı.³⁴

Bu su kanallarını temizlemek için sık sık yerleştirilmiş menfezler, toprağın üzerinde kanallar boyunca küçük toprak kümeleri oluşturmuştu.³⁵ Nehrin iki yan kolu ise pek çok küçük kanala ayrılarak çevre bahçelerin sulanmasında kullanıldıktan sonra şehrin kuzey-doğusunda birleşmekteydi.³⁶ İyi geliştirilmiş bir dağıtım sistemiyle suyu Şam'ın farklı dış mahallelerine taşıyan kanallar, mahallelerin, bol ve iyi bir içme suyuna kavuşmasını sağlıyordu.³⁷ Bu çok eski bir düzenlemeydi³⁸ ve Osmanlılara sadece bakımıyla ilgilenmek

²⁷ “Atabe”, eşik. Burada kapı girişinden sonraki genişçe alçak eşik anlamında olup bir ya da iki adımla odanın zemine çıkılırdı. Bkz. Annie-Christine Daskalakis Mathews, “A Room of Splendor and Generosity from Ottoman Damascus”, Institute of Arts, New York University, *Metropolitan Museum Journal* 32, 1997, s. 114 vd.

²⁸ Mackintosh, *Damascus and Its People*, Seely Jackson and Halliday, Fleet Street, London, 1883, 12.

²⁹ İngilizce metinlerde geçen “The Straight Street” ifadesi Ali Berktaş tarafından Fransızca'dan “Düz Sokak” olarak tercüme edilmiştir. (Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 147) Ben aslına uygun olarak “Müstakîm Sokak” demeyi tercih ettim. Bkz. Münir Baalbâkî-Rûhî Baalbâkî, *Al-Mavrid Dictionary, English-Arabic—Arabic-English*, Dâru'l-İlm Lilmalâyîn, Beyrut, 1998, 913.

³⁰ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 1/56.

³¹ Mackintosh, *Damascus and Its People*, 15.

³² Kinnear, *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, 270.

³³ Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 108.

³⁴ D.S. Margoliouth, *Cairo, Jerusalem and Damascus: Three Chief Cities of the Egyptian Sultans*, , Dodd, Mead and Company, New York 1907, 373.

³⁵ Porter *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 1/159.

³⁶ Kinnear, *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, 270.

³⁷ Margoliouth, *Cairo, Jerusalem and Damascus*, 374.

kaldı. Elinde bu amaçlarla kurulmuş önemli vakıf fonları bulunan kadı, bu işle uğraşıyordu; görevliler (şâvî) kanalların ve dağıtım şebekesinin denetiminden sorumluydular.³⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş sınırları ve bu sınırlar arasındaki ulaşım ağı, provizyonist (iâşeci) anlayış hariç tutulsa bile Devlet-i Aliyye dışına ihracatı teşvik edici bir yapıda değildi. Zira iç ticari hareketlilik –mesela Mısır ile İstanbul arasında- sektörün, çoğu mal ve hizmetlerini emiyor üretim fazlası olmayınca dış ticarete zaruret veya hedef bulunmuyordu. Ayrıntıya girmek gerekirse XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Halep ile Şam kendilerine koyun, yün, yağ ve peynir, halı, deve, balmumu, tütün ve boya için mazi⁴⁰ temin eden civardaki Türkmen ve Kürt aşiretleriyle rahatsız edici bir birliktelik içinde yaşamaktaydı. Aşiretler, karşılığında aldıkları kumaş, boya, silah, mücevher, kahve, şeker ve diğer şekerli yiyecekleri beraberlerinde Anadolu yaylasındaki yaz otlaklarına götürürlerdi.⁴¹ XIX. yüzyılın başından yüzyılın sonuna gelinceye kadar Suriye'nin ticareti yirmi kat arttı fakat, 1900'den sonra bu hız azaldı.⁴² Suriye ve Filistin bölgesine liderlik eden bir ticaret şehri konumuna sahip olan kentin⁴³ ekonomisinin güvenli bir şekilde gelişmesi ve yaşamasında kente ulaşan yollardaki derbentler de katkıda bulunmuş olmalıdır. Zira ticarî ve askerî yollar üzerinde son derece önemli noktalarda hemen her dönemde askerî kuvvetler kullanılıyor; Suriye'de Humus ile Şam arasında iki kapulu derbendinde mustahfizlar bulunuyordu.⁴⁴

Şam ve Halep daha çok, küçük iş yerlerinin toplandığı imalat merkezleriydi.⁴⁵ XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine doğru Şam'ın ithal ettiği başlıca mallar pamuk ürünleri, pamuk ipliği, demir donanımları (iron hardware), Batı Hindistan malları, çivit ve kırmızı boya (cochineal) idi.⁴⁶ XIX. yüzyılın ortasında kumaş, çivit ve deri gibi Irak, Acem ve Hint mallarının Bağdat'tan Şam'a gelen kervanlarla getirildiği ifade edilmekle beraber⁴⁷ John Kinnear, Hindistan'dan İran körfezine getirilen ve Bağdat kervanlarıyla Şam'a dağıtılacak olan pek çok malın 1839'da doğrudan Londra ve Liverpol'dan Beyrut'a ithal edildiğini kaydetmiştir.⁴⁸ Yine aynı süreçte Şam'ın kendi imal ettiği ve Almanya ile İngiltere'den ithal

³⁸ Margoliouth, İslam öncesi döneme kadar uzandığını kaydederek eski ve yeni Şam tarihi yazarlarının farklı zamanlara ait 6 kanalın ismini verdikleri söyler bkz. *Cairo, Jerusalem and Damascus*, 373.

³⁹ Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 109.

⁴⁰ Boyacılık ve eczacılıkta kullanılan bir ağaçtır. Pamuk ve yün boyamak için yaprakları kaynatılırdı.

⁴¹ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul, 2/815.

⁴² İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2/949. Suriye'de 1825'te yıllık 90.000 kg saf yün üretilmekteyken 600.000 Roma Kilesi buğday harmanlanmaktaydı. Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, 78.

⁴³ Issawi *The Fertile Crescent 1800-1914*, 159.

⁴⁴ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990, 62-63.

⁴⁵ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2/1015.

⁴⁶ Kinnear, *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, 282.

⁴⁷ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2/938

⁴⁸ Kinnear, *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, 282. "Many article which used to be brought from India to the Persian Gulf and reached Damascus by the caravans from Bagdad, are now [1839] imported direct from London and Liverpool to Beyrout."

ettiği mensucatu da Bağdat'a ihraç ettiği; Şam'dan Bağdat'a giden kervan yılda 1000-1500 deve ile 250-350 ton eşya taşıdığı kaynaklarda yer almıştır.⁴⁹

Beyrut, Şam'ın başlıca limanı olmakla birbirlerini tamamladıkları kadar aslında rekabet de ediyorlardı.⁵⁰ 1840'ların sonunda imparatorluğun 19 büyük ticaret şehrinde 80 İngiliz ve 70 Fransız ticarethanesi vardı. Şam'da ise 5 İngiliz şirketi⁵¹ ve Beredâ kenarında Fransızlara ait bir şirketin çalışma ofisi mevcuttu.⁵² 1855'te imparatorluğun büyük şirket sayısı 20 iken 1895'te 30'a çıktı.⁵³ 1871'de Beyrut'ta 5 İngiliz firması olmasına rağmen aynı sene Şam ve Halep'te hiç biri kalmamıştı.⁵⁴ Şirketlerin kapanması, 1861 olayları ve devam eden kargaşanın, ticareti menfi yönde etkilemesi neticesi olmalıdır. İngiltere, XVI. yüzyıldan beri Fransa'nın etki alanı olarak görülen Suriye'de 1800-1850 yılları arasında ticaret hacmini 8 kat artırmış ve böylece Suriye çölündeki bedevilere Lancashire pamuğundan yapılmış gömlekler giydirmişti.⁵⁵

Şam'da dokumacılık ve mensucât sanayi yoğun İngiliz malları ithalatından evvel epeyce gelişmişti. XIX. asrın ikinci çeyreğine doğru İngiliz imalatı yerli imalatın yerini almış vaziyetteydi.⁵⁶ 1850'de Şam'da tüketilen yün ipliğinin tamamı İngiliz malıydı.⁵⁷ Pamuk ve ipek ürünlerinin Osmanlı coğrafyasında en evvel bir bütün olarak imal edildiği yerler Şam, Halep, Hama ve Humus olup Bursa ve Bilecik dokumacılığı buralardan sonra gelişmişti.⁵⁸ 1861 isyanları mensucat imalatını geçici olarak durdurdu ve imalatı Halep'e kaydırdu.⁵⁹ Neticede orada çalışan tezgâhların sayısı 1.000 kadar arttı. 1868 Ocak ayında yalnız 800 tezgâh çalışıyordu fakat senenin sonunda [Halep'teki] sayıları 3.000'e çıktı ve Mısır'daki pazarlar için dokudular.⁶⁰ XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı ile Fransa ve İngiltere arasında yoğunlaşan ticaret 1863'te adı geçen iki devletin sermayesiyle *Bank-ı Osmanî-i Şâhâne*'nin tesisini doğurmuş ve artık imparatorluktaki para basma tekeli bu kuruma devredilmiştir.⁶¹

Şam, *Mekke'nin Kapısı* sayıldığından⁶² şehrin kalkınmasında hac önemli bir amil olmuştur. Nitekim, ağırlıklı genişlemenin bu güzergâh üzerinde gerçekleştiği, yüzyıllar arası

⁴⁹ İnalçık *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2/938

⁵⁰ Özveren "Beyrut" Keyder, Özveren, Quataert (Ed.) *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, 78.

⁵¹ İnalçık *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 957.

⁵² Mackhintosh, *Damascus and Its People*, 4.

⁵³ H. Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, 186.

⁵⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2006: 957.

⁵⁵ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, 318.

⁵⁶ Kinnear, *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, 282.

⁵⁷ Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, 383.

⁵⁸ Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, Haz. Mehmet Ali Ünal (Osmanlı Vergi Düzeni adıyla) Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008, 246. Issawi, üretilen ipek ve pamuğun tüm Osmanlı topraklarına ihraç edildiğini kaydeder. Issawi *The Fertile Crescent 1800-1914*, 159.

⁵⁹ Şam'ın karışan sosyal hayatında militan ustabaşılar için bkz. Sherry Vatter, "Militant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implication for the Middle Eastern Labor History Agenda" (1-21) *Worker and Working Clases in the Middle East*, Zachary Lockman (ed.) 1994 State University of New York

⁶⁰ İnalçık *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1036.

⁶¹ İnalçık *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1085.

⁶² Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 1/147.

farklı kent planları mukayese edildiğinde rahatlıkla görülmektedir. Hacı adaylarını ağırlayan şehirde, mevcut 300 kadar caminin çoğu gayet geniş, güzel ve zengindi. Zira camilere pek çok gelir bağışlanmıştı.⁶³ 1837 senesinde karayolu ile yapılan *hac ve surre kafilesi*,⁶⁴ gidişte toplam 54 menzilde konaklamış ve o yıl Şam'da 31 gün kalmıştı. Kafile, dönüşte ise kentte 17 gün geçirmişti. Gidiş yolunda çok kalınması Ramazan ayının burada geçirilmesinden kaynaklanmıştı ki bu bir adetti. Menzillerde kalınan gün sayısı gidişte 58, dönüşte 32 gün olmak üzere toplam 90 gündü.⁶⁵ Buna göre kafile, bütün bir hac yolculuğunun yarıdan fazlasını (48 gün) Şam'da geçirmişti ki bu hareketlilik şehre hem periyodik hem de verimli, muazzam bir katkı sunuyordu.

Hac kervanının koordine ve güvenliği, merkezileşme çabalarının bir uzantısı olarak *Hac Emiri* sıfatıyla Şam valisine aitti.⁶⁶ 1708'den itibaren Şam valileri yaklaşık 20.000-60.000 arası hacı adayının sevk ve idaresinde bu sıfatla sorumlu oldular.⁶⁷ Fakat 1869 Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Şam yolunu kullanan hacı adayları epeyce azaldı ve çok büyük bir kısmı deniz yolunu tercih etti.⁶⁸ Kâbe'ye gönderilen sultan armağanlarına eşlik eden resmi Osmanlı heyeti bile dönüşte deniz güzergâhını kullanmaya başladı. Bir misal vermek lazımsa 1882 yılında sadece 4.000 hacı adayı Şam karayolunu kullanmıştı.⁶⁹ Deniz yoluna rağbetin artması, daha hızlı olması kadar kara kervanının bedevi kabilelerce basılması endişesinden de kaynaklanmış olmalıdır. Zira bu kervanların basılması nadir değildi.⁷⁰

3. Demografik mozaik, çalkantılar, hastalıklar

Raymond, Şam nüfusu için XVI. asrın başında 52.000 rakamını verirken Barkan, şehrin Müslüman nüfusunu 1569 senesinde 57.397 olarak tespit etmiştir.⁷¹ 1800'lere doğru 313 hektarlık bir alanda⁷² yaklaşık 90.000,⁷³ 1877 senesi için ise 202.000 şeklinde veriler

⁶³ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, I/141.

⁶⁴ XIX. yy. Surre teşkilatı ve uygulamaları için bkz. Fatma Soydemir (2007), "Surre Defterlerine Göre Sultan II. Mahmut Han Vakfından Hac Yolu ve Hicaza Dağıtılan Yardımlar" (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.

⁶⁵ Münir Atalar, "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)" *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1990, Sayı: 4, 45-46.

⁶⁶ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, 44; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, 25.

⁶⁷ Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 21. Hacı sayısının XIX. asır için 70.000-90.000 olduğu da kaydedilmiştir. Bkz. Sinan Kunalp, "Osmanlı Dönemindeki(1831-1911) Hicazda Hac ve Kolera" Münir Atalar (Çev.) *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1996, Sayı: 7, 500. Her sene ortalama 45.000 hacının 48 gün boyunca alışveriş ve ikamet için kaldığı şehirde, o zamanki nüfus - 90.000'den fazla- göz önüne alınırsa kent yoğunluğunun en az %50 arttığını görmekteyiz.

⁶⁸ Mackintosh, *Damascus and Its People*, 40.

⁶⁹ Kunalp "Osmanlı Dönemindeki(1831-1911) Hicazda Hac ve Kolera", 498.

⁷⁰ Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 22; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, 25.

⁷¹ Ömer Lütfi, Barkan, "Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" *Türkiyat Mecmuası*, 1953, Cilt 10, 1-25, 19) Ayrıca bkz. Yunus Koç, () "Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)" *Osmanlı*, Güler Eren (ed.) İstanbul, 1999, IV. 535-550

⁷² Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 37.

⁷³ Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 29.

kaydedilmiştir.⁷⁴ 1844 sayımına göre bütün imparatorluk sınırlarında 150.000 Yahudî yaşamaktayken,⁷⁵ kentte 1855'te 4.630 Yahudî ve 14.005 Hıristiyan yaşamaktaydı.⁷⁶ Şam'da 1860'ta 4.000 Yahudî vardı.⁷⁷ Yine aynı yıl için Şam'da mukim 22.000 Hıristiyan olduğu kaydedilmiştir.⁷⁸ 1882'te ise 5.000-6.000 Yahudî⁷⁹ ve pek çok guruba ayrılmakla birlikte yaklaşık 20.000 Hıristiyan olduğu bilinmektedir.⁸⁰ 1860'tan 1882'ye kadar Hıristiyan nüfustaki 2.000 kişilik azalışın sebebi, 1860 ve sonrası yaşanan şiddet olayları ve hastalıklar neticesi, çoğunlukla Beyrut'a yapılan göçler olmalıdır. Ayrıca kentte yaşayan yabancı, köle, asker ve Portekizlilerin sayısı da 1855 senesi için 15.000 olarak belirtilmiştir.⁸¹

Şam'ın sosyo-kültürel yapısı XIX. yüzyıl için birçok sıkıntı ve ayrılıklara sahne olmuş, vaktiyle bir tür zenginlik adına bir arada yaşayan farklı kimlikler, sermayeci aktörlerin elinde bir savaş silahı haline gelmişti. Neticede, Avrupalı devletlerin bölgedeki azınlıkların zulme uğraması üzerinden menfaat elde etme ve nüfuz artırma gayretleri 1840 ve 1860 hadiseleri ve destekledikleri Arap milliyetçiliğiyle meyvelerini vermeye başlamıştı. 1840 Yılında Şam'da Yahudîlerin bir rahibi öldürüp kanını da ayinlerinde kullandıkları söylentisi sebebiyle şehirdeki Hıristiyanlar Yahudîlere saldırmış ve yüzlercesi katledilmişti.⁸² Bunun üzerine özellikle İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Yahudî tebasını koruyamadığını iddia ederek onların hamiliğini üstlenmeye çalışmıştı.⁸³ 1860 olayları ise Cebel-i Lübnan'da bir Hıristiyan mezhep olan Marûnîler ile orada yaşayan Dürzîler arasında patlak veren ve kısa sürede çevreye dolayısıyla da Şam'a sıçrayan şiddet hareketleridir. Şöyle ki, Dürzîler zirâî bir islah hareketi sebebiyle kendi aralarında tamamen parçalanmış bulunan Marûnîlerin köylerini bastılar ve buraları yakıp yıktılar.⁸⁴ Tanzimat'ın getirdiği yeni yükümlülükler ve özellikle de Hıristiyanlara tanınan bazı haklar, refah içinde olmalarına rağmen⁸⁵ askerlik bedelini 1858'de bile hala ödemiş olmaları,⁸⁶ Müslümanları önceden beri rahatsız etmiş

⁷⁴ Mutullah Sungur, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Nüfus ve Nüfus Sayımları" *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, IV/558-566

(1999: IV/562) Osmanlı nüfusu için ayrıca bkz. Kemal Karpat,(1985) *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, London, University of Wisconsin Press

⁷⁵ Yahudi nüfusu 1893'te 184.106, 1907'de ise 253.435'e yükselmiştir. Bkz. Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)" *Osmanlı*, Güler Eren (ed.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, IV/547

⁷⁶ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 139.

⁷⁷ Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, 72.

⁷⁸ Raymond, *Age*, 122.

⁷⁹ Mackintosh, *Damascus and Its People*, 41.

⁸⁰ Mackintosh, *Age*, 52.

⁸¹ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 139.

⁸² Geniş bilgi için bkz. Öke, Mim Kemal, *Siyonizm'den Uygurliklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, Ufuk Yay, İstanbul, 2002,

⁸³ Işıl Işık Bostancı, "XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet), (Doktora tezi) Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2006, 117.

⁸⁴ H. Lammens, "Suriye" *MEB İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir, 2001, XI/63.

⁸⁵ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, I/143. Porter, 1855 Şam'ında Hıristiyanların, hem servet biriktirme hem de bu servetleri sergileme-gösterme bakımından kendilerini güvende hissettiklerini fakat hoşlandıkları bu "korunma ve güvende olma" ortamını Avrupa konsolosluklarına borçlu olduklarını ifade eder.

⁸⁶ Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, 440.

olduğundan olayların kente sıçramasıyla büyümesi bir olmuş ve pek çok Hıristiyan öldürülmüştür.⁸⁷ Aslında bütün bunlara asıl sebep olarak 1850 sonrası Hıristiyanların ticarî teşebbüs ve endüstrideki büyüyen payını, kent ticaretinin çoğunu yönetmelerini⁸⁸ bununla birlikte Müslümanların ticarî alanda hareket kabiliyetinin zayıflamasını veya yetersiz hale gelmesini gösterebiliriz.⁸⁹ Hıristiyan tebanın evlerinin kapılarına haç işareti çizilmesi⁹⁰ ve olayların büyümesi Fransa'yı harekete geçirdi. "Sulh ve sükun tesisi ve sultana yardım" maksadıyla Fransa, 1860 Eylülünde Beyrut'a asker çıkardı. Sürecin devamında, Bab-ı Âli yabancı müdahalesini önlemek için Fuad Paşa'yı hudutsuz salâhiyetlerle derhal Suriye'ye yolladı. Katliamın büyümesi için 1800'den fazla silah dağıtıldığı iddia edilse de⁹¹ bunun kentteki Osmanlı idaresince veya idarenin yönlendirmesiyle olduğunu söylemek, devletin Şam'da yürüttüğü politika ve reform çabalarıyla uyumlu olmadığı için mümkün gözükmemektedir.

Hadiseler esnasında Şam vilayeti malî işleri tamamen felce uğradı. Çünkü bu görevler neredeyse bütünüyle Hıristiyanların elindeydi.⁹² Anlaşıldığı kadarıyla Şam'da Dürzîler ve bazı Müslümanlar, Hıristiyanlar aleyhinde ittifak yapmıştı. Bunu gören Fuad Paşa'nın kitle halinde yaptığı idamlar ve aldığı sert önlemler, Dürzî ve Müslüman çete reislerinin sürgüne gönderilmesi ve İngiltere'nin Fransa'ya duyduğu itimatsızlık neticesi Fransa daha ileri gidememiştir.⁹³ 1861 senesine gelindiğinde yaşananlar sonucunda İstanbul'da Avrupalı devletlerce Hıristiyanların güvenliğini temin üzere bir konferans yapılmıştır. Bu konferans kararıyla da "Lübnan Mutasarrıflığı" kurulmuştur.

Amerikalı bir misyonere göre olaylar sonrası yeni reformlarla birlikte Şam'lı Müslümanların üstünlük gururu kırıldı. Asker alımı; Müslüman şehir ve köylerin anormal borçlanması, askeri garnizonların artması ve beledî hizmetlere geçilmesi ile birlikte Müslümanların yerli Hıristiyan ve yabancılara karşı muhalefetinin tonu yumuşadı. Hıristiyan okulların sayısı katlandı. Erkekler ve hatta kızlar için açılan Türk okulları öğrencilerle doldu. Gazeteler yayınlanmaya ve okunmaya başlandı ve Hıristiyanlarla dostça bir ilişki gelişti.⁹⁴

XIX. yüzyılın son çeyreğine 202.000 nüfusla giren şehrin peşini, kıtlık olmasa da hastalık bırakmadı. Osmanlı topraklarında XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde veba, sarı humma,

⁸⁷ 1860 olayları ile ilgili mukayese için bkz. François Lenormant, *Histoire Des Massacres De Syrieen 1860*, Libraire De L. Hachette Et C, Paris, 1861.

⁸⁸ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 142-143.

⁸⁹ Elimde Şam'a dair veri olmamakla beraber imparatorluğun genelini ilgilendiren şu notu paylaşabilirim: Artan dış ticaretle birlikte (...) 1806'da *Avrupa Tüccarı* adı ile ayrı ve yeni bir imtiyazlı tüccar gurubu halinde organize etme kararı verildi. Böylece sarrafların maliye-iltizam sektörüne bir de dış ticaret sektörü eklenmiş oluyordu. Ama (...) aynı imtiyazlar ısrarlı taleplerine rağmen Müslüman tüccarlara uzun süre tanınmamıştır. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay. İstanbul, 2002, 85.

⁹⁰ 35 Mart 1861 Şam'ın Meydan ve Kanavat mahallelerinde görülen bu olayın ertesinde yapılan soruşturma sonuç vermedi. Vali ve Müşir bunun Hıristiyanlar tarafından yapıldığı kanaatindeydi. Nakleden: Baktıaya, "19. Yüzyıl Suriye'sinde Müslüman Hıristiyan İlişkilerinde Değişim", 38, dip:16

⁹¹ Lenormant, *Histoire Des Massacres De Syrieen 1860*, 100.

⁹² Baktıaya, "19. Yüzyıl Suriye'sinde Müslüman Hıristiyan İlişkilerinde Değişim", 33.

⁹³ Lammens "Suriye", 63.

⁹⁴ Adil Baktıaya, "19. Yüzyıl Suriye'sinde Müslüman Hıristiyan İlişkilerinde Değişim", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2008, Cilt 58, Sayı 2, 38.

ve kolera yaygındı. 1850 yılına kadar “hıyarcıklı veba” her beş on yılda bir Mısır, Suriye ve Arap eyaletlerinde baş gösterdi.⁹⁵ 1826’da Şam civarında veba salgını vardı.⁹⁶ İmparatorluğa Rusya’dan giren kolera ise 1821’de ilk olarak Irak’a sirayet etti ve oradan Suriye bölgesine geçti.⁹⁷ Kolera sebebiyle pek çok kişi Şam’ı terk ederek yaşanabilir başka yerler aradı.⁹⁸ Panikle ortaya çıkan yer değiştirme çabası salgının etki alanını genişletmiş olmalıdır. 1846’da Hicazdaki salgın sırasında hac dönüşü Osmanlı heyeti Şam yolunda koleradan ölmüşlerdi.⁹⁹ 1848’de ikinci kolera salgını ortaya çıktı.¹⁰⁰ İngiliz tarihçi Thomas Buckle’ın 29 Mayıs 1862’de Şam’da tifodan ölmesi¹⁰¹ bu tarihlerde küçük çaplı bir tifo salgının varlığını ima etmektedir. 1890’ların başında birçok Osmanlı kentini etkileyen bir yıl sonra ise Şam’a ulaşan yeni kolera salgını¹⁰² ise kentte hayatı felce uğratmıştı.¹⁰³

4. Sermaye Nesiller: Misyonerlik ve Milliyetçilik

Şam’daki medreseler, küçük yazma kütüphaneleri de olan diğerlerine nazaran daha geniş planlanmış yapılarıdır.¹⁰⁴ II. Abdülhamid döneminde kentte bir hastane ve sanat okulu açılmakla beraber¹⁰⁵ Osmanlı kamu gücünün yabancıların kamu destekli özel eğitim yatırımlarına yetişmesi mümkün gözüküyordu.¹⁰⁶ Suriye, XVI. yüzyıldan itibaren Fransa’nın etki alanındaydı. XIX. yüzyılda, büyük güçlerin kendi aralarında kutsal mekânlar ve Hıristiyan azınlıklar üzerindeki etkinliklerini artırmak için giriştikleri dinî rekabet son derece açık ve serttir. Bu mücadelede Fransız Cizvitleri ve Amerikan Protestan misyonerlerinin çalışmaları dikkat çekmektedir. Bunlar, özellikle Suriye’de kolej ve çeşitli okullar açarak Arap geçmişini ve Arap mirasını bilen, bunun yanında Avrupa kültüründen de haberdar olan ve bu kültürden etkilenmiş bir Arap nesli yetiştirmeyi hedeflemişlerdir. Elbette bu çalışmalarla, hem milliyetçiliği körükleyerek bölge coğrafyasını parçalar halinde Osmanlı’dan koparma, hem de dinlerini yayma, dolayısıyla da kendi pazarlarını kurma hedefinde oldukları gizli bir bilgi değildir.¹⁰⁷

Fransız gayretinin bir tecellisi olarak XVIII. yüzyılın ilk Fransız seyyahları, doğuya resmî vazifeye gelmekteydi. Bu vazifeler madalyonlar, oyma taşlar, paralar aramak;

⁹⁵ İnalçık *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 911.

⁹⁶ Hamid Algar, “Hâlid el-Bağdâdî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, XV/284

⁹⁷ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 911.

⁹⁸ Mackintosh, *Damascus and Its People*, 25-26.

⁹⁹ Sinan Kunalp, “Osmanlı Dönemindeki(1831-1911) Hicazda Hac ve Kolera” Münir Atalar (Çev.) *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1996, Sayı: 7, 508

¹⁰⁰ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 1/138.

¹⁰¹ George Saintsbury, *A History of Nineteenth Century Literature (1780-1895)*, Mac Millan and Co. New York, 1896, 243

¹⁰² Avcı *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, 233

¹⁰³ Paul Dumont, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, 151.

¹⁰⁴ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 142.

¹⁰⁵ Fatma Ürekli, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2002, Cilt 2, Sayı 3, 395.

¹⁰⁶ Aslında Osmanlının, eğitimi bir kamu görevi olarak değerlendirme iradesi Tanzimat’tan sonra görülsede bu defa da onu gerçekleştirecek “organize bir tecrübe” ve “fonksiyonel bir malî altyapı” yoksunluğu vardı.

¹⁰⁷ Bu konuda iyi bir hulasa için bkz. Bayram Soy, (2004) “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e Kadar” *BİLİG*, Yaz, Sayı:30 173-202.

yazmalar toplamak ve böylece eski çağlar hakkındaki bilgilerin artmasına yardımcı olmakla birlikte din ve çeşitli memleketlerin adetlerinin incelenmesini kapsamaktaydı.¹⁰⁸ Bu merak elbette sadece akademik kaygıdan kaynaklanmamaktaydı. Fransa'nın gayesi, tasavvur zemininde Şam topraklarında bir "Fransız geleceği" inşa etmektir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru daha fazla okul açılmaya başlandı. Katolik misyonerlerin açtıkları okulların yanı sıra kurdukları hastane ve yetimhaneler de vardı. Soeurs Saint Vincent Hastanesi, aynı isimde bir yetimhane Fransızlar tarafından Şam'da tesis edilmişti.¹⁰⁹

Ruslar, 1881 yılında Petersburg'da *Filistin Ortodoks Cemiyet-i İmparatoriyesi* adı altında bir hayır cemiyeti kurmuşlar, bu cemiyetin ilk merkezi Nâsıra'da iken 1895'te Şam'a taşınmışlardı.¹¹⁰ 1856 yılından 1902 yılına kadar olan 46 yıllık dönemde Ruslar sadece Şam'da değil Kudüs, Beyrut ve Filistin'de de birçok hastane, okul ve kilise kurmuşlardı.¹¹¹ Cizvit ve Lazaristler'in ise zaten 200 yıldan beri Şam, Halep ve Lübnan'da okulları bulunmaktaydı. Bunların temel amaçları buradaki Hıristiyanları kendi dinlerine çekmek ve teolojik kültür üzerine yoğunlaşmaktır.¹¹²

Bilindiği gibi Osmanlı topraklarında Katoliklerin hamisi Avusturya ile Fransa, Ortodokslarınki ise Rusya idi. Bunlara İngiltere de katılır ve bir Protestan topluluğu oluşturmak için çalışmalara başlar.¹¹³ İlk Protestan misyonerler kente 1843'te yerleştiler ve İskoçya-İrlanda Presbiteryen kiliselerini açtılar.¹¹⁴ Bunlar, Amerikan Presbiteryenler ile beraber çok sıkı çalışıyorlardı.¹¹⁵ Yine İngilizler, Bâbü's-Şarkî'ye yakın mesafede bulunan İngiliz Suriye Okulları tarafından temsil edilmekteydi.¹¹⁶ Protestan misyonerler ayrıca 1853'te liberal eğitime dayalı bir de yükseköğretim okulu açtılar. Bunu da, erkek çocuklara Arap dilinin yanı sıra coğrafya, aritmetik ve İngiliz dili öğretilen bir ilköğretim ile ilişkilendirdiler ve desteklediler. Yüksek öğretim kurumunda ve ilköğretimde toplam 50 talebe vardı.¹¹⁷ Suriye valisi Nazım Bey de merkeze çektiği 6 Aralık 1898 (4 Kanunu Evvel 314) tarihli telgrafta öncelikle Müslüman halktan tenâsür eden (din değiştiren, Hıristiyan olan) bulunmadığını ancak Şam sancağının bazı kısımlarında bir İngiliz misyonerin doktor

¹⁰⁸ Sema Çiğdemoglu, "Ortaçağ XVI, XVII, XVIII ve XIX Yüzyıllarda Fransız Doğu Seyyahlarına Kısa Bir Bakış" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt: 38 Sayı: 12 1942, Sayfa: 111.

¹⁰⁹ Ebru Esenkale "Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar." (Yüksek lisans Tezi) Edirne: Trakya Üniversitesi, 2007, 18.

¹¹⁰ Esenkale, *Age*, 40

¹¹¹ Esenkale, *Age*, 94

¹¹² Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar" *BİLİG*, 2004, Yaz, Sayı:30 179.

¹¹³ Ayten Sezer, "Osmanlıdan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim Öğretim Faaliyetleri" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 1999, Özel Sayı 173.

¹¹⁴ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 146.

¹¹⁵ Bassam Tibî, Amerikan ve Rus misyoner okullarının siyasî bir hedefi olmadığını, ancak Fransızların tamamen kolonyal hedeflerle hareket ettiklerini söylemektedir. Buna rağmen, ilk Arap milliyetçilerinin Fransız okullarından değil, Amerikan okullarından çıktığını, bunun sebebi olarak da Amerikan okullarında Arap kültürü ve Arap dilinin üzerinde durulmasını göstermektedir. Çünkü Amerikalılar Protestan'dı ve Protestanlık'ta ibadet ana dilde yapılmaktaydı. Bundan dolayı İncil Arapça'ya çevrilmiş ve Arap dil ve kültürüne önem verilmiştir. Nakleden, Soy (2004: 193)

¹¹⁶ Mackintosh, *Damascus and Its People*, 8.

¹¹⁷ Porter, *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of That City*, 1/145-146.

olarak çalışmakta olduğunu ifade etmiş ve bu doktorun Müslüman ve gayrimüslim halka dini konuları içeren bazı bilgileri yazdığı reçetelerle verdiğini kaydetmiştir.¹¹⁸

Defter-i Muktesid'de geçtiğine göre ise Şam-ı şerifte Rum Ortodoks Manastırının malı mikdâr-ı rûusu 2.295 mikdâr-ı bedeli 8.032; Rum Katolik Manastırının malı mikdâr-ı rûusu 945 mikdâr-ı bedeli 3.307; Süryânî Katolik Manastırının malı ise miksâr-ı rûusu 200 mikdâr-ı bedeli de 700'dür.¹¹⁹ Bu veriler Rusların çalışmalarının yoğun ve verimli olduğuna işaret sayılabilir. Zira Rum Ortodokslar onların himayesindeydi.¹²⁰ 1860 sonrası Hıristiyan okulların sayısı en az ikiye katlanmıştı.¹²¹ Zira Fransa, Avusturya ve Rusya Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki olaylardan yararlanıp Katolik ve Ortodoksları himaye etme bahanesiyle bölgedeki nüfuzlarını artırmışlardı.

XIX. yüzyılda Avrupa'da gelişen milliyetçilik akımlarının ortak özelliklerinin etkisinde bir Arap milliyetçiliği oluşurken, Arabistan'da, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulan Vehhabi ayaklanması örneğinde olduğu gibi, farklı dinî yaklaşımlarla veya merkez otoriteye isyan şeklinde kabileci bir milliyetçilik anlayışı gelişmiştir. Misyonerlerin inşasına çalıştıkları sosyal kimliğin kolayca belirginleşmesi, keskinleşmesi ve kendi amaçlarına hizmet etmesi için en güzel zemin milliyetçilikti. Bu sebeple misyonerler bu süreçte çoğu vakit karşımıza samimi ve koyu birer Arap milliyetçiliği müdafii olarak çıktılar. Arap kültürünün ve Arap dilinin, ümmet anlayışı elinde heba olduğunu ve çok daha asil bir yere sahip olduğunu vurguladılar. Tabiatıyla, bu şartlar altında gelişen Arap milliyetçiliği, özellikle Hıristiyan Araplar arasında daha da yaygınlaşmıştır. Milliyetçilik hareketlerinin gelişimi, 1882'de İngiltere'nin Arap dünyasının merkezi olan Mısır'ı işgal etmesiyle, yani Mısır'ın doğrudan Avrupa'nın etkisi altına girmesiyle daha da hızlanmıştı.¹²²

Sonuç Yerine

Çok kültürlülüğün arz-ı endam ettiği Ortadoğu'nun nadide şehirlerden biri olan Şam, Osmanlı'nın en uzun yüzyılı sayılan XIX. yüzyılda pek çok badireler atlattı. Burada birlikte yaşama anlayışının en büyük zafiyeti, darlık ve buhran süreçlerinin ayrıştırıcı tesirine çabuk kapılmasıydı. Bu ayrışma ve dağılma XIX. asırda şehirde fazlasıyla hissedilmişti. İmparatorluğun ardı ardına gelen idarî ve imarî toparlanma çabalarının, bir o kadar ters akisleri, siyasi ve içtimâî sahada Şam'da yaşanmıştı. Hastalıklarla neredeyse her on yılda bir boğuşan şehir, bir yandan zamana yayılan şiddet olaylarıyla örülmüş diğer yandan, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla hem ticaret hem de hac açısından elde ettiği kar ve kazancı hissedilir şekilde kaybetmişti. 1840 ve 1860 olaylarıyla yaşanan talihsizlikler bazı Hıristiyanlar için göçü de beraberinde getirmişti. Şehrin ticaretine önemli ölçüde İngiliz malları hakim olsa da bu göz kamaştırıcı pazarı Fransa ile paylaşmaktaydı. Yüzyıl boyunca genişleme dışında

¹¹⁸ Ebru Esenkale, "Yabancı ülkeler tarafından Osmanlı coğrafyasında açılan okullar." (Yüksek lisans Tezi) Edirne: Trakya Üniversitesi, 2007, 48.

¹¹⁹ Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, Mehmet Ali Ünal (Osmanlı Vergi Düzeni adıyla Haz.), Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008, 178.

¹²⁰ Rusya'nın, bugün dahi (Kasım 2012) malum olan Şam ilgisi, bu devletin, bölge coğrafyası ve sıcak denizler sevdasının payidar kaldığına işaret etmektedir.

¹²¹ Baktıaya, "19. Yüzyıl Suriye'sinde Müslüman Hıristiyan İlişkilerinde Değişim", 38.

¹²² Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar" *BİLİG*, 2004, Yaz, Sayı:30 177.

merkezî plan fotoğrafında çok değişme olmamıştı. Hac güzergâhına doğru genişleyen şehir silüeti; dar sokakları, çarşı ve hanlarıyla klasik bir Şark-İslam şehrini andırsa da zayıflayan ve her yere yetişemeyen irade-i seniyyenin buradaki eğitim boşluğunu Katolik, Ortodoks ve Protestan misyonerler doldurmuş ve pek çok kurum açmışlardı.

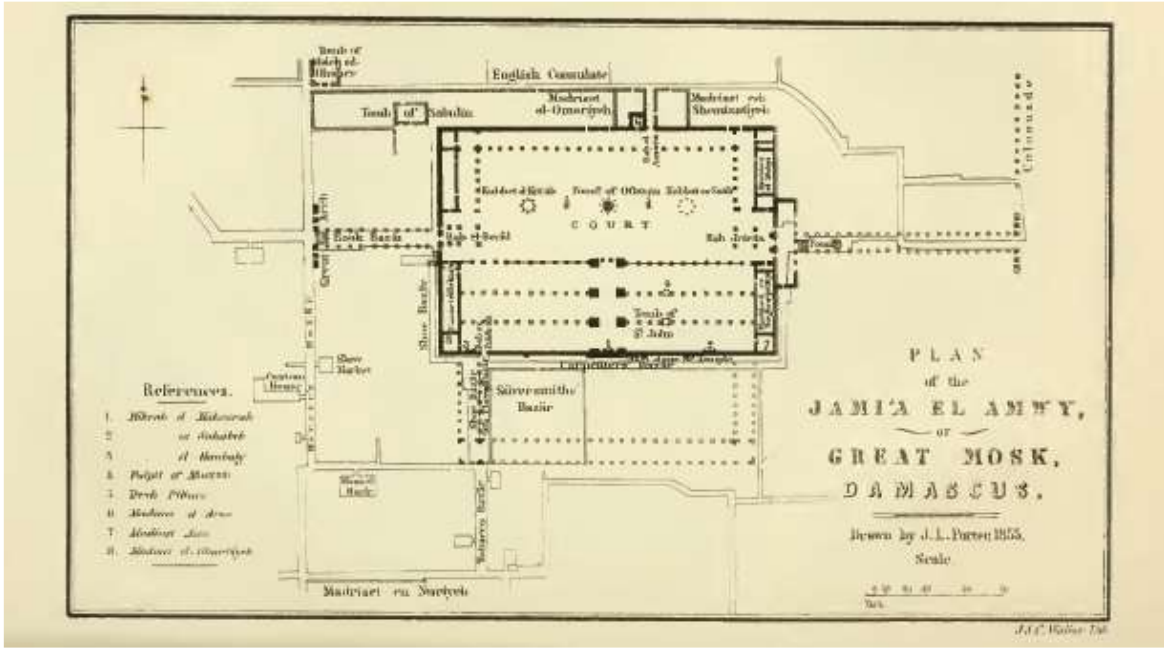
Şam, XIX. yüzyılda, değişen yollar, misyonerlerin hünerli ve dost ellerinde daha yenice yeşeren Arap milliyetçiliği, azınlık hakları, bozulan sosyal düzen ve idarî karmaşa arasında kent olarak var olma mücadelesi vermişti. Aslında bütün bir asır yaşananların tablosu bize, Şam ufuklarındaki Osmanlı güneşinin son gurûb hikâyesini sunmakta ve kentin semalarının, yeryüzünde kopan fırtınanın aksine, Devlet-i Aliyye'ye sessiz sedasız veda edişini resmetmekteydi.

KAYNAKÇA

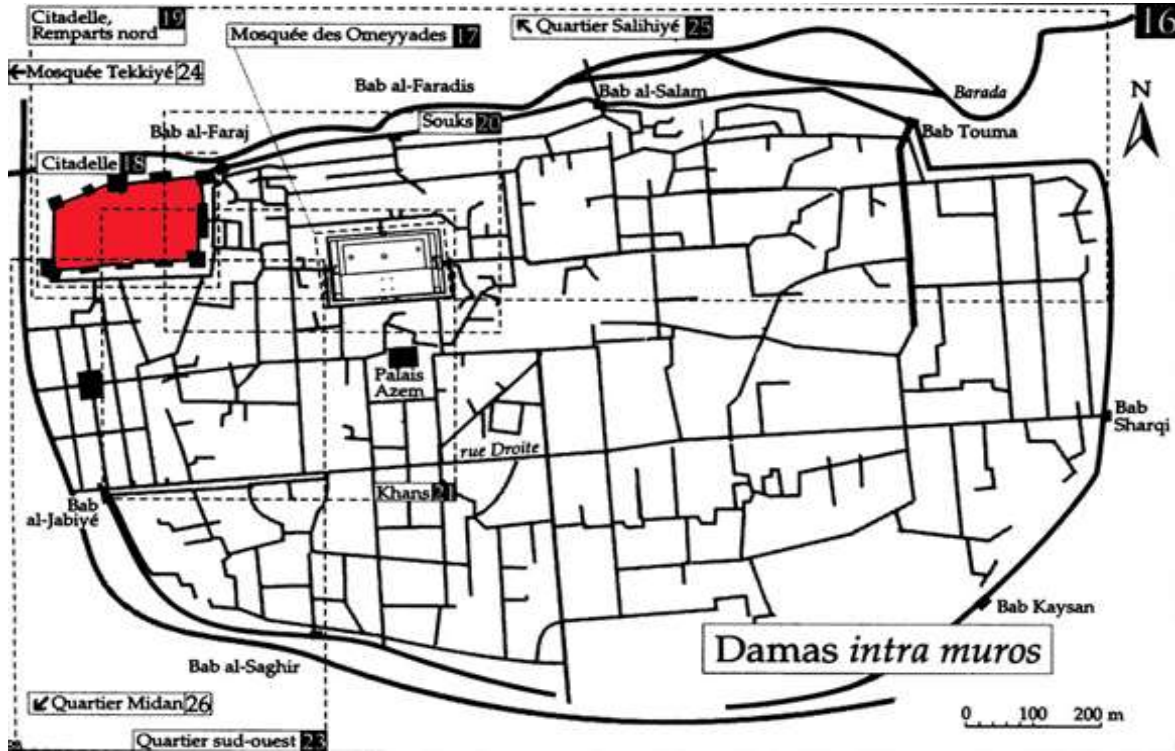
- Algar, Hamid, (1997) "Hâlid el-Bağdâdî" *İslam Ansiklopedisi*, XLI Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, XV. 283-285.
- Atalar, Münir, (1990) Hac Yolu Güzergahı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837) *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 4, 43-74.
- Avcı, Yasemin, (2004) *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara, Phoenix Yayınevi.
- Baalbâki Münir (with Rûhî, 1998) *Al-Mavrid Dictionary, English-Arabic—Arabic-English*, Beyrut, Dâru'l-İlm Lilmalâyîn.
- Baktıaya, Adil (2008) "19. Yüzyıl Suriye'sinde Müslüman Hıristiyan ilişkilerinde değişim." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 58, Sayı 2, 23-44.
- Barkan, Ömer Lütfi, (1953) "Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 10, 1-25.
- Bostancı, Işıl Işık, (2006) "XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet), (Doktora tezi) Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Buzpınar, Şit Tufan, (2010) "Şam" *İslam Ansiklopedisi*, XLI Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, XXXVIII. 311-320.
- Çiğdemoğlu, Sema, (1942) "Ortaçağ XVI, XVII, XVIII ve XIX Yüzyıllarda Fransız Doğu Seyyahlarına Kısa Bir Bakış" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt: 38 Sayı: 12 Sayfa: 104-120.
- Daskalakis, Annie-Christine Mathews, "A Room of Splendor and Generosity from Ottoman Damascus", Institute of Arts, New York Universty, *Metropolitan Museum Journal* 32, 1997, 111-139.
- Dumont, Paul, (1996) *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 136-152.

- Esenkal, Ebru, (2007) “Yabancı ülkeler tarafından Osmanlı coğrafyasında açılan okullar.” (Yüksek lisans Tezi) Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Genç, Mehmet, (2002) *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Yay.
- Hanna, Nelly, (2005) “Osmanlı Dönemi Arap Şehir Tarihi Üzerine Bir İnceleme” Türk Şehir Tarihi, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3 Sayı 6, İstanbul.
- Hartmann, R., (2001) “Şam” *İslam Ansiklopedisi*, Cilt, Eskişehir, MEB Yayınları, XI, 298-310.
- Hourani, Albert, (1997) *Arap Halkları Tarihi*, (Çev. Yavuz Alogan) İstanbul, İletişim Yayınları.
- Issawi, Charles, (1988) *The Fertile Crescent 1800-1914 A Documentary Economic History*, New York, Oxford University Press.
- İnalcık, Halil, (2006) *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (İnalcık, Quataert ed.) İstanbul, II Cilt.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, (1987) *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ*, XV Cilt, Beyrut, Dâru'l-Fikr, (IV/95-200).
- Karpat, H. Kemal,(1985) *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, London, University of Wisconsin Press.
- Karpat, H. Kemal,(2009) *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kinnear, John Gardiner, (1841) *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, London, John Murray, Albemarle Street.
- Koç, Yunus, (1999) “Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)” *Osmanlı*, Güler Eren (ed.) *Osmanlı*, XII Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, IV. 535-550.
- Kuneralp, Sinan, (1996)“Osmanlı Dönemindeki(1831-1911) Hicazda Hac ve Kolera” Münir Atalar (Çev.)*OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 7, 497-511.
- Lammens, H., (2001) “Suriye” *İslam Ansiklopedisi*, XV Cilt, Eskişehir, MEB yayınları, XI. 51-66.
- Lenormant, Francois, (1861) *Histoire Des Massacres De Syrie en 1860*, Paris, Libraire De L. Hachette Et C.
- Mackintosh, Mrs. (1883) *Damascus and Its People*, London, Seely Jackson and Halliday, Fleet Street.
- Margoliouth, D.S., (1907) *Cairo, Jerusalem and Damascus: Three Chief Cities of the Egyptian Sultans*, New York, Dodd, Mead and Company.
- Orhonlu, Cengiz, (1990) *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul, Eren Yayıncılık.

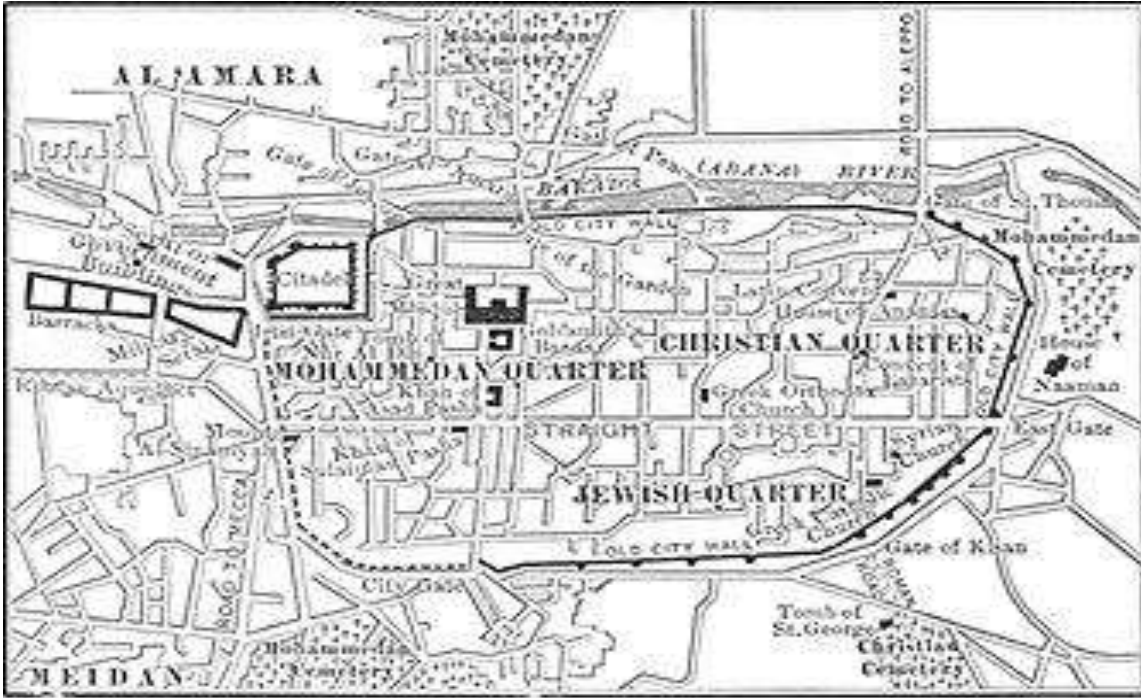
- Öke, Mim Kemal, (2002) *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, İstanbul, Ufuk yay.
- Özveren, Y. Eyüp, (1994) “Beyrut” Keyder, Özveren, Quataert (Ed.) *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 75-102.
- Porter, J.L. A.M.,F.R.S.L., (1855) *Five Years in Damascus of the History, Topography and Antiquities of that City*, Vol. II, London, I. 1-278.
- Rasim, Binbaşı Mustafa, (1305) *Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne Coğrafyası*, Dersaâdet Tophane-i Âmire Mat.
- Raymond, Andre, (1995) *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berktaç), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Redhouse, James,W.(1884) A.H. Boyajian (Print.) *A Lexicon English and Turkish / Lehçetü'l-Meânî*, Constantinople, Third Edition.
- Saintsbury, George, (1896) *A History of Nineteenth Century Literature (1780-1895)*, New York, Mac Millan and Co. And London.
- Sezer, Ayten, (1999) “Osmanlıdan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim Öğretim Faaliyetleri” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Özel Sayı 169-183.
- Soy, Bayram, (2004) “Arap Milliyetçiliği Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar” *BİLİG*, Yaz, Sayı:30 173-202.
- Soydemir, Fatma, (2007), “Surre Defterlerine Göre Sultan II. Mahmut Han Vakfından Hac Yolu ve Hicaza Dağıtılan Yardımlar” (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Sûdî, Süleyman, (2008) *Defter-i Muktesid*, Mehmet Ali Ünal (Osmanlı Vergi Düzeni adıyla Haz.) Isparta, Fakülte Kitabevi.
- Sungur, Mutullah, (1999) “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Nüfus ve Nüfus Sayımları” Güler Eren (ed.) *Osmanlı*, XII Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, IV. 558-566.
- Ürekli, Fatma, (2002) “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, 382-406.
- Vatter, Sherry, (1994) “Militant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implication for the Middle Eastern Labor History Agenda” *Worker and Working Clases in the Middle East*, Zachary Lockman (ed.), State University of New York, (1-21).
- Weber, Stefan, (1999) “Ottoman Damascus of the 19th Century Artistic and Urban Development as an Expression of Changing Times” *Art Turc / Turkish Art 10th International Congress of Turkish Art*. Geneva, 731-740.
- Zara, Lababedi,(2008) *The urban development of Damascus: A Study of Its Past, Present and Future*. Masters thesis, UCL (University College London).

Şekil-1: Şam Ümeyye Camii ve civarındaki çarşıları gösteren plan. Porter (1855: I/61)

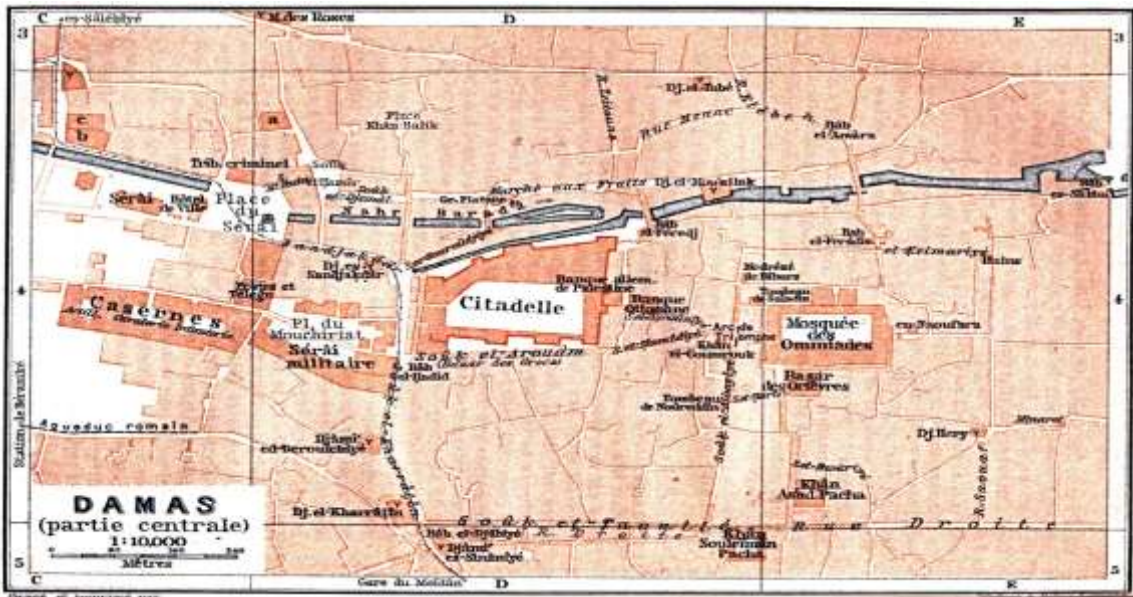
Şekil-2 Suriçi şehir planı (Erişim: 21.10.2012) <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/global-issues/education-research/archaeology/archaeology-notebooks/ancient-east/syria-the-citadel-of-damascus/>

©JewishEncyclopedia.com

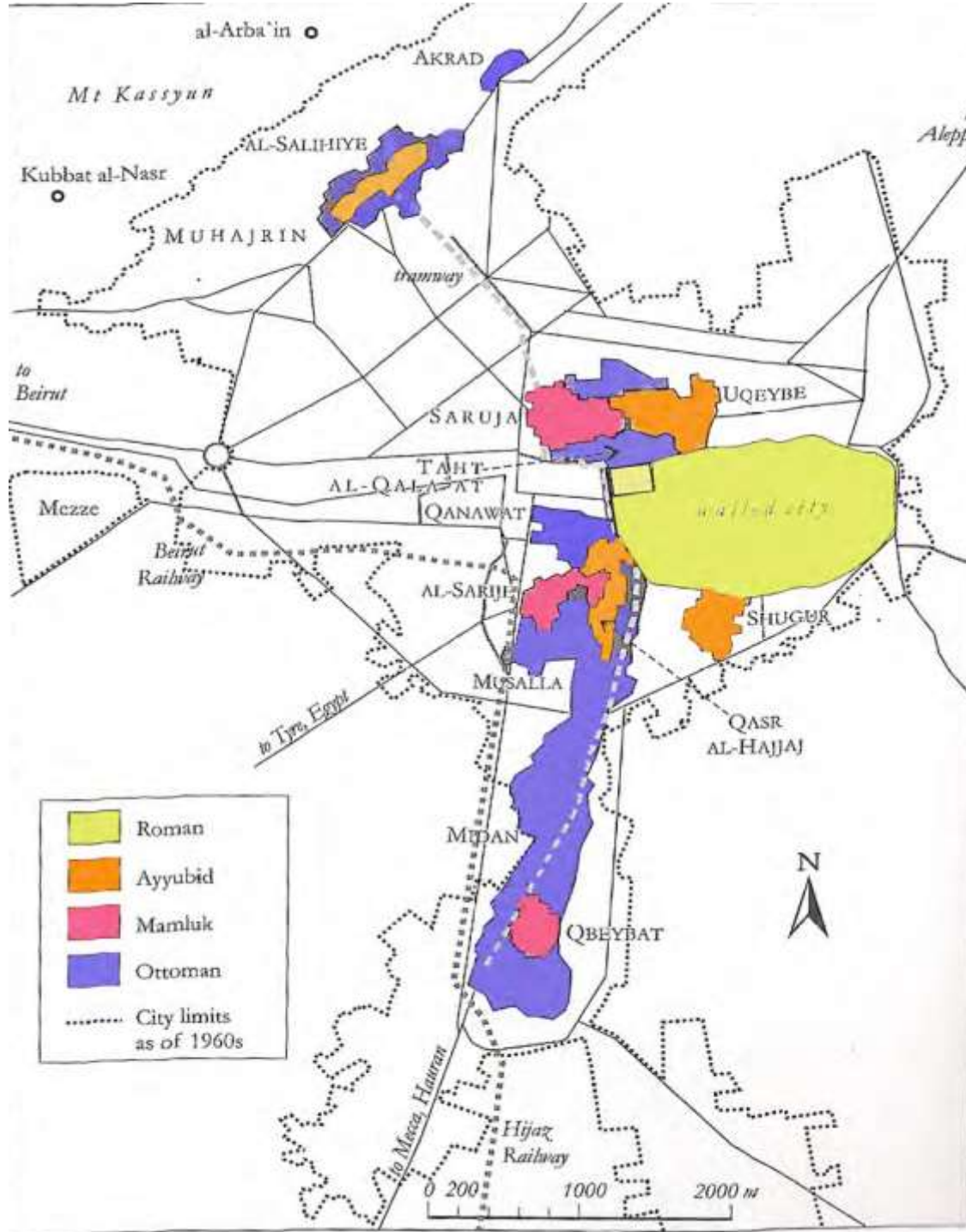
Şekil-3: Suriçi üç mahalle ve Aşağı Meydan başlangıcı (Erişim: 21.10.2012)

<http://www.google.com.tr/imgres?q=damascus+christian+quarter+city+plan&start=165&hl=tr&biw=1366&bih=643&tbn=isch&tbnid=kFPOF55NbKyXpM:&imgrefurl=http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4861-damascus&docid=IG8q3ipB89zSLM&imgurl=http://d5iam0kjo36nw.cloudfront.net/V04p417001.jpg&w=335&h=259&ei=GsmWUJLENaXj4QsXl4GACA&zoom=1&iacl=rc&dur=403&sig=105425871070491669249&page=8&tbnh=148&tbnw=192&ndsp=25&ved=1t:429.r:78.s:100.i:238&tx=120&ty=100>

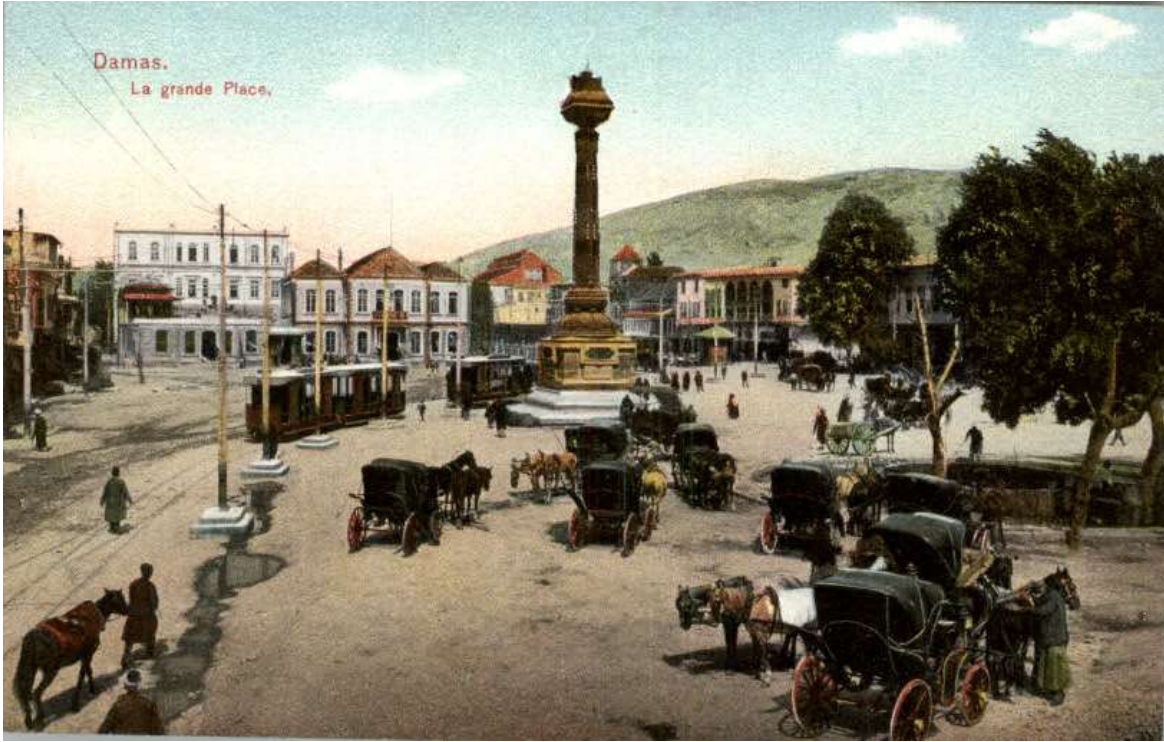
Şekil-4: Şam şehir planı 1912 (Erişim: 21.10.2012)

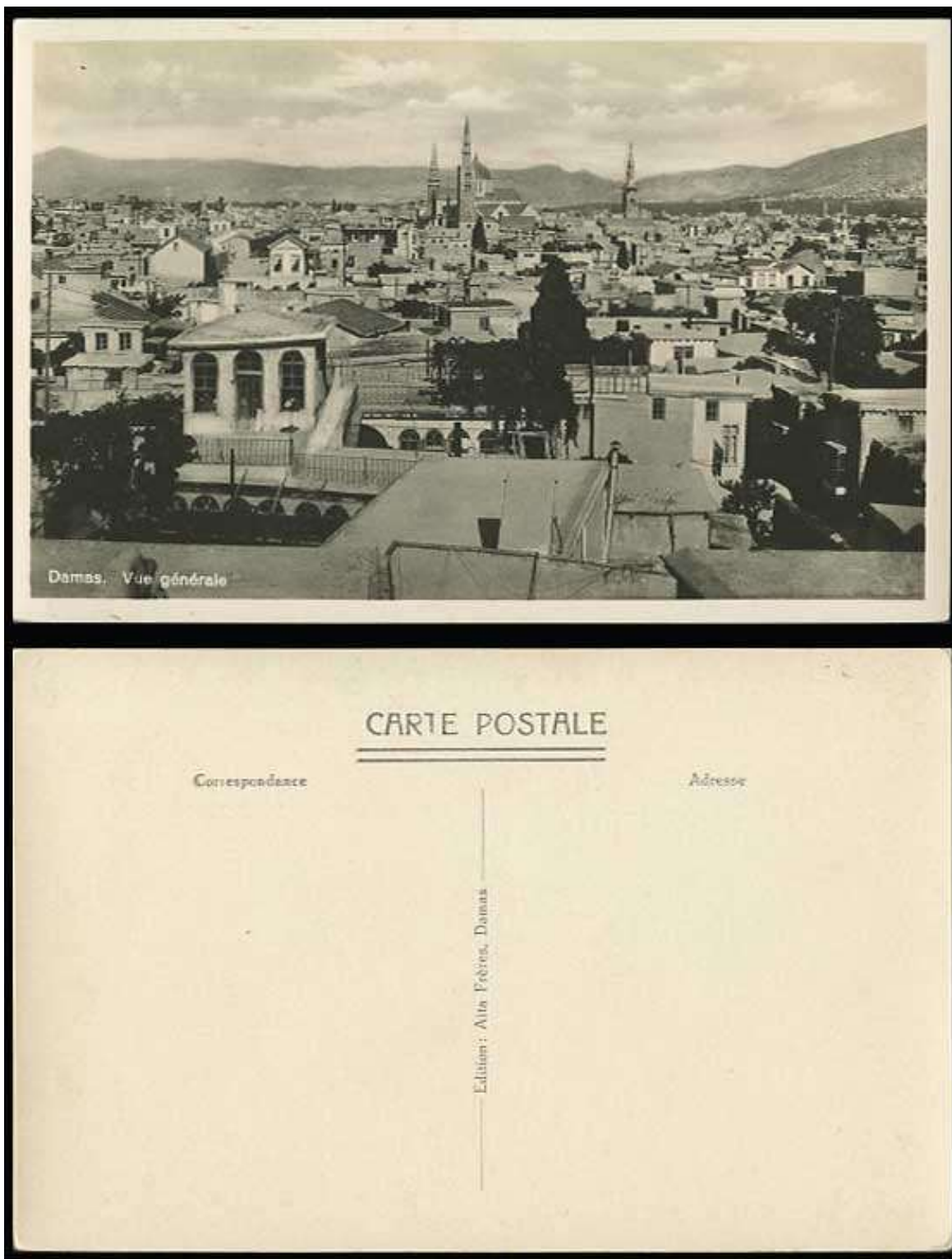
<http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Haritalar/Images/Damascus-1912-Map.jpg>

Şekil-5: Şam'ın Roma, Eyyûbi, Memlûk ve Osmanlı dönemlerindeki gelişimini gösteren plan Zara Lababedi, *urban development of Damascus: A Study of Its Past, Present and Future*. Masters thesis, University College London. 2008, 21.

Babagan Bektaşılık ve Demokrat Parti*

Babagan Bektashism and the Democratic Party

İsa Tolga Çıplak & Zeki Çevik*****

Öz

Osmanlı tarihi içinde gelişen Heterodoks zümrelerden oluşan Bektaşi Tarikatı, 16. yüzyıldan itibaren, Babagan ve Çelebilik olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1826'da Yeniçerilerin kaldırılmasında ilişkisinden dolayı Babagan Bektaşılık lağvedilmiş ve tekkelerine devlet el koymuştur. Fakat Babagan Bektaşılık resmi olmayan bir durumda iken varlığını devam ettirmiştir. İttihat Terakki yönetimi içerisine dâhil olup yarı resmi bir hüviyete sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin sonlanması üzerine yeni kuruluna Türkiye Cumhuriyeti'nde 1925 yılı Tekkeler ve Zaviyeler kanunu gereğince diğer tüm tarikatlar gibi Bektaşılığın Babagan kolu da yasaklanmıştır. Makalenin konusunu işlediği dönem Türkiye Cumhuriyeti Demokrat Partili yıllarda (1950-1960) yeniden tekke geleneğine kavuşmak istemesi ve Demokrat Partili siyasetçilerin Bektaşılığın Babagan kolu ile olan ilişkisi ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bektaşılık, Demokrat Parti, Babagan, Adnan Menderes.

Abstract

The Bektashi Order, which is composed of Heterodox groups developed in the Ottoman history, has been divided into Babagan and Çelebilik since the 16th century. In 1826, Babagan Bektashism was abolished because of its relation with the abolition of the Janissaries and the state was confiscated. But Babagan Bektashism continued its existence while in an unofficial situation. It was included in the Union Party Progressive Administration and had a semi-official identity. In 1925 the new board of the Republic of Turkey on the end of the Ottoman domination of the Bektashi dervish convents and Babagan arms are like all other sects are also prohibited by law. In Republic of Turkey in the period in which the Democratic Party in the years (1950-1960) wants to reach back to the lodge tradition and its relationship with the Democratic Party branch of the Bektashi Babagan politicians have been revealed.

Keywords: Bektashism, Democratic Party, Babagan, Adnan Menderes.

* Bu çalışma Balıkesir Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından BAP 2016/116 Kodlu Proje ile desteklenmiştir.

** Balıkesir Üniversitesi; isatolga@mail.ru; ORCID:orcid.org/0000-0002-7438-3150

*** (Doç. Dr.); Balıkesir Üniversitesi, Tarih Bölümü, zcevik41@hotmail.com ORCID:orcid.org/0000-0002-3756-8738

Giriş

XII. yüzyıldan beri Anadolu coğrafyasında bulunan aynı zamanda Anadolu'nun ve Balkanlar'ın Türkleşmesinde faydası olan Alevilerin ve Bektaşilerin, göçebe ve Türkmen kültürünü yansıttığı için Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesine ters düşen yaşantısı sebebiyle zaman zaman isyan etmiştir.

Anadolu'da Alevilik ve Bektaşilik, Babaîler ile başlar tespiti ile ünlü âlim Demokrat Parti'nin kurucu dördlüsü arasında yer alan Fuad Köprülü, bu kavramların incelenmesi bakımından yeni bir boyut kazandırmıştır¹. XIII. Yüzyılda Seyyid Ebu'l-Vefâ Bağdadî tarafından kurulan Vefâilik Tarikatı'na mensup olan, Anadolu'da Türkmenleri etrafına toplayan Baba İlyas Horasanî, Yesevi, Kalenderi, Haydari zümrelerini bir araya getirip, Anadolu Selçuklu Devletinin merkezi otoritesine karşı giriştiği başarısızlıkla sonuçlanan isyan tarihe Babaî Hareketi olarak geçmiştir². Yesevi kökenden gelen aynı zamanda Haydari tarikatından olan Hacı Bektaş Veli ise, Baba İlyas'ın has halifelerinden olmakla beraber³, Babai hareketine katılan Heterodoks zümreleri kendi etrafında toplayıp teşkilatlandırması ile Bektaşilik oluşmuştur⁴.

XVI. yüzyılda gerçekleşen 1519 yılında Balım Sultan'ın hakka yürümesinin ardından Bektaşiliğe çeşitli değişimler yaşatacak olan bir diğer olay 1526-1527 yıllarda vuku bulan Hacı Bektaş Veli zaviyesi postnişini Kalender Çelebi isyanıdır. Hacı Bektaş Veli'nin soyundan gelme anlamında Çelebi unvanı ilk defa kullanılıyor. Kalender Çelebinin soyu konusunda çeşitli tartışmalar vardır. Uzunçarşılı'nın tespitine göre Balım Sultan evladı İskender'in evladı olarak tespit ediyor ama şüpheli olduğunu vurguluyor⁵. İrene Melikoff'a göre Kalender Çelebi, Hacı Bektaş Veli soyundan olduğunu söylüyordu. Geleneğe göre, Balım Sultan'ın küçük kardeşi olacaktır. Gerçekte kardeş oldukları şüphe götürülebilir, fakat manevi kardeşlikleri kesindir⁶.

¹ Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, s. 301.

² Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2002, s. 26.

³ Ahmet Eflâki, *Âriflerin Menkıbeleri*, Çev.: Tahsin Yazıcı, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964, s. 371.

⁴ Bektaşiliğin kökenindeki tarikatların kısaca tanımları: Kalenderilik X. Yüzyılda Horasan Melametiliği'nden etkilenecek ortaya çıkmış, Orta Asya ve İran bölgelerinde yayılmıştır. Bu tarikatın bilinen ilk kurucusu XII. Yüzyılda Cemaleddin-i Savi adında İranlı bir dervıştır. Kalenderiyye isminden başka saçlarını kaşlarını sakallarını kazıyarak tıraş etmelerinden dolayı Cavlakıyye olarak da anılmaktaydı. Bir başka tarikat ise Haydarilik Kurucusu Kubeddin Haydar adında bir Türk dervişidir. Bu tarikat XV. Yüzyıla kadar sadece Anadolu ve İran değil, Suriye Mısır, Libya başta olmak üzere tüm Ortadoğu'ya yayılmıştır. Haydari ve Kalenderi dervişleri Abdal unvanını taşırlar. Yesevilik ise, Hoca Ahmed Yesevi tarafından Horasan Melametiliği'nin etkisiyle kurulmuştur. Hoca Ahmed Yesevi'nin silsilesi Hz. Ali'ye dayanır. Yesevilik Türk boylarının İslamiyet'i benimsemesi için Hoca Ahmet Yesevi tarafından eski Türk inanç ve kültürleriyle İslamiyet'i bağdaştırması ile mahiyet kazanmıştır. Yesevi dervişleri Baba, Dede ve Ata gibi unvanlara sahiptirler. Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, s. 66-74.

⁵ Rivayete göre Hacı Bektaş Veli'nin Kadıncık Ana'dan olan oğlu Habib Efendi oğlu Resul Balı oğlu Balım Sultan oğlu İskender oğlu Kalender diye soy şeceresi Peçevi tarihinde geçmekte. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. C. 2, Ankara: TTK, 1988, s. 346.

⁶ Balım Sultan Türbesi'nde Kalender Şah'ın olduğu söylenen anonim bir kabir bulunmaktadır. Türbenin sol köşesinde, kırmızı lekesi Kalender Baba'nın kanı olarak yorumlanan bir mermer yer almaktadır. İrene Melikoff, *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*, Çev. Turan Alptekin, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010, s. 241.

Bektaşî zaviyelerine Kalenderi dervişlerinin dâhil edilmesiyle, Balım Sultan'ın vefatından sonra Hacı Bektaş dergâhında şeyhlik makamını işgal eden hem Bektaşî hem Kalenderi dervişi müritlerine ışık denilen Şah Kalender tabiridir⁷.

Bektaşî tarikatının merkezi olan Hacı Bektaş dergâhı uzun süre başsız kaldı. 1527'de Kalender Çelebi'nin idamından yirmi dört yıl sonra 1551'de Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri ve eşi Mâh-ı Devrân'ın kardeşi Server Ali Paşa, Sersem Ali Dede Baba unvanı ile padişah tarafından Hacı Bektaş zaviyesine görevlendirildi⁸. Böylece ilk defa Dede Babalık Kurumu kullanılmış oldu. Dede Baba, Bektaşilikte Çelebilik kurumuna karşı çıkan Babagan kolunu temsil eden Bektaşilikte en üst makam olan Horasan postuna oturan kişidir. Dede Baba, aynı zamanda Hacı Bektaş ilçesindeki dergâhın pir evinde kalan, Hacı Bektaş Veli'yi temsil eden, postnişin ve türbedardır. Çelebilik gibi babadan oğula geçmez ve Halife Baba unvanına sahip olanlar arasından tarikat içinde yapılan seçimle dergâhın başına gelerek ömrü boyunca Dede Babalık yapar. Halife Babalar ise Babagan Bektaşilerce önemli olan dergâhların başına geçen Bektaşî babalarıdır. Mısır'da Kaygusuz Sultan, Dimetoka'da Seyyid Ali Sultan, Elmalı'da Abdal Musa Sultan ve Kerbela dergâhı önemli halife Baba dergâhlarıdır.⁹

Genel olarak değerlendirdiğimizde Babagan ve Çelebilik (Mütevelli) olarak artık Bektaşilik XVI. Yüzyıldan itibaren Cumhuriyet döneminde tekkeler kapatılana kadar ki varlık sürecinde ikiye ayrılmış oldu. Babagan kol ki bunlar Çelebileri Hacı Bektaş Veli soyundan gelmelerine karşı çıkarlar. Hacı Bektaş Veli'nin Kadıncık Ana ile evli olmadığını onun eşinin İdris Hoca olduğunu söyler ve Balım Sultan ise mücerred baba olarak hiç evlenmediğini savunurlar. Çelebiler bunun aksini savunarak Kalender Çelebi evladı olarak Hacı Bektaş'ta ikamet ederler. Kızılbaş Alevi Ocaklarının ki bu ocaklardaki üst makam olan, dedelik, çelebilik gibi babadan oğula geçer ve bunların bir kısmını kendilerine bağladıklarından onların yol önderi olan dedelere icazet verirler.¹⁰ Bir diğer mesele ise Dede Baba kurumu oluşmasından sonra Bektaşiler tarih boyunca bir daha isyan merkezi olmayacaktır. Bunun için Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri olan Server Ali Paşa'nın tarikatın başına geçmesiyle dede babalık, halife babalık gibi yeni düzenleme getirmesi meselesi dikkate alınmalıdır. Çünkü değişimin hangi ölçüde gerçekleştiği bu alanda yapılan bilimsel çalışmalarda halen aydınlatılamamıştır. 1577 yılında meydana gelen sahte Şah İsmail'in vakasında sahte Şah İsmail'in ordusu Kırşehir'e doğru yürüdüğünde, Hacı Bektaş zaviyesinde sevinçten kurbanlar kesilmişti. Bu şölenlerin babaların ve dervişlerin onayı olmadan düzenlenmesi pek mümkün olmaması durumu Bektaşiliğin halen Heterodoks Abdal Kalender inançlara ve Kızılbaşlık'a meyilli olduğunu gösterir¹¹. Sonuç olarak XVI. yüzyılda Anadolu Aleviliği üç farklı teşkilata dönüşüyor. Babagan kolu Dede Baba

⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı imparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, Ankara 1992, s. 186.

⁸ Muhammed Aruçi, "Harâbâtî Baba Tekkesi", *DİA*, Cilt 16, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1997, s. 69.; Bir Bektaşî olduktan sonra, yaklaşan Kalender Çelebi isyanından haberdar olması nedeniyle padişahant görevinden azlını istemiştir. Hacı Bektaş Dergâhına yerleşmek istemesi üzerine padişah kendisine: "Sen sersem mi oldun? Vezirlik bırakılır da orada Dervişlik mi yapılır" demiştir. Sevil Bülbül, "Kalkandelen Harabati Baba – Sersem Ali Baba Bektaşî Külliyesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 76, 2015, Ankara, s. 207.

⁹ Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik Alevîlik*, Cilt I, İstanbul: Ardıç Yayınları, 1998, s. 317-318.

¹⁰ Melikoff, *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*, s. 222.

¹¹ Suraiya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, Çev. Nasuh Barın, İstanbul: Simurg Yayınları, 2003. s.187.

yönetiminde şehir merkezlerinde yaşayan okumuş kimselerden oluşan Bektaşiler, Çelebi Bektaşiliği onların kendilerine bağladıkları kırsalda yaşayan Kızılbaş ocakları zamanla köy Bektaşileri de denilecektir¹² ve Çelebilere bağlanmayan Safevi etkisindeki Kızılbaş ocakları ve Tahtacılık'tır.

Osmanlı Devleti'nde Babagan Bektaşilik XVI. yüzyılın sonundan itibaren, XVII. yüzyılın sonuna kadar Abdal Kalender, Torlak, Işık, Bedreddini, Kızılbaş gibi Heterodoks isyancı toplulukları içinde eritmiş ve Çelebililer ile zaman zaman Hacıbektaş dergâhının hamisi olması konusunda mücadele etmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hacıbektaş'taki tarikatın başa geçen Dedebabalar, tarikata bağlı diğer zaviyelerin postnişin tayinlerini denetim altına almaya çalışmışlardır. Esasen Bektaşi tarikatının büyük miktarda Rafizî unsuru bünyesine alması da bu tür bir denetimi zorunlu kılmıştı¹³. Coğrafi dağılımına bakıldığında Bektaşi tekkeleri Osmanlı topraklarında XVIII. yüzyılda Arnavutluk başta olmak üzere Balkanlar'ın genelinde, başkent İstanbul'da yüzlerce dergâh kurarak Anadolu'da Irak'ta Mısır'da Girit'te Bektaşi dergâhlarına sahip olmuştur. Hiç şüphesiz Bektaşiliğin 1590'lardan itibaren üzerinde etkin olması sebebiyle Taife-i Bektaşiyen denilen yeniçeri askeri kuvvetlerinin, tarikatın ve dergâhlarının gelişmesinde etkisi vardır. Öyle ki 1826'da vaka-i Hayriye ile Yeniçeri ocaklarının kaldırılması olayında XVII. yüzyıldan itibaren devletin en nüfuzlu tarikatı olan Bektaşilik de kapatılmıştır.¹⁴

Zaman içinde devlet ile uyumlu hale gelen Bektaşi tarikatı 1826'da Yeniçeri ordusunun kaldırılması sırasında, Yeniçeriler ile ilgisinden dolayı kaldırılıp, faaliyetleri yasaklanmıştır. Vaka-i Hayriye adı verilen yeniçeri ocağının kaldırılması olayı ve sonrasını Bektaşiliğin iki kolunu da şiddetli bir şekilde sarsmıştır. Bilhassa Babagan kolu Bektaşi babaları Vaka-i Hayriye isyanına katılarak ellerinde teberleriyle Yeniçerileri kışkırtmak amacıyla İstanbul'un çeşitli yerlerine dağılmışlardı. 20. Yüzyıla kadar, Heterodoks (non-conformist) topluluklardan Bektaşiler şehir merkezinde yaşayan kesimi kültürlü kesimi oluştururken, Aleviler ise kırsalda devlet otoritesinin zayıf olduğu yerlerde yaşamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli roller üstlenen Alevi ve Bektaşi toplumu, Cumhuriyetin laiklik ilkesine bağlı kalarak, Cumhuriyet devimlerini desteklemiştir. Alevilerin ve Bektaşilerin ibadethaneleri ve faaliyetleri 1925 yılında Tekkeler ve Zaviyeler kanunu gereğince yasaklanmıştır. Bundan sonraki süreçte gizli de olsa ibadetlerini yapmaya çalışmışlardır.

III. Selim'den sonra II. Mahmud Osmanlı Padişahı olunca, orduda reform yeni bir ordu kurma zaruretiyle 15 Haziran 1826'da kanlı bir şekilde yeniçeri ocağını kaldırdı¹⁵. Vaka-i Hayriye adı verilen yeniçeri ocağının kaldırılması olayı ve sonrasını Bektaşiliğin iki kolunu da şiddetli bir şekilde sarsmıştır. Bilhassa Babagan kolu Bektaşi babaları Vaka-i Hayriye isyanına katılarak ellerinde teberleriyle Yeniçerileri kışkırtmak amacıyla İstanbul'un çeşitli yerlerine dağılmışlardı. İstanbul şeyhi Kıncı Baba, kadınlardan Ağasızade Ahmet Efendi ve Hâcegandan Salih Efendi başta olmak üzere altı kişi yakalandı. 10 Temmuz 1826'da

¹² Irene Melikoff, *Kırklar'ın Cemi'nde*, Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Demos Yayınları, 2011. s.55.

¹³ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 188-189.

¹⁴ Von Hasluck, *Bektaşiliğin Coğrafi Dağılımı*, Çev.: Turgut Koca ve A. Nezih Erginsoy, İstanbul: Ufuk Matbaası 1991, s.9-10.

¹⁵ John Kingsley Birge, *Bektaşilik Tarihi*, Çev. Reha Çamuroğlu, İstanbul: Ant Yayınları, 1991, s.85-88.

yakalanan Bektaşî babaları ile birlikte Esad Baba ve Yedikule tekkesi şeyhi Hüseyin Baba da idam edildi. Bu sırada Meşveret Meclisi (Tarikat Meclisi) Mevlevî, Nakşî, Halvetî, Celvetî, Sadi, Kadiri, Şazeli tarikatlarının katılımı ile toplandı ve uzun tartışmalardan sonra Bektaşî Tarikatı'nın Rafizî olup şeriat dışı olduğu meselesi ile padişah idaresinin de baskısı altında Bektaşî Tarikatının kapatılması kararını aldı. Toplantıda birçok tekkenin yıkılması veya kapatılması kararı alınırken, Bektaşîlerin kadim tekkeleri Hacı Bektaş zaviyesi, Çirmen'deki Kızıldeli Sultan tekkesi, Antalya Elmalı'da Abdal Musa tekkesi gibi tekkelerin yıkılmaması ve kapatılmaması oralara türbedar atanıp tekke gelirinden maaş bağlanması kararı alındı¹⁶. Bu sırada çelebi kolunda Hacıbektaş dergâhı postnişini Hamdullah Çelebi bu görevinden alınarak vakıf mütevellî heyeti başkanı olarak Nakşibendî tarikatından Şeyh Hacı Hamza adında birini atadı ve dergâhın içine cami yaptırıldı. Hamdullah Çelebi ise idam ile yargılanarak sürgün yeri olan Amasya'ya 2 Mayıs 1827'de gönderildi.¹⁷ Osmanlı yönetimi tarafından bazı Osmanlı aydınları Bektaşî olmaları sebebi ile sürgüne gönderilmesi kararı alınıyor. Bunlar arasında vakanüvis ve doktor olan Şanizade Mehmet Atullah Efendi, Melekpaşazade Abdülkadir Bey, İsmail Ferruh Efendi de vardır.¹⁸

Ayrıca ulemeden bir kesim, Bektaşî tarikatının kapatılmasından maddi menfaatler de temin etmişti. En azından Batı Anadolu'da mahalli olarak etkili devletin ileri gelen eşrafının, eski Bektaşî tekkelerine ait bahçe ve tarlaları satın aldıkları bilinmektedir. Böylece, Bektaşî tarikatının ortadan kaldırılmasını, dolaylı da olsa II. Mahmud'un askeri siyasetinin bir parçası olarak görmek gerekmektedir.¹⁹ Tüm bu olarlardan sonra Bektaşî tarikatı gizliliğe çekilmiş, fakat bu, Cumhuriyet devrinde 1925'e Tekkeler ve zaviyeler kanunu ile kapatılana kadar yarı resmi işlevini sürdürmesini engellememişti. Sultan Abdülaziz zamanında eşinin Bektaşîliğe ilgisi sebebiyle yeniden Bektaşîliğe belli birtakım haklar verildiği resmîyet kazandığı yönünde gelişmelerde yaşansa da²⁰ Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar tekkelerine Nakşibendî şeyhleri atanmaya devam etmiştir.

Babagan Bektaşîliğin Dede babası Bedri Noyan'a göre Anadolu'daki Kızılbaş Aleviler, on iki imamı ve Ehli Beyti severler. Erkan halinde uyguladıkları disiplin Türk töresinden gelmektedir. Ateş, Ocak, Eşik, evli bulunduğu kadına kutsallık duygusu eski Türk inancından gelir. Bu nedenle süregelen Alevî ve Bektaşî Meydanlarındaki (Cem evindeki) kültür Türk töresidir. Bu özellikler İran Şiiliğinde ve İran'daki Türk aşiretlerinde yoktur. Alevî kelimesinin manası Hz. Ali yoluna ve Hz. Ali'ye gönülden bağlı, din yönünden Hz. Ali'yi tutan ve ona uyan demektir. Anadolu'da oluşan Alevîlik ise, Hz. Ali'nin imamlığını ve onun halifeliğini kabul eden, Hz. Ali'den önce gelen Hz. Ebubekir Hz. Ömer Hz. Osman'ın halifeliğini haksız yolla geldiğini düşünen, bu tutularından dolayı o halifeleri sevmeyenlerdir. Bu açıdan bakıldığında tüm Bektaşîler Alevî'dir. Bedri Noyan Dede baba, Alevî ve Bektaşî ayrımına karşı çıkar. Ona göre Alevî ve Bektaşî birbirinden farksızdır. Her Alevî aynı zamanda Bektaşî'dir. Her Bektaşî ise aynı şekilde Alevî'dir. Alevîlerin ve Bektaşîlerin arasında görülen

¹⁶ Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, Ankara: TTKY, 2013, s. 62-88.

¹⁷ İsmail Özmen ve Yunus Koçak, *Hamdullah Çelebi'nin Savunması*, Ankara: Belen Ofset, 2007, s. 21.

¹⁸ A. Yılmaz Soyger, *19. Yüzyılda Bektaşîlik*, İstanbul: Frida Yayınları, 2012, s. 63.

¹⁹ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 191.

²⁰ Mehmet Fuad Köprülü, "Bektaş", *MEB İA*, Cilt 2, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979, s. 461.

farklılaşma inancın özüne değil, uygulama farkıdır. Özleri aynı olduğu için Bektaşiler gibi, Anadolu Alevileri kendilerine Bektaşî'yiz derler ve Hacı Bektaş Veli'yi pir kabul ederler²¹.

Demokrat Parti'nin henüz iktidar olmadığı fakat yüksek revaçta olduğu 1949 yılında Bektaşiliğin Babagan kolundan babalar ile Adnan Menderes bir görüşme yapmışlardır. Bunun öncesinde 1941 yılında Arnavutluk'ta, Salih Niyazi Dedebaba'nın Hakka yürümesiyle Bektaşilikte kaos ortamı yaşanır. Yani bu sırada Arnavutluk'ta Arnavut milliyetçiliğinin etkisi ile Türkiye'den bağımsız olan Bektaşilik örgütlenmesinin başında Salih Niyazi Dedebaba'nın vefatından sonra seçilen 5. Dedebaba Ahmet Muhtar Ağatay vardır²². Türkiye'de ise 1931 yılında Salih Niyazi Dedebaba Arnavutluk'a giderken Halife Baba PTT şube müdürü Ali Naci Baykal'ı kendisini temsil etmesi amacıyla Dedebaba vekili seçer. Salih Niyazi Dedebaba'nın 1941 yılında Hakka yürümesi üzerine, üç yıl bekleyen Halife Ali Naci Baykal Baba, Salih Niyazi Dedebaba'nın kendisine bıraktığı mektubunu öne sürerek, Dedebaba olmak istemiş ve dönemin tanınmış Bektaşî Baba'larının onayı ile Dedebaba ilan edilmiştir²³. Hem Türkiye'de hem de Arnavutluk'ta Dedebaba'nın olması ile Bektaşiliğin Babagan kolunda çift başlılık oluşmuştur.

Dönemin kaynağı olan Şevki Koca Baba'ya göre Mısır Kaygusuz Bektaşî Dergâhı ise, o dönemde ortaya çıkan hiçbir Dedebaba'ya biat etmemiştir. Bu dergâh 30 Ocak 1949 tarihinde bir toplantı yaparak aşağıda isimlerini dile getirilecek olan Halife Babaların oy birliği ile Halife Ahmed Sırrı Baba'yı "Dedebaba" seçerler. Seçime katılan Halife Babalar: Halife Ahmed Sırrı Baba (Kaygusuz Postnişini), Halife Hafız Tahsin Baba (Şahkulu Sultan Dergâhı Postnişini), Ekrem Ramazanoğlu Halife Baba (Başbüyük Dergâhı Postnişini), Halife Hüseyin Kazım Baba (Masumlar Postnişini), Halife Veli Can Baba (Katerin Dergâhı Postnişini), Halife Tahir Baba (sonradan Katerin Postnişini olacak), Halife Sadi Seyfi Baba (Reni Dergâhı Postnişini), Halife Yusuf Fahir Ataer Baba (İnadiye Dergâhı Postnişini)'dir. Artık Babagan Bektaşilik'te üç ayrı Dedebaba'nın vardır. Dedebaba Seçilen Ahmed Sırrı Halife Baba²⁴, İzmirli Hazine Avukatı Feyzi Akeren Baba'dan, Bektaşî intisabı gören Adnan Menderes ile (o zaman Başbakan değil) temas kurarak, Demokrat Parti yöneticileri ile Zeytinburnu ve Erenköy'de delegeleri vasıtası ile birer toplantı yapar ve Demokrat Parti'ye

²¹ Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik Alevîlik*, Cilt VII, İstanbul: Ardıç Yayınları, 2006, s. 147,153-157.

²² Şevki Koca, *Bektâşîlik ve Bektâşî Dergâhları*, İstanbul: Cem Vakfı Yayınları, 2005, s. 91.

²³ Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, C. VI, İstanbul: Ardıç Yayınları, 2003, s. 75.

²⁴ Bismillahirrahmanirrahim,

O'na sığınırız,

Aşağıda imzaları bulunan bizler, yüce Bektaşî tarikatı mensupları ve dervişleri ile Sultan Kaygusuz Ebu Abdullah el-Meğaviri Tekkesi'nin müritleri 29 Rebiülevvel 1368/30 Ocak 1949 Pazartesi günü toplandık. Arnavutluk'taki mevcut şartların, uyulması gereken kurallara uygun olarak vazifesini tam manasıyla yerine getirmesine engel olduğunu günlerde tarikatım içerisinde bulunduğu durumu gözden geçirdik. Fazilet ve irşat sahibi Ahmed Sırrı Baba'nın başında bulunduğu ve kendisine intisapla şereflendiğimiz tekke dışında tarikatın sığınacağı herhangi bir yer kalmamıştır. Bundan dolayı gerekli istişarenin ardından faziletli yüce şeyhimiz Ahmed Sim Baba'nın Dedebabalık makamına yükseltilmesi noktasında görüş birliğine vardık. Zira kendisinin fazileti, zühdü, takvası, irade güzelliği ve tarikatın varlığının korunması ve gelişmesi noktasındaki sürekli gayreti bizler tarafından yakinen bilinmektedir. Allah Teâla'dan, tarikatın misyonunu yerine getirmesi ve yayılması noktasında himmetiyle ona yardımcı olmasını diliyoruz. İçerisinde hayır ve doğruluk bulunan işlerde Allah bizleri başarılı kılsın!

İmzalar ve Mühür.

Salih Çift, *Mısır'da Bektaşîlik*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 138.

destek sözü vererek seçilmeleri halinde Hacıbektaş ilçesindeki dergâhın ve pir evinin eski statükosunun tanınarak Bektaşiliğe devri konusunda mutabakat sağlar.²⁵

Demokrat Parti Kurucuları ve Bektaşilik

Demokrat Parti'nin henüz iktidar olmadığı fakat yüksek revaçta olduğu 1949 yılında Bektaşiliğin Babagan kolundan babalar ile Adnan Menderes bir görüşme yaparlar. Bunun öncesinde 1941 yılında Arnavutluk'ta, Salih Niyazi Dedebaba'nın Hakka yürümesiyle Bektaşilikte kaos ortamı yaşanır. Yani bu sırada Arnavutluk'ta Arnavut milliyetçiliğinin etkisi ile Türkiye'den bağımsız olan Bektaşilik örgütlenmesinin başında Salih Niyazi Dedebaba'nın vefatından sonra seçilen 5. Dedebaba Ahmet Muhtar Ağatay vardır²⁶. Türkiye'de ise 1931 yılında Salih Niyazi Dedebaba Arnavutluk'a giderken Halife Baba PTT şube müdürü Ali Naci Baykal'ı kendisini temsil etmesi amacıyla Dedebaba vekili seçer. Salih Niyazi Dedebaba'nın 1941 yılında Hakka yürümesi üzerine, üç yıl bekleyen Halife Ali Naci Baykal Baba, Salih Niyazi Dedebaba'nın kendisine bıraktığı mektubunu öne sürerek, Dedebaba olmak istemiş ve dönemin tanınmış Bektaşi Baba'larının onayı ile Dedebaba ilan edilmiştir²⁷. Hem Türkiye'de hem de Arnavutluk'ta Dedebaba'nın olması ile Bektaşiliğin Babagan kolunda çift başlılık oluşmuştur.

Dönemin kaynağı olan Şevki Koca Baba'ya göre Mısır Kaygusuz Bektaşi Dergâhı ise, o dönemde ortaya çıkan hiçbir Dedebaba'ya biat etmemiştir. Bu dergâh 30 Ocak 1949 tarihinde bir toplantı yaparak aşağıda isimlerini dile getirilecek olan Halife Babaların oy birliği ile Halife Ahmed Sırrı Baba'yı "Dedebaba" seçerler. Seçime katılan Halife Babalar: Halife Ahmed Sırrı Baba (Kaygusuz Postnişini), Halife Hafız Tahsin Baba (Şahkulu Sultan Dergâhı Postnişini), Ekrem Ramazanoğlu Halife Baba (Başbüyük Dergâhı Postnişini), Halife Hüseyin Kazım Baba (Masumlar Postnişini), Halife Veli Can Baba (Katerin Dergâhı Postnişini), Halife Tahir Baba (sonradan Katerin Postnişini olacak), Halife Sadi Seyfi Baba (Reni Dergâhı Postnişini), Halife Yusuf Fahir Ataer Baba (İnadiye Dergâhı Postnişini)'dir. Artık Babagan Bektaşilik'te üç ayrı Dedebaba'nın vardır. Dedebaba Seçilen Ahmed Sırrı Halife Baba²⁸, İzmirli Hazine Avukatı Feyzi Akeren Baba'dan, Bektaşi intisabı gören Adnan Menderes ile (o zaman Başbakan değil) temas kurarak, Demokrat Parti yöneticileri ile Zeytinburnu ve Erenköy'de delegeleri vasıtası ile birer toplantı yapar ve Demokrat Parti'ye destek sözü vererek seçilmeleri halinde Hacıbektaş ilçesindeki dergâhın ve pir evinin eski statükosunun tanınarak Bektaşiliğe devri konusunda mutabakat sağlar.²⁹

Adnan Menderes'in Bektaşi olduğunu ileri süren Bektaşi Dedebabası Bedri Noyan'a göre Bektaşilik ile ilgisi İzmirli hazine avukatı olan Feyzi Akeren Baba'dır.³⁰ Adnan Menderes'i, Fezyi Akeren Baba'nın Bektaşiliğe kazandırması olayını Bedri Noyan'a bildiren kişi Refik Sağkol adında bir Bektaşi'dir³¹. Feyzi Akeren hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Elde edinilen bilgilere göre son yıllarında İzmir Karşıyaka'da ikamet etmekte iken 1960

²⁵ Ş. Koca, *Bektâşîlik ve Bektâşî Dergâhları*, s.95.

²⁶ Ş. Koca, *Bektâşîlik ve Bektâşî Dergâhları*, s. 91.

²⁷ Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, C. VI, s. 75.

²⁸ Salih Çift, *Mısır'da Bektaşilik*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 138.

²⁹ Ş. Koca, *Bektâşîlik ve Bektâşî Dergâhları*, s.95.

³⁰ Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, Cilt VI, s. 234.

³¹ Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, Cilt VI, s. 69.

yılında vefat etmiştir. Bedri Noyan, Feyzi Akeren Baba'nın beyaz ve gür sakallı olan yüzü ile etrafındakilerin dikkatini çeken ve bakışları ile insanlara işleyen bir mizaca sahip olmasından dolayı çevresinde yer alan insanların çoğu onu çok sevmesinden bahsediyor. Feyzi Akeren Baba mesleği olan hazine avukatlığını önceleri Denizli'de icra ediyormuş, sonradan aynı görevi İzmir'de icra etmiştir. I. Meclis Denizli Milletvekili olan Hüseyin Mazlum Baba'nın oğlu Mümtaz Baba, Asım Kiritlioğlu Baba, eski Konya valisi Cemal Bardakçı Bey'i Bektaşiliğe alıp onların tarikat rehberliklerini üstlenmiştir. Feyzi Akeren'in Bektaşiliğe girişi ise Selman Cemali Baba tarafından nasip alınarak gerçekleşmiş, Haki Çoskun Eren Baba'dan da babalık icazeti almıştır³². Şevket Süreyya'nın Menderes'in Dramı adlı biyografi tarzı eserinde verdiği bilgilere göre çok dikkate değer bir insan olan Feyzi Akeren Baba'nın Adnan Menderes ile olan ilişkisi, Annesini, Babasını, Halasını ve beş yaşındaki ablası Melike'yi veremden kaybetmesi sebebiyle Menderes'in korunmaya muhtaç halde babaannesesi Fitnat Hanım'ın yanında yaşamaya başladığı zorlu bir dönemde İzmir'de ailesinin mülk ve para işlerinin idarecisi Avukat Feyzi Akeren Baba ile tanışması ile başlar. Şevket Süreyya'nın verdiği Mühim bilgilerden birisi de Feyzi Akeren Baba, Adnan Menderes ile yakın dostluk kuracak olan ünlü opera sanatçısı olan Ayhan Aydan'ın da dayısıdır.³³ Feyzi Akeren Baba, uzun yıllar Menderes ailesinin çiftliğini yöneterek hem Fitnat Hanım'ın Adnan Menderes'in güvenini kazanmıştı³⁴. Aynı zamanda Adnan Menderes İzmir'de Amerikan Koleji'nde okurken onun veliliğini üstlenmiştir. Elimizde kesinliği konusunda kanıt olmasa da Feyzi Akeren Baba'nın Adnan Menderes'e kendisinden nasip (Bektaşiliğe giriş) aldırıldığı konusunda babagan kolu Bektaşilerce çeşitli söylence yazdıkları eserlerde mevcuttur.³⁵ Feyzi Akeren Baba'nın Bektaşilik yorumu çok farklıdır. Ona göre tarikattan ziyade, Bektaşilik bir Mezheb-i Hakiki'dir³⁶.

Bedri Noyan Dede Baba'nın iddiasına göre Cumhurbaşkanı Celal Bayar da Bursa'da Küçük İbrahim Baba'dan nasip alarak Bektaşisi olmuştur. Bunu kendisine anlatan kişi ise Demokrat Parti döneminde Bektaşiliğin Türkiye kolunun Dede Babası Ali Naci Baykal'ın yanı sıra Ali Melek Bey ve Ankara'daki bir Bektaşisi olan Emin Uras'tır. Bedri Noyan'da bu bilginin kesinliğinden emin değildir. Hatta yine onun duyularına göre düşük ihtimalle de olsa İzmir'de bir Bektaşisi Babasından nasip aldığıdır. Bedri Noyan'a göre Hasan Ragıp Erensel adında Mustafa Kemal Atatürk zamanında Cumhurbaşkanlığı köşkünde başhekim olarak doktorluğunu yapmış olan Bektaşisi Babası, 1953 yılında vefat edene kadar Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ında doktorluğunu üstlenmiştir.³⁷ Öyle bir iddia da Demokrat Parti döneminin Hariciye Vekili Fuad Köprülü içinde mevcuttur.

³² Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, Cilt VI, s. 20.

³³ Şevket Süreyya Aydemir eserinde, Feyzi Akeren Baba hakkında isim hatasına düşmüş "Fevzi Aker ya da Akder" diyerek tam ismini bilemediğini ortaya koymuştur. Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1999, s. 19-20.

³⁴ Abdurrahman Dilipak, *Menderes Dönemi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990, s. 21.

³⁵ Bedri Noyan Dede Baba eserinde Feyzi Akeren Baba'nın aynı zamanda Mason olduğunu söylemektedir. Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, Cilt VI, s. 20.

³⁶ M. Tevfik Oytan, *Bektaşîliğin İçyüzü*, Cilt 2, İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi, 1956, s. 112-113.

³⁷ Hasan Ragıp Erensel Baba 26 Ocak 1953'te kalp krizi nedeniyle vefat etmiştir. Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, Cilt VI, s. 69,141.

Demokrat Parti Döneminde Mısır Kaygusuz Tekkesinden Ahmet Sırrı Baba'nın Türkiye'ye Gelmesi ve Faaliyetleri

Demokrat Parti döneminde Babagan kolundan önemli bir şahsiyet olan Ahmet Sırrı Baba, Hacıbektaş dergâhını açmak, onun başına geçmek amacını güderek çeşitli olaylara sebep olacak ve aktif bir rol üstlenerek Bektaşiliği gündeme getirecektir. Ahmet Sırrı Baba Demokrat Parti döneminde Mısır'daki Kaygusuz Abdal'ın kurduğu 500 yıldan beri var olan Bektaşî tekkesinin son postnişinidir. Dolayısıyla Ahmet Sırrı Baba'nın hayatını incelemekte fayda vardır. 1895 yılında Arnavutluk'un Leskovik şehrinin bir köyü olan Glina'da dünyaya gelmiştir. Babası, Çoçoli Efendi'nin oğlu Şahin Efendi'dir. Bektaşîliğe babasının iznini alarak 17 yaşında iken Süleyman Baba'dan nasip alarak girmiştir. Ahmet Sırrı Baba, I. Dünya savaşı esnasında Yunanlılar Leskovik'i Priştine'yi işgal edince İtalya'ya geçerek dört ay Salsomaggiore kasabasında kaldıktan sonra Mısır'ın Kahire kentine gelerek, Kaygusuz Sultan tekkesine yerleşip Mehmet Lütfi Baba'ya bağlandı. Ahmet Sırrı Baba'nın sanata ve edebiyata düşkünlüğü, çok sayıda yabancı dil biliyor olması, çok yönlü entelektüel bir kişiliğe sahip olduğunu göstermekle beraber kendisine olan saygıyı ve ilgiyi arttırmıştır. Ahmet Sırrı Baba'nın Kaygusuz Sultan tekkesinin başına geçmesi ile karizmatik şahsiyeti onun Mısır Hidivi Faruk ve Kahire'de ikamet eden devrik Arnavutluk Kralı Zogu başta olmak üzere Mısır'ın bürokratlarıyla sanatçılarıyla yakın ilişkiler kurmasını sağlamış veya kendisini onlara mürşit yapmıştır. Ahmet Sırrı Baba'nın Bektaşî yaptığı dikkat çeken bir diğer kişi ise, İttihat Terakki üyesi olan eski vali İhsan Adli Serter, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Mısır'a gitmiş ve o dönemlerde Ahmet Sırrı Babaya bağlanmıştır³⁸.

1950 seçimleri öncesi Türkiye'ye gelerek Dede Baba seçildikten sonra Ahmet Sırrı Baba ve kendisine biat eden Bektaşî babaları Adnan Menderes ile dolaylı yoldan Hacıbektaş dergâhının açılması, Bektaşîlere Nevşehir'in Hacıbektaş ilçesinde dergâhın pir evinin vakıflarının iadesi konusunda Demokrat Parti yöneticileri ile Zeytinburnu ve Erenköy'deki delegeler vasıtası ile gerçekleştirildiğinden bahsetmiştik. Fakat bize bu bilgiyi veren Şevki Koca Baba başka bir eserinde Kazlıçeşme ve Eyüp'te Demokrat Partili delegeler ile bu amaçta görüşüğünü bildiriyor³⁹.

Başka bir görüşe göre Dede Baba seçildikten sonra Ahmet Sırrı Baba, Türkiye'de 1925 yılından itibaren tekkelerin kapalı, tarikatların yasaklı olması sebebiyle Bektaşîlerin Hacı Bektaş Veli'nin kabrine ulaşmakta güçlükler yaşadığını bu nedenle kabrin Türkiye dışına taşınması konusunda 1950'li yılların başında İstanbul'da Bektaşîleri ziyaret ederken Yalova'da Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile bir görüşme gerçekleştirdiği ve bu görüşmeden sonuç alamadığını devamında yaşadığı olaylardan çıkarabiliriz⁴⁰. Ahmet Sırrı Baba ile yapılan bir röportajdan 1952 yılı ocak ayından önce İstanbul'a tedavi olmak için geldiği bilgisine ulaşıyor. Röportajı yapan kişinin tarifine göre Ahmet Sırrı Baba'nın başında mavi bir takke, Nur yüzünü çevreleyen beyaz sakallar, kulaklarında büyük dairevi küpeleri olduğunu söylüyor. Bektaşî babalarından küpeyi Balım Sultan erkânından dolayı, ömrü boyunca evlenmeyen mücerred babalar takardı. Buradan evlenmemiş olduğunu anlayabiliriz.

³⁸ Salih Çift, *Son Bektaşî Dede Babası Ahmet Sırrı Dede Baba Ahmediyye Risalesi ve Nefesler*, İstanbul: Revak Kitapevi, 2013, s.3-6.

³⁹ Şevki Koca, *es-Seyyid Halife Koca Turgut Baba Divanı*, İstanbul: Nazenin Yayıncılık, 1999, s. 355.

⁴⁰ Burhan Felek, "Baba Efendi", *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1952, s. 3.

Yine tarife göre orta boylu tıknaz bir kişi olarak, dizlerine kadar inen bir kürk giydiğini, belinin geniş bir sargı ile sarılmış ve bu sargının iki kenardan kıymetli taşlarla tutturulduğunu betimliyor. Röportaj yapan kişiyi eski tarz fakat hoş döşenmiş bir odada karşılayarak, sağ elini göğsünün üstüne koyarak Bektaşî selamı vererek oturması için o kişiye yer gösterdiğini öğreniyoruz. Röportaj yapan gazeteci, Ahmet Sırrı Baba'nın Rumeli şivesinde Türkçe konuştuğunu bildiriyor. Röportajda Sırrı Baba'nın söyledikleri;

“*El, Bel, Dil Bektaşîliğin sırrı budur. El çalmayacak, bel şehvetine hâkim olacak, dil kötü söz söylemeyecek.*” Diyerek sözüne başlıyor⁴¹.

“*Türkiye'yi ziyaretim sıhhi sebepler yüzündendir. Fakirde şeker hastalığı var. Yeşilköy (İstanbul) iyi geliyor. İstirahat ediyorum. Fakir Türkiye'de dört sene kadar kalmıştır. 1919'da geldim. 1923'e kadar oturdum. Memleketiniz çok değişmiş, güzelleşmiş, hele Ankara bir Avrupa şehri gibi.*”

Avrupa'yı gezdiniz mi? “*Biz aslen Yanya'yız, Yanya düşünce 1914'te İtalya'ya geçtim. Oradan Mısır'a geçerek Kaygusuz Sultan dergâhına derviş oldum. Sonra Hacı Bektaşî Veli tekkesini ziyaret için Türkiye'ye geldim.*”

Lâf Bektaşîlikten açılıyor: “*Evet diyor, bilhassa Hacı Bektaşî Veli, edebiyat ve tasavvuf sahasında çok değerli eserler vermiş ve bunların hepsini Türkçe yazmıştı, onun için dir ki, bizim ibadet ve ayinlerimiz hep Türkçedir.*”

Bu ayinler için biraz aydınlatılmamı rica ediyorum: “*Zikir iki türlü olur. Zikri hafl, zikri Aleni... Alevi olanı bilirsiniz, camilerdeki İbadet! Biz beş vakit namaz kılız. Zikri harfl sırdır.*”

Bektaşîlerin bize kadar kalan nüktelerinde kalenderliğe, eğlenceye düşkünlüğe, doğru bir meyil var. Ne dersiniz? Yüzüne bir tebessüm yayılıyor. “*Önümüzde Kur'an var, ne derse odur, ama ihtiyarımış uyku uyuyamıyormuş. Baş ağrıyormuş ve biraz içki iyi geliyormuş. Buna “Olmaz” demiyoruz o kadarı ilaştır. Biz odalarımızı tezkerelerimizi resimlerle süslemekte, ziynet eşyası takmakta, bir mahzur görmeyiz, zaten bu Kur'an'da da yok tur.*”

Gözlerim göğsündeki nişanlara takılıyor, derhal anlıyor. “*Onlar diyor rütbedir Fakir Halife'dir. Bektaşîliğe intisap için elbette birçok şart vardır.*”

Sırrı Baba sigarasından bir nefes çektikten sonra: “*Herkes Bektaşî olamaz. Evvela katiyen siyasetle uğraşmayacak, sonra tanınmış muteber bir aileden olacak ve bir Baba'dan icazet alacak. Evvela intisap eder muhip olur. Sonra söz verir bir müddet tekkede kalır, derviş olur. Bunlardan ancak bir kısmı Baba olabilir, o da bir Halifeden ruhsat alabilirse!*”

Bektaşîliğin tarihi hakkında bir şeyler anlatır mısınız? Bir hanım kahvemizi getiriyor. “*Bektaşîlik takriben 700 sene evvel Seyyid Muhammet Ali Hacı Bektaşî Veli tarafından kurulmuştur. Fakir'in Türkçe ve Arapça basılmış Risale-i Ahmediye diye Kaygusuz Sultan dergâhının tarihini anlatan bir kitabı vardır. Ayrıca Rumca da bilirim. Bu dergâh Kahire civarında Mokkadden dağlarında 1358 de Abdullah El Magatavi tarafında kurulmuştur. İlk Bektaşîler Nil üzerinde bir adada otururlardı. Bu ada yağmaya uğramış ve Bektaşîlerin ancak birisi kurtulabilmiştir. Onun sayesinde ki. Bektaşîlik ayakta kalmıştır.*”

⁴¹ Necdet Tunçay, “Bektaşî Şeyhi Sırrı Baba İle Bir Mülakat”, *Milliyet*, 18 Ocak 1952, s. 1.

*Büyük bir tehlike atlatmışsınız. Ya Allah etmesin! Gülüyor: “Yok, yok... Artık fikir vardır. Bu yetmez mi...?”*⁴²

Röportajın ardından bilinmeyen bir tarihte Türkiye’den ayrıldığını fakat Ahmet Sırrı Baba, Dede Baba sıfatı ile Bütün Bektaşilerin ruhani lideri olarak 20 Eylül 1952 yılında tekrar Türkiye’ye geldiğini İstanbul’da Bektaşiler ile temas kurduğunu öğreniyoruz. Türkiye’de Demokrat Parti temsilcileri ve ardından Cumhurbaşkanı ile Ahmet Sırrı Dede Baba arasında geçen görüşmelerin merkezinde yer alan meseleler henüz tam olarak ortaya çıkmış değildir. Bununla birlikte temel problem her ne olursa olsun pazarlık konusu edilen meseleler üzerinde sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır. Dahası her iki tarafın beklentilerini karşılamayan bu müzakerelerin hemen ardından Demokrat Parti döneminde, 4 Ekim 1952 tarihinde bir gece vakti İstanbul’un Merdivenköy semtindeki Şair Sokağı 12 numaralı Bahçıvan Vehbi’nin evinde dostlarıyla beraberken, İstanbul Emniyet birinci şube zabıta memurları yağmur altında saatlerce pusu kurar vaziyette bekleyerek eve saat tam 22.30’da kapı ve pencereden atlama yoluyla içeri girmiş, baskın yapmıştır. Dönemin gazete haberlerine göre Ahmet Sırrı Baba dâhil 18 erkek 12 kadın toplam 30 kişilik bir Bektaşî topluluğu ayin yaparken tamamı yakalanmıştır⁴³. 6 Ekim 1952 tarihli Cumhuriyet gazetesinin haberine göre yakalananların isimleri şöyleydi: Ahmed Sırrı Dede, Vehbi Zümrüd. Seyfi Demirkır, Hazlı Çiftçioğlu, Abidin Gölbüyük, Orhan Zümrübel, Tevfik Taşduman, Tosun Yeşileğe, Kuşen Kolaç, Muharrem Tırmık, Cafer Bölbıyık, Zeynel Öngök, Bedri Sakaoglu, Abdurrahman Olver, Mustafa Tektaş, Hurşid Kocalan, Hasan Ziver, Hasan Sapan⁴⁴. Milliyet gazetesinde 5 Ekim haberinde ve Cumhuriyet gazetesinin 6 Ekim haberinde 30 kişi oldukları ifade edilirken, 6 Ekim 1952 tarihli Milliyet gazetesinde yer alan haberde ise rakam 29 olarak verilmektedir. Ayrıca 11’i kadın 18’i erkek olarak 5 Ekim’de Kadıköy Nöbetçi Sorgulama Hâkimliğine yargılanmak alındığını ortaya koymaktadır⁴⁵.

Duruşmada ilk olarak dinlenen Ahmet Sırrı Dede Baba; Arnavutluk’ta doğduğunu ve hâlihazırda Mısır’daki Kaygusuz Sıtkı (Sultan) dergâhının şeyhi olduğunu, buraya tedavi için geldiğini söyleyerek; “*Biz ayin yapmıyorduk. Bu bir nişan töreni idi.*” demiştir. Bu sözlerinin ardından dinlenen bütün sanıklar da bunun bir nişan töreni olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat sanıklar yapılan baskın esnasında ele geçirilen Bektaşî nefesleri ve kitaplar karşısında Bektaşî olduklarını ve ayin yapıldığını söylemek mecburiyetinde kalmışlardır. Hepsisi de Arnavut olan 29 suçludan Elmas Güzel, Güner Güzelbel, Mükerrrem Demirtığ, Bahriye Tırmık, Naile Kambur, Fatma Zümrütbel, Muzaffer Cidro ve Muzaffer Zümrütgel adındaki 8 kadın hariç hepsi tutuklanmış hapse atılmıştır.

Duruşmanın hemen ardından kendisi ile konuşan gazeteciye Âyin-i Ruhanî’nin idarecisi Sırrı Galip Dede (Ahmet Sırrı Dede Baba) şunları söylemiştir:

“Ben buraya tedaviye gelmişim. Hiçbir telkinat yapmak emelinde değildim. Yalnız memleketim olan bazı eşhasın davetlerine gidip, sohbet ediyordum. Bu yaptığımız ayin değildi. Zaten biz 40 yaşından aşağı kimseyi ayine almayız.”

Bu arada Mustafa adındaki bir sanık da röportajı yapan gazeteci için arkadaşına:

⁴² Tunçay, a.g.m., s. 7.

⁴³ Milliyet, “Bektaşî Tekkesi Basıldı”, 5 Ekim 1952, s. 1,7.

⁴⁴ Cumhuriyet, 6 Ekim 1952, s. 7.

⁴⁵ Milliyet, “Ayin Yapan Bektaşîler Dün Tevkif Edildi”, 6 Ekim 1952, s. 7.

“Ben 30 senelik Bektaşîyim. Hiç kötülüğünü görmedim. Bektaşîlik Türk Müslümanlığının tâ kendisidir.” diye fikir yürütmüştür. Fakat sanıklar derhal cezaevine sevk olunmuşlardır⁴⁶. 11 Ekim 1952’de tutuklu bulunan Ahmet Sırrı Dedebaba dâhil 21 Bektaşî’nin tahkikat evrakı tekemmül ettirilerek savcılığa verilmiştir. Haklarında amme hukukunu ihlalden dava açılacak olan Bektaşîlerin duruşma gününü tayin için, dosyaları Kadıköy Asliye Ceza Hâkimliğine bildirilmiştir⁴⁷.

Ahmet Sırrı Baba’nın bu vakası sadece Bektaşîleri değil bütün tasavvuf erbabını itibarsızlaştırmayı hedefleyen bir bakış açısına delil olması bakımından Merdivenköy vakasını kendince taraflı olarak ele alan bir gazete köşesinde yer alan şu metin yer almaktadır:

“Mısır’dan Bektaşî babalarının en büyüğü gelmiş. Merdivenköy’de bir Bektaşî’nin evinde kadınlı erkekli dervişleri toplamış. Sofrayı rakılarla kurmuşlar, nefes okuyup ayin yaparlarken polis basmış, hepsini yakalamış. Gazetede resimlerini gördüm. Koca sakallı bedavacı babanın yanında birtakım zavallı fukara kılıklı adamlar, kucakları çocuklu genç genç kadınlar. Baba mahkemede katiyetle inkâr ediyor: “Yaptığım ayin değildir” diyor. Hâkim soruyor: “Peki ayinle bunun arasındaki fark?” Baba cevap veriyor: “Ayinde fazla olarak nasihat da ederiz.” “Demek nasihati noksan kalmış. Öyleyse onu da ben edeyim de tamam olsun: Eğer o babanın akli varsa bir an evvel kalkıp buradan gitsin. Kendi başını da birtakım zavallı adamların başını da belaya sokmasın. Bu millet artık ne siyaset yolunda ne de din yolunda başında bedavacı (Ahmet Sırrı Dedebaba’yı) istemiyor.”⁴⁸

Bu sırada tutuklanan Bektaşîlerin evlerinde aramalar yapılmıştır. Birçok yerde muskalar ve Bektaşîliğe ait eserler ele geçirilmiştir. Dünya Bektaşîlerinin şeyhi olduğu bildirilen ve iki ay önce Türkiye’ye gelen Ahmet Sırrı Dedebaba’nın evinde de Türkiye’deki Bektaşî ve Alevilerin buldukları yerleri gösteren eski bir harita ele geçirilmiştir. Bu haritaya göre Bektaşî ve Alevilerin memleketin dört bir köşesine serpilmiş vaziyette oldukları görülmektedir. Diğer taraftan evde bulunan evraklara göre Türkiye’deki Aleviler hariç sadece Bektaşîlerin otuz bin kadar olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹.

Babagan kolun bölündüğünden bahsetmiştik Ahmet Sırrı Dedebaba’dan başka Ali Naci Baykal Dedebaba’da Türkiye’de dünya Bektaşîlerinin lideri konumundaydı. Yaşanan bu Merdivenköy vakasına Ali Naci Baykal’ın Dedebabalığını kabul eden⁵⁰ Bektaşî olan Ali Rıza Öge⁵¹ adında bir emniyet mensubu olayın hemen sonrasında dostlarından birine hitaben

⁴⁶ Milliyet, “Ayin Yapan Bektaşîler Dün Tevkif Edildi”, 6 Ekim 1952, s. 7.

⁴⁷ Milliyet, “Bektaşîlerin Davası Savcılığa Verildi”, 11 Ekim 1952, s. 2.

⁴⁸ Milliyet, 12 Ekim 1952, s. 2.; Çift, *Mısır’da Bektaşîlik*, s. 146.

⁴⁹ Cumhuriyet, “Türkiye’de 30 Bin Bektaşî Varmış” 12 Ekim 1952, s. 1,5.

⁵⁰ Mümine Çakır, “Bir Bektaşî Babası Kadîmînin Mektupları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş-ı Velî Araştırma Dergisi*, S. 59, 2011, Ankara, s. 391.

⁵¹ Ali Rıza Öge, 1881 yılında Tekirdağ’ın Malkara ilçesinde dünyaya gelmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a gelip Polis olmuştur. Mahlası Kadîmî’dir. İstanbul’da bulunan Karaağaç dergâhı postnişini Hüseyin Zeki Baba’dan nasip almış Bektaşî olmuştur; iki sene kadar Karaağaç dergâhında, dört beş ay kadar da Makedonya Kalkandelen Bektaşî tekkesinde bulunan Sersem Ali (Harabati Baba) tekkesinde derviş olarak hizmet etmiştir. Mürşidi, Hüseyin Zeki Baba ile kardeş çocuklarının çocuklarıdır. Rehberi de Hüseyin Zeki Baba’nın kayınpederi merhum Hasan Baba’dır. Babalık icazetini 1952 yılında Ali Naci Baykal Baba’dan almıştır. 14 Nisan 1957’de Bursa’da vefat eden Ali Rıza Öge, Emir Sultan’a defnedilmiştir. Çakır, *a.g.m.*, s. 374-375.

kaleme aldığı 22 Ekim 1952 tarihli mektubunda Ahmed Sırrı Dede Baba'yı ağır ifadelerle yargıladığı görülmektedir. Ona göre Ahmed Sırrı Dede Baba, bu ülkede kanunen yasak olmasına rağmen bu durumu hiç umursamadan derviş kisvesiyle Türkiye'ye gelmiş, bu kıyafetle apaçık bir şekilde ortalıkta dolaşmış, dahası halka açık şekilde ayin yapmaya kalkışmış ve dolayısıyla yanlış bir iş yapmıştır. Bu Bektaşî mektubunda Ahmed Sırrı Dede Baba'nın tavrını gösteriş merakı ve itibar görme arzusu ile izah etmeye çalışmaktadır. Mektup sahibinin kendi anlatımı ile şöyledir⁵²:

“Aradan dört beş gün geçtikten sonra İstanbul 'da Merdivenköy'deki vaka meydana çıktı. Yazdığım zatın birisinden aldığım bir mektupta manzumenizi okuduktan üç gün sonra bu vaka zuhur edince kendi kendime şöyle düşündüm. Yazdığınız bu manzume ile adeta bir keramet gibi bir İş yaptınız diyordu. Hâşâ biz keramet sahibi değiliz fakat bu kafasız, beyinsiz serserinin yaptığı hareketleri işittikçe neticenin bu yolda tecelli edeceğine hükmetmiştim. Bu adam o kadar cahil o kadar kalasız biri ki yaptığı hareketlerle hem yolumuzu berbat etti hem de birçok saf-dil insanları beraber sürükledi. Bir kere şurasını düşünmesi lâzımdı ki Türkiye'de tarikatlar mülgadır. Hiçbir suretle tarikat ayini yapılamaz, değil Mısır tebaası hatta Amerika tebaasından bile olsa bu memleketle oturduğu müddetçe bu memleketin kanunlarına riayete mecburdur. Bu sersem adam Mısır'dan gelirken derviş kisvesini bırakıp da sivil olarak gelse idi, yerinde bir iş yapmış olurdu. Fakat bu adam derviş değil çerviş bile olamamış, öyle ya sivil gelse idi sönük kalacaktı. Şimdiki gibi kimseden itibar göremeyecekti. Bu suretle hareketle kendisini pek yüksek görmektedir ki bu da dervişlik mefhumu ile taban tabana zıt bir keyfiyettir. Dervişin manasını pekiyi bilirsin ki “der kapu viş eşik”. Derviş olan olacaktır. Fuzulî ki sultân-ı şuarâdır vefatında beni İmam-ı Hüseyin'in türbesi kapısı önüne defnedin ki ziyarete gelen herkes benim üzerime basarak geçsin demiştir. Dervişlik böyle olur.”⁵³

22 Ekim 1952'de Kadıköy Sulh Ceza Mahkemesi'nde Ahmet Sırrı Dede Baba ve beraberinde tutuklanan Bektaşîlerin ilk duruşması gerçekleşmiştir⁵⁴. 18 Ekim 1952'deki duruşmada baskın sırasında bulunan nefeslerin okunup okunmadığı konusunda Diyanet İşlerine sorulmasının ve diğer şahitlerin dinlenmesi kararı alınıyor. Tarikatların kapatılmasından sonra, Bektaşî tarikatına ait tarikattan olmayanın anlaması zor olan, sırlar taşıyan Bektaşî nefeslerinin Diyanet İşlerine sorulması ki bu gerçekten ilginçtir. Diyanet İşlerinin bu konuda beyan ettiği bilgiyi neye dayanarak, nasıl bir metot kullandığı merak konusu olmakla beraber henüz aydınlatılmamıştır⁵⁵. 22 Ekim'de artık duruşmadan netice elde edildiği anlaşılıyor. Duruşmalarda ifadeler ayin yapılmadığı nişan töreni yapıldığı üzerinedir. Bunun kanıtı olarak ayin sırasında yani dini tören olduğu zaman rakı içilmez, fakat nişan eğlencesi olduğu için rakı içilmesi öne sürülmüştür. Mahkeme kararı ise, 200 lira kefalet ile Ahmet Sırrı Dede Baba haricindekilerin serbest bırakılmasıdır. Ahmet Sırrı Dede Baba'nın ise sınır dışı edilerek ülkeden uzaklaştırılmasının düşünüldüğü bildiriliyor⁵⁶. 30 Aralık'taki duruşmada, mahkemede şahitler dinlenmeye devam ediliyor ve Diyanet

⁵² Çift, *Mısır'da Bektaşîlik*, s. 147.

⁵³ M. Çakır, *a.g.m.*, s. 392.

⁵⁴ *Milliyet*, “Bektaşîlerin Duruşmasına Bugün Başlanıyor”, 22 Ekim 1952, s. 7.

⁵⁵ *Cumhuriyet*, “Ayin Yapan Bektaşîlerin Duruşmasına Dün Devam Edildi”, 19 Kasım 1952, s. 3.

⁵⁶ *Milliyet*, “Bektaşî Ayini”, 23 Kasım 1952, s. 2.

İşleri'nin tetkiklerinin beyanatı mahkemede okunmuş, baskında bulunan nefeslerin yazılı olduğu belgeler Bektaşilik ile ilgili olduğu yönünde bir sonuç ortaya koymuştur⁵⁷. Yargılanan Bektaşilerin avukatı Diyanet İşleri'nin verdiği kararın önce farklı şekilde olduğunu, bulunan bu şiirlerin Bektaşî nefesi olmadığı yönünde raporu olduğunu ileri sürerek duruşmayı ileri bir tarihe erteletmiştir⁵⁸. Bektaşî ayini yapmak suçu ile Kadıköy Asliye Ceza Mahkemesinde yargılanmakta olan 29 kişinin duruşması 2 Haziran 1953'te sona ermiştir. Mahkeme sanıklardan 28 kişiyi beraat ettirmiş ve elebaşı mevkiinde bulunan Ahmet Sırrı Dede Baba; dedelik şeyhlik taslamak ve kıyafet kanununa muhalefette bulunmak suçundan dolayı 6 ay hapse ve 2500 Lira para cezasına çarptırılmıştır. Ahmet Sırrı Dede Baba, ayrıca bir yıl müddetle Göynük'e sürgün edilmesi kararı alınmıştır⁵⁹.

Ahmet Sırrı Dede Baba hakkında alınan tüm bu kararlara rağmen dava devam etti ve nihayetinde temyize gidilerek Ahmet Sırrı Dede Baba beraat etti. Buna rağmen Ahmet Sırrı Baba'nın Türkiye'de gizli olarak faaliyetlerine devam ettiğini dikkate alan Demokrat Parti Hükümeti, dünyadaki bütün Bektaşilerin lideri olduğunu beyan eden Ahmet Sırrı Baba'yı Bakanlar Kurulu'nun kararı ile 5 Aralık 1953'te sınır dışı etmeye karar vermiştir. Ahmet Sırrı Baba adliye ile olan alâkasını kesmediğinden bu karar İstanbul Emniyet Müdürlüğüne evvelki güne kadar ceza icra edilememiştir. Bektaşî babası adliyeye olan borçlarını üç gün önce ödemiş, bunun üzerine bir an önce sürgün kararı yerine getirilmek istenmişse de 5 Aralık'a kadar devam edegelen hava muhalefeti sebebiyle ancak 5 Aralık'ta yurtdışına gönderilebilmiştir. Ahmet Sırrı Baba, saat 15.45'teki T.A.E. uçağı ile önce Atina'ya müteveccihen İstanbul'dan ayrılmıştır. Atina'da birkaç gün kalacak olan Ahmet Sırrı Dede Baba tekrar uçakla Kahire'ye gidecek ve Mısır'daki Bektaşî tarikatının merkezi olan Kaygusuz Sultan dergâhına yerleşerek faaliyetine devam edecektir⁶⁰.

Ahmet Sırrı Dede Baba Kahire'ye döndüğü sıralarda 23 Temmuz 1952'de aralarında Cemal Abdülnasır ile Enver Sedat'ın da bulunduğu milliyetçi subayların gerçekleştirdiği askerî bir darbe sonucunda Mısır'da kraliyet rejimine son verilmişti. Bunun hemen ertesinde tekkeyi koruyan kral Faruk'un saltanatı devriliş sürgüne gönderilmiş, tekkenin öteki destekçisi olan Arnavutluk'un devrik kralı Ahmet Zogu da Mısır'ı terk etmek zorunda kalmıştı. Ülke genelinde yaşanan olumsuz şartların Mısır Bektaşilerini etkisi altına almasıyla birlikte buradaki tekkenin esas çöküşü gerçekleşti. Ahmet Sırrı Dede Baba ve yanında kalan birkaç müridine, dönemin devlet yöneticileri Bektaşî tekkesine el koyup askeri alan haline dönüştürülmek istendiği için Mukattam dağı eteklerindeki Kaygusuz Sultan dergâhının arazisi kamulaştırılıp tekke mensuplarına, Kahire'nin güneyindeki Maadi kentinde bulunan ve esasen devrik kraliyet ailesinden Prens Amr İbrahim'e ait olan bir bina Bektaşî tekkesi yapılması için verildi. Ayrıca kendilerine kamulaştırma bedeli adı altında peşin olarak 1000 Cüneyh verildiği gibi diğer giderleri için de aylık 50 Cüneyh bağlandı. Fakat 1959 yılında 10 Cüneyh'e düşürüldü⁶¹. Mısır topraklarında Bektaşî tarikatının artık tanınamayacağını iyiden iyiye fark eden Dede Baba 1959 senesinde Yunanistan'a giderek buradaki Rini ve

⁵⁷ *Milliyet*, "Ayin Yaparken Yakalanan Bektaşilerin Duruşması" 31 Aralık 1952, s. 2.

⁵⁸ *Milliyet*, "Bektaşî Ayni Yapanların Duruşması" 14 Şubat 1953, s. 2.

⁵⁹ *Milliyet*, "Sırrı Baba Mahkûm Oldu", 3 Haziran 1953, s. 7.

⁶⁰ *Cumhuriyet*, "Bektaşilerin Şeyhi Sırrı Baba Dün Yurd Dışı Edildi", 6 Aralık 1953, s. 1,6.

⁶¹ Çift, *Mısır'da Bektaşilik*, s. 152-153.

Katerin beктаşı tekkelerini ziyaret etti. Şevki Koca'ya göre Ahmet Sırrı Baba'nın bu seyahati Girit adasındaki Kandiy'e'de bulunan Bektaşî dergâhının başına geçmek için yaptığını söylenmektedir⁶². Ahmet Sırrı Dedeбaba'nın başarısız kalan girişimlerin ardından yalnız kalmıştı. Bu dönemde uzun süreden beri mustarip olduğu şeker hastalığı ilerledi. Tedavi amacıyla Kahire'deki İtalyan Hastanesi'ne kaldırıldı. Burada önce ayak parmakları, hastalığın daha da ilerlemesi nedeniyle bir ayağı kesildi. Bu durumundan kısa bir zaman sonra Ahmet Sırrı Dedeбaba 1963'te ocak ayı başlarında vefat etti⁶³.

Ahmet Sırrı Baba vefat etmeden önce Cemal Abdül Nasır yönetiminin milliyetçiliğinin Mısır'daki Bektaşî dergâhını bitireceğini anlamış, dervişlerinden Recep Ferdi Derviş'e Babalık icazeti vererek Amerika'ya görevli olarak gönderir. Amerika Birleşik Devletleri, II. Dünya savaşı sonrasında mağdur durumda olan özellikle Arnavutluk'tan kaçan Bektaşilere kucak açar ve kıtanın kuzeyinde Albany denilen yörede yoğun Arnavut nüfus oluşturur. Recep Baba ilk başta 1952 yılında, New York'a, buraya yerleşmiş olan kız kardeşinin yanına, taşındı. Recep Ferdi Baba bu yöredeki Bektaşiler ile gerçekleştirdiği 24 Ekim 1953 tarihindeki kongrede, Amerika'nın Detroit kentinde bir Bektaşî dergâhı açma kararı alırlar. Birçok araştırmadan sonra, Amerika'daki ikinci yılının sonlarına doğru, Michigan Eyaleti'nin Detroit kenti yakınlarında Taylor adında, Arnavut yoğunluklu bir yerleşim bölgesi buldu. Burası bir tekke kurmak için son derece uygun bir yerdi. Hemen bir komisyon kurulup, gerekli para toplandı. Bir çiftlik satın alındı ve düzenlendi Michigan eyaleti, Detroit kenti, Taylor kasabasında 15 Mayıs 1954 yılında dergâh törenle hizmete açılır ve Bektaşiler eyalet yasaları gereği, hukuken bir dini cemaat olarak tanınırlar. İş, Kahire Bektaşî tekkesinin hamisi olan Ahmet Sırrı Dedeбaba'nın hazırlamış olduğu kurallara göre, Recep Baba tekke babalığına seçilmiştir. Arnavut Bektaşiliği, Amerika'daki devamını Mısır dergâhına borçludur. Amerika'daki Taylor Bektaşî tekkesi Mısır Bektaşiliğinin devamı niteliğinde sayılabilir. 1954'ten 1955'e kadar Amerika'daki Taylor Bektaşî tekkesinin komisyonu tarafından yönetilerek çıkartılan Bektaşî yayın organı 'Zeri I Bektashizmes' (Bektaşiliğin Yolu) isimli altı ayda bir yayınlanan dergiyi çıkartmak tekke komisyonu ile birlikte Recep Baba'nın kararıdır. Recep Baba Bektaşiliği meşrulaştırmak için makaleler yazmıştır⁶⁴.

Sonuç

Tekke tarikat ilişkisine dayalı olan Bektaşiliğin Babagan kolu Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1925 yılında gerçekleşen Tekkeler ve Zaviyeler kanuna tabi olmuş, dergâhlarından ve ibadet geleneğinden soyutlanmıştır. Demokrat parti dönemine gelindiğinde partiyi bir kurtarıcı gibi gören Mısır Kaygusuz Sultan dergâhının başındaki Ahmet Sırrı Baba, Türkiye'ye gelip Bektaşî balarıyla görüştüğten sonra Başbakan Menderes'in Bektaşilikle olan ilişkisinden istifade etmeye çalışmıştır. Ahmet Sırrı Baba yeniden Bektaşî tekkelerinin Bektaşî babalarına verilmesini tarikatları yasaklayan kanunun kaldırılmasını talep ederek seçimlerde Demokrat partiye oy vermişlerdir. Fakat Ali Rıza Öge gibi bir kısım Babagan Bektaşileri sırrı babanın yaptığı bu girişimlere karşı durmuş Cumhuriyetin laik düzeni

⁶² Ş. Koca, *Bektâşîlik ve Bektâşî Dergâhları*, 79.

⁶³ Çift, *Mısır'da Bektaşilik*, s. 156.

⁶⁴ Nathalie Clayer, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Yayınlanan Arnavut Bektaşilik Dergisi (1954-1955): Bektaşiliğin Yolu", *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş-ı Velî Araştırma Dergisi*, S. 32, 2004, Ankara. (erişim 10 Mayıs 2017).

altında tekke faaliyetlerinin yeniden başlamasını istemeyerek Sırrı Baba'nın liderliğini reddetmiş Ali Naci Baykal Dede Baba'yı Bektaşilerin lideri kabul etmiştir. Bektaşilerle ilişkisi gençlik dönemine dayanan Başbakan Adnan Menderes ise Bektaşilere dergâhlarını veren tarikat yasağını kaldırmamış, yasayı çiğneyen Sırrı Baba yargılanmış ve sınır dışı edilmiştir.

Kaynakça

- Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderes'in Dramı*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1999.
- Birge, John Kingsley, *Bektaşilik Tarihi*, Çev. Reha Çamuroğlu, İstanbul: Ant Yayınları, 1991.
- Bülbül, Sevil, "Kalkandelen Harabati Baba – Sersem Ali Baba Bektaşi Külliyesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş-ı Velî Araştırma Dergisi*, S. 76, (2015).
- Çakır, Mümine, "Bir Bektaşî Babası Kadîmî'nin Mektupları" *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş-ı Velî Araştırma Dergisi*, S. 59 (2011).
- Çift, Salih, *Mısır'da Bektaşilik*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Çift, Salih, *Son Bektaşî Dede Babası Ahmet Sırrı Dede Baba Ahmedîyye Risalesi ve Nefesler*, İstanbul: Revak Kitapevi, 2013.
- Clayer, Nathalie, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Yayımlanan Arnavut Bektaşilik Dergisi (1954 1955): Bektaşiliğin Yolu", *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş-ı Velî Araştırma Dergisi*, S. 32, 2004. (erişim 10.6.2017)
- Cumhuriyet, "Bektaşilerin Şeyhi Sırrı Baba Dün Yurd Dışı Edildi", 6 Aralık 1953, s. 1-6.
- Cumhuriyet, "Ayın Yapan Bektaşilerin Duruşmasına Dün Devam Edildi", 19 Kasım 1952, s. 3.
- Cumhuriyet, "Türkiye'de 30 Bin Bektaşî Varmış", 12 Ekim 1952, s. 1-5.
- Dilipak, Abdurrahman, *Menderes Dönemi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.
- Eflâki, Ahmet, *Âriflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964.
- Faroqhi, Suraiya, *Anadolu'da Bektaşilik*, Çev. Nasuh Barın, İstanbul: Simurg Yayınları, 2003.
- Felek, Burhan, "Baba Efendi", Cumhuriyet, 8 Ekim 1952, s. 3.
- Hasluck, Von, *Bektaşiliğin Coğrafi Dağılımı*, Çev. Turgut Koca A. Nezih Erginsoy, İstanbul: Ufuk Matbaası, 1991.
- Koca, Şevki, *Bektâşilik ve Bektâşî Dergâhları*, İstanbul: Cem Vakfı Yayınları, 2005.
- Koca, Şevki, *Es-Seyyid Halife Koca Turgut Baba Divanı*, İstanbul: Nazenin Yayıncılık, 1999.
- Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2014.
- Köprülü, Mehmet Fuad, "Bektaş", *MEB İA*, Cilt 2, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979.

- Maden, Fahri, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, Ankara: TTK, 2013.
- Melikoff, Irene, *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*, Çev. Turan Alptekin, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010.
- Melikoff, Irene, *Kırklar'ın Cemi'nde*, Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Demos Yayınları, 2011.
- Milliyet, "Ayin Yapan Bektaşiler Dün Tevkif Edildi", 6 Ekim 1952, s. 7.
- Milliyet "Ayin Yaparken Yakalanan Bektaşilerin Duruşması" 31 Aralık 1952, s. 2.
- Milliyet, "Bektaşî Ayini", 23 Kasım 1952, s. 2.
- Milliyet, "Bektaşî Aynı Yapanların Duruşması" 14 Şubat 1953, s. 2.
- Milliyet, "Bektaşilerin Davası Savcılığa Verildi", 11 Ekim 1952, s. 2.
- Milliyet, "Bektaşilerin Duruşmasına Bugün Başlanıyor", 22 Ekim 1952, s. 7.
- Milliyet, "Bektaşî Tekkesi Basıldı", 5 Ekim 1952, s. 1,7.
- Milliyet, "Sırrı Baba Mahkûm Oldu", 3 Haziran 1953, s. 7.
- Noyan, Bedri. *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik Alevîlik*, C. I, İstanbul: Ardıç Yayınları, 1998.
- Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, C. VI, İstanbul: Ardıç Yayınları, 2003.
- Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik Alevîlik*. C. VII, İstanbul: Ardıç Yayınları, 2006.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, Ankara: TTK, 1992.
- Özmen, İsmail ve Koçak, Yunus, *Hamdullah Çelebi'nin Savunması*, Ankara: Belen Ofset, 2007.
- Soyyer, A. Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektaşîlik*, İstanbul: Frida Yayınları, 2012.
- Tunçay, Necdet, "Bektaşî Şeyhi Sırrı Baba İle Bir Mülakat", *Milliyet*, 18 Ocak 1952, s. 1.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*. C. 2, Ankara: TTK, 1988.

هر چند بود گوزن پر زور و دلیر
هرگز نشود مقیم در بیشه شیر
گنجشک وطن کند بهر جای ولی
در مسکن شاهباز کی ماند دیر

“Ceylan ne kadar korkusuz ve yiğit olursa olsun, aslanın ormanında fazla kalamaz;
serçe her yerde vatan tutar, ancak şahinin meskeninde ne kadar kalabilir”.

Tarih-i Habibü's-siyer-1524

Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı*

The Battle of Chāldirān in the Safavid Chronicles

Vural Genç**

Öz

Üzerinden beş yüz geçmesine rağmen Çaldıran Savaşı (1514) sonuçları itibarıyla hala tartışılmaktadır. Osmanlı kaynakları bu savaştan kesin bir galibiyet olarak bahsederken, Safevi kaynakları bunu bir mağlubiyet olarak görmezler. Taktik icabı geri çekiliş olarak telakki eden Safevi kaynakları, buna uygun çeşitli gerekçeler öne sürerler. Bu makalede, modern tarih yazımında fazlasıyla ihmal edilen Safevi kaynaklarından hareketle, Safevilerin bu savaşı nasıl algıladıklarına değinilecektir. İki tarafın kaynaklarının karşılıklı okunması, meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim, Çaldıran, Osmanlı, İran.

Abstract

Although five centuries passed since the Ottoman's Chāldirān victory (1514), the consequences of this battle are still a disputed issue. While Ottoman chronicles present the result of this battle as a decisive victory, Safavid sources refrain from announcing it as a defeat. Safavid sources interpret it as a tactical withdrawal on their part, and attempt to justify their claims though various explanations. Based on Safavid chronicles, which have been neglected by modern historiography, this article aims to discuss the perception and interpretation of the Battle of Chāldirān by the contemporary Safavid chronics. The appraisal of both Ottoman and Safavid sources will enable a better understanding of the issue.

Keywords: Shah Ismail, Yavuz Sultan Selim, Battle of Chāldirān, Ottoman, Safavid.

* Bu makale, 13-15 Aralık 2011 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi ile Harvard Üniversitesi tarafından ortaklaşa düzenlenen "Alevi-Bektaşî Communities in the Ottoman Realm: Sources, Paradigm and Historiography" adlı konferansta sunulan tebliğin yeniden gözden geçirilmiş halidir.

** (Dr.) İstanbul Üniversitesi; vuralgenc@hotmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0002-9733-9945

Giriş

1524 yılında kaleme alınan *Habibü's-siyer* adlı Farsça kroniğin müellifine ait yukarıdaki satırlarda, 23 Ağustos 1514'te Hoy'un kuzeybatısındaki Çaldıran Ovası'nda Osmanlılar ile Safeviler arasında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'nın sonuçları ve bu savaşın Safeviler tarafından nasıl algılandığı özetle anlatılmaktadır. *Habibü's-siyer*'in müellifine ait bu satırlar ışığında, dönemin diğer Safevi kaynaklarına şöyle kısaca bir göz atmak, bu savaşın gelişim seyri ve neticesinin Safevi tarafı için ne ifade ettiğini, bu kaynaklara nasıl bir algının hâkim olduğunu anlamaya yeterli olur sanırım.

15. ve 16. yüzyıl Osmanlı ve Safevi tarihçileri, hamilerinin beklentilerine uygun olarak kendi dönemlerinin olaylarına gözle görülecek bir şekilde farklı yaklaşımlar sergilemiş, bunları kendi buldukları zaviyeden yorumlamışlardır. Her iki tarafın mevcut kroniklerinin içeriği kadar tonu da günümüz tarihsel yargılarının ortaya çıkmasına katkı sunmaktadır.¹ Bu durum Osmanlı-Safevi ilişkilerini anlama noktasında bizi her iki tarafın kaynaklarına yönelik bir değerlendirme yapmaya sevk etmektedir.

Her iki imparatorluğun tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen Çaldıran Savaşı'nın her iki tarafın tarihçilerince farklı algılandığı ve bu algının da modern tarih yazımını etkilediği, hatta Safevi kroniklerine hâkim olan algının yeniden yorumlanmasıyla ortaya çıkan, savaşın Safevi lehine sonuçlandığı şeklinde tartışmaların da varlığı bilinmektedir. Şüphesiz sonucu itibariyle hala tartışılan bu savaş, hem Osmanlı hem de Safevi kaynakları okunarak ve karşılaştırma yapılarak daha iyi anlaşılabilir.²

Bu çalışma, Çaldıran Savaşı ile ilgili mevcut literatürde Safevi kaynaklarının da önemine, bu kaynakların mevcut literatür içerisinde değerlendirilmesinin lüzumuna ve savaşın, Safevi lehine sonuçlandığı şeklinde ortaya çıkan tartışmaların Safevi kroniklerinden alınan referansla yürütüldüğüne, saray ve çevresinde kaleme alınmış olan Safevi kroniklerinde her ne kadar sonuçsuz hatta Safevi galibiyeti şeklinde gösterilmeye çalışılmışsa da satır arası okumaları yapıldığında üstü kapalı bir şekilde yenilgi ile sonuçlandığının anlatıldığına dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Çaldıran Savaşı erken dönem Safevi kronikleri ekseninde değerlendirilerek, savaşın sonucu bu kroniklerin verdiği bilgiler çerçevesinde tartışmaya açılacak, Safevi tarihçilerine hâkim olan genel kanı ve savaşın, onların nezdinde bıraktığı imaj yansıtılmaya çalışılacaktır.

* Bu makale, 13-15 Aralık 2011 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi ile Harvard Üniversitesi tarafından ortaklaşa düzenlenen "Alevi-Bektaşî Communities in the Ottoman Realm: Sources, Paradigm and Historiography" adlı konferansta sunulan tebliğin yeniden gözden geçirilmiş halidir.

** Dr. İstanbul Üniversitesi.

¹ J.R.Walsh, "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis-P.M. Holt, Oxford University Press, London 1962, s. 200.

² Safevi tarihçilerinin savaşa dair algılarının detayları için bkz. *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran 1514*, haz. Vural Genç (sunuş Feridun M. Emecen), İstanbul 2011.

Özetle hem dili hem de içeriği açısından farklı bir bakış açısıyla yansıtılan Çaldıran Savaşı'nı, savaşın bir diğer tarafının kaynaklarından okumanın ve bu yolla bir mukayeseye gitmenin daha faydalı olacağı kanısındayım.

Muasır Safevi Kaynaklarında Çaldıran

Şah İsmail (1501–1524) ile Sultan Selim (1512–1520) arasındaki Çaldıran Savaşı (23 Ağustos 1514), sadece askeri yönden değil sosyal ve dini bakımdan da Osmanlı-Safevi ilişkilerinde önemli bir yere sahiptir. Kendilerinden hem sayıca hem de ateşli silahlar bakımından üstün Osmanlı ordusuyla giriştikleri bu savaş Safeviler'in aleyhine sonuçlanmıştı.³ Osmanlı İmparatorluğu'nun tartışılmaz askeri üstünlüğü karşısında Safevi tarafının tek avantajı, karşısında aylardır yürüyen, geçtiği her yeri tahrip edilmiş bulan, yorgun ve psikolojik olarak yıpranmış bir ordu bulunması ve savaşın kendi coğrafyalarında meydana gelmiş olmasıydı. Ancak bu avantajlı durum da sonucu değiştirmemiş Osmanlılar kendisine kayıplar verdiren *Kızılbaş* ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratmıştır.

Bu savaşa dair erken dönem Safevi kronikleri incelendiğinde, Çaldıran Savaşı'nın Osmanlı kaynaklarına nazaran daha farklı bir gözle ele alındığı görülmektedir. Bu kronikler arasından *Habîbü's-siyer*, *Tarih-i Şah İsmail* ve *Şah Tahmasb* gibi erken tarihli olanların müelliflerinin savaşa tanıklık edip etmedikleri bilinmemektedir. Ancak bunların, eserlerini bu savaştan birkaç yıl sonra kaleme almaya başlamaları, bu kaynakların önemine işaret eder. Bu çalışma için erken dönem Safevi kronikleri arasından, Gıyaseddin Hondmir'in, (ö. 941–42/1535–37) hamisi Herat hâkimi Kerimüddin Hâce Habibullah Savecî adına kaleme aldığı, yaratılıştan Şah İsmail'in ölümüne (1524) kadar olan zamanın olaylarını içeren ve erken dönem Safevi tarihi için kıymetli bir kaynak olan *Tarih-i Habîbü's-siyer*'inden, Emîr Mahmûd Hondmîr'in, Şah İsmail ve Şah Tahmasb dönemlerini ihtiva eden, 1550 yılında tamamladığı *Târih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb* adlı eserinden, Ahmadnagar hâkimi Nizâmşâh Bahmanî'nin 952/1545–46 yılında Kazvin'deki Şah Tahmasb'ın yanına elçi olarak gönderdiği Hurşâh'ın *Tarih-i İlçi-yi Nizâmşâh* adlı eserinden, bir saray tarihçisi olan Budak Münşi Kazvinî'nin, 1576–77'de tamamladığı *Cevâhirü'l-ahbâr*'ından, Abdi Beg Şirâzî'nin, Şah Tahmasb döneminde tamamladığı *Tekmiletü'l-ahbar (Tarih-i Safavi ez Agaz ta 978(1570))*'ından, Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî'nin, Şah Tahmasb döneminde kaleme aldığı *Târih-i Cihân-ârâ*'sından, Kızılbaş bir *kurçi* olan Hasan Beg Rumlu'nun 1577'de II.

³ Şah İsmail'in yanında sadece yirmi bin süvarisi vardı ve üstelik ordusu ateşli silahlardan ve piyade birliklerinden de yoksundu. Buna karşın Osmanlı ordusu (50–60 bin arasında) top ve tüfek gibi ateşli silahları sayesinde Şah'ın karşısında ezici bir üstünlüğe sahipti. Savaşın seyri hakkında geniş bilgi için bk., Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 87-145; Nasrollah Falsafi, "Ceng-e Çaldıran Çend Makale-ye Tarihi", *Majalla-ye Daneshgêde-ye Edebiyat*, 2 (1332 Tehran), s. 98-113.

İsmail'in saltanatı (1576–78) zamanında tamamladığı daha sonraki Safevi tarihçileri için de önemli bir başvuru kaynağı olan *Ahsenü't-tevârih*'inden yararlandım.⁴

Birçoğu saray tarihçisi vasfını taşıyan, Herat ve Tebriz tarih yazıcılığı ekollerinden gelen bu isimlerin eserlerinin dışında, geç dönemde yazılmış Safevi kroniklerinde de Çaldıran Savaşı konu edilir. Büyük ölçüde *Habîbü's-siyer* ve *Ahsenü't-tevârih* gibi eserlerden alıntılarla yazılmış olan bu geç dönem kaynakları arasından 1667 tarihinde Muhammed Yusuf Valah Isfahânî tarafından yazılan *Huld-i Berîn* adlı eserden, 1680 yılında kaleme alınan *Cihângüşâ-yı Hâkân*'dan, aynı tarihte yazılan *Âlem-ârâ-yı Şah İsmail* adlı eserlerden de yararlandık. Bunların yanında erken dönem Safevi kaynaklarından Sadreddin İbrahim Emînî'nin, Şah İsmail'in emri üzerine 1519-20'de tamamladığı *Fütûhât-ı Şâhî* adlı eseri ile Kasım-ı Gonâbâdî'nin 1533 tarihinde kaleme aldığı *Şah İsmailnâme* adlı eseri Çaldıran Savaşı'na kadar gelmemektedir⁵. Yahya b. Abdüllatif Kazvinî'nin *Lübbü't-tevârih* (948/1541–42) adlı eserinde ise Çaldıran Savaşı'na sadece birkaç satır yer verilmiştir⁶.

Çaldıran Savaşı, bütün erken dönem Safevi kaynaklarında bazı küçük detaylar dışında hemen hemen birbirine benzer şekilde anlatılır. Şehzadeliği zamanından beri Safevi İran'ı üzerine yönelme hesapları yapan Selim'in, Şah İsmail'in Özbek hanı Şeybek Han'ın kesik başını II. Bayezid'e gönderdikten sonra babasına karşı isyan ettiği, İstanbul ile Edirne arasında bir mevkiye babasıyla savaştığı, ancak yenilerek Trabzon'a çekildiği, iki yıl kadar orada kalarak hazırlık yaptığı ve tahtı zorla ele geçirdikten sonra Azerbaycan'ı istila etme niyetiyle İran tarafına geldiği temel tez olarak işlenir. *Cihângüşâ-yı Hâkân*'ın müellifi Bijan, Bayezid'in, büyük oğlu Ahmed tarafından öldürüldüğü ya da tahttan indirildikten sonra kederden öldüğü yolunda iki rivayete yer verir⁷. Abdi Beg Şîrâzî, Selim'in bizzat babasını ortadan kaldırdığını yazar⁸. *Tarih-i İlçi-yi Nizamşâh*'ın müellifi Hurşâh ise Yeniçerilerin ordunun ileri gelen emîrleriyle ittifak ederek bazı kabahatlerinden dolayı II. Bayezid'i tahttan indirdiklerini ve yerine oğlu Selim'i getirdiklerini yazmaktadır.

Sultan Selim'in İran seferinin sebepleri Safevi kaynaklarında iki temel noktaya dayandırılır. Birincisi, kardeşlerini bertaraf ettikten sonra tahta geçen Selim'in, "İran'da yüce soylu bir şahın ortaya çıktığından, birçok memleketi tasarrufu altına aldığından ve Osmanlı topraklarını da ele geçirme niyetini taşıdığından" haberdar oluşudur. Selim'in, Safevi sarayına sığınan büyük kardeşinin oğlu Sultan Murad, *Rum* memleketini ele

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz, Jahanbakhsh Savagheb, *Tarikh-nigari-ye Asr-e Safaviye va Shenakht-e Manabi o Maakhez*, Shiraz 2001, s. 25–54; Sholeh Quinn, "Historiography of Safavid Period," *Iranica*, vol. XII, New York 2004, s. 363. Safevi kaynaklarındaki detaylı Çaldıran Savaşı anlatımı için bkz. *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran 1514*, haz. Vural Genç (sunoş Feridun M. Emecen), İstanbul 2011.

⁵ Amir Sadr al-Din Ebrahim Âmini Hiravi, *Futuhât-e Shahi: Tarikh-e Safavi az Aghaz ta Sal-e 920*, Mohammad Reza Nasserî, Tehran 1383; Kasımî Gonâbâdî, *Şah İsmailnâme*, haz., Jafar Shoja Keyhani, Tehran 1387.

⁶ Yahya b. Abdüllatif Kazvinî, *Lübbü't-tevârih*, (tıpkıbasım) Tehran 1363.

⁷ *Cihângüşâ-ye Hâkân: Tarih-e Şah İsmail*, haz. Dr. Allah Ditta Muztar, İslamabâd 1350, s. 473-474.

⁸ Abdi Bag Shirazi, *Takmilat al-Akhbar; Tarikh-e Safavi ez Aghaz ta 978(1570)*, ed. Abdolhossein Navaî, Tehran 1369, s. 54.

geçirmesi için Şah'ı teşvik eder. İkinci olarak da Diyarbekir hâkimi Han Muhammed Ustaclu'nun, Sultan Selim'e tehdit dolu bir mektubun yanında gönderdiği kadın elbiseleri ve Nur Ali Halife Rumlu'nun Anadolu'daki tahribatı, bilhassa Tokat'ı yakmasıdır. Osmanlı kaynaklarında Çaldıran Savaşı dinsel ayrılığa dayalı bir tehdidin ortadan kaldırılması şeklinde meşrulaştırılmaktayken, Safevi kaynakları bu savaşı daha çok politik sebeplerden kaynaklanan bir egemenlik mücadelesi ve "devlet şarabının körkütük sarhoşları" olarak nitelendirdikleri Osmanlıların yeni topraklar ele geçirme hırsıyla ve istila maksadıyla İran'a yönelmesi olarak telakki etmektedir.

Safevi kaynaklarına göre olaylar şu şekilde gelişir: İsfahan tarafındayken Sultan Selim'in gelişinden haberdar olan Şah İsmail daha fazla ordu toplamaya gerek görmeden harekete geçer. Onu gelişinden haberdar etmek isteyen Sultan Selim, bir elçiyle Şah İsmail'e mektup gönderir. Osmanlı elçisini Hemedan'da karşılayan Şah ise hil'at ve para verdiği elçiye geri gönderirken savaşa hazır olduklarını, kendisinin de Osmanlı topraklarını tasarruf altına alma niyetini taşıdığını Sultana bildirmesini ister⁹.

Gerçekten de Şah İsmail'in Osmanlı topraklarına yönelik izlediği bu fetih politikası Safevi kroniklerinde sıkça vurgulanır. 1511'de Şahkulu Baba Tekelü'nün Karaman, Sivas ve Teke vilayetlerinde ve 1512'de Nur Ali Halife'nin Tokat ve Erzincan taraflarında Şah adına başlattığı harekât Şah'ın, Osmanlı sultanına bir meydan okuması olarak gösterilir. Genç Şah'ın bu niyetini bilen II. Bayezid bir mektubunda, *Rum* memleketini ele geçirme ümidinden vazgeçmesi yönünde Şah İsmail'i uyarır.

Burada dikkati çeken bir diğer husus, Şah İsmail'in İsfahanda iken ordu toplamayı hiç gerekli görmeden yanındaki mevcut askerleri ile Tebriz'e doğru hareket etmesi, kendisine bağlı idarecilerin orduya katılmasını dahi beklemezsizin savaş meydanına yürümesidir. Kaynaklar, karizmatik bir kişiliğe sahip ve takipçilerinin ulûhiyet bağışladığı genç Şah'ın, şimdiye dek hiçbir savaşta yenilgi almamasından dolayı kendisine olan güvenini, böylesine güçlü ve zorlu rakibi karşısındaki rahatlığını övünerek dile getirir. Hatta Şah İsmail'in savaş esnasındaki soğukkanlılığı ve rahatlığını ön plana çıkarmak isteyen bazı kaynaklar onun bu esnada bildircin avına gittiğini de yazar¹⁰.

Çaldıran meydanına gelindiğinde Sultan Selim'in ordusunun etrafının top arabalarıyla çevrili olduğu görülür. *Cihângüşâ-yı Hâkân*'da ve *Zeyl-i Habibü's-siyer*'de yazıldığına göre *Rumî*ler, yani Osmanlılar bu taktiği her savaşta uyguluyordu ve bu bir savaş kaidesiydi¹¹.

Takipçilerinin *mürşid-i kâmil* olarak gördüğü Şah İsmail, yine bu kaynaklarda elde kılıç askerlerinin önünde bizzat yiğitçe savaşan bir kahraman olarak resmedilir. Hatta dillere

⁹ Amir Mahmud Khondmir, *Tarikh-e Shah İsmail va Shah Tahmasb (1550)*, ed. Mohammad Ali Jarrahî, Tehran 1370, s. 86; *Âlem-arâ-ye Şah İsmail*, ed. Asghar Montazer Saheb, Tehran 1349, s. 491.

¹⁰ Qadi Ahmad Ghaffari Qazvini, *Tarikh-e Jehan-ara(1564-65)*, ed. Mojtaba Minovi, Tehran 1343, s. 277.

¹¹ *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb*, s. 86; *Cihângüşâ-ye Hâkân*, s. 493.

destan olacak şekilde, Sofya sancakbeyi Malkoçoğlu Ali Bey'i bir vuruşta ortadan ikiye böler. *Habîbü's-siyer* ve *Cevâhirü'l-ahbâr*'ın müellifleri, Malkoçoğlu'nun cesedini gören Sultan'ın, olağan üstü bir yiğitliğe sahip olmayan hiç kimsenin bu şekilde kılıç kullanamayacağını, bir padişahın savaş meydanında bizzat elde kılıç savaşmasının akıl dışı olduğunu söylediğini dile getirerek Şah'ı, Sultan Selim'e övdürürler¹². Safevi tarihçileri Şah İsmail'in savaş meydanındaki cengâverliğinin ve elde kılıç savaşmasının aksine, Sultan Selim'in kendisi için yapılan gölgeliğin altında oturarak savaşı uzaktan seyreden, padişahın bizzat savaşmasını akılcı bulmayan birisi olarak tasvir eder.

Safevi kaynaklarında Kızılbaş ordusunun üstünlüğü Han Muhammed Ustaclu'nun açılan bir top ateşiyle parçalanması, bundan cesaret alan Osmanlı ordusunun Kızılbaşların sol kanadını yok etmesiyle sona erer. İki bin civarındaki Osmanlı tüfekçisi, Şah'ın *Kızılbaş* askerlerini tüfek atışlarıyla adeta yok etmişlerdir. Şah İsmail yedi defa zincirlerle bağlı top arabalarının üzerine hücum edip onların bağlarını kesmeye çalışmış, askerlerini cesaretlendirmek adına son ana dek mücadeleye devam etmiştir.

Bu şekilde devam ettiği takdirde birçok askerinin yok olacağını düşünen Şah, savaşın hilelerle dolu olduğunu düşünerek yeni bir savaş taktiği kararı alır. Buna göre, Kızılbaş ordusu, savaş alanından geri çekilecek, Osmanlılar ise cesaretle arabalarla ve zincirlerle çevirdikleri hisarlarından çıkacaklardır. *Habîbü's-siyer*'de yazıldığına göre bu taktik daha önce Özbek hanı Muhammed Şeybanî Han üzerinde denenmiş ve başarıyla sonuçlanmıştı. Bunun ardından birden geri dönecek ve çıkan Osmanlı askerlerinin üzerine hücum edilecektir. Osmanlı tarihçilerinin mağlubiyet olarak kaydettiği bu sahne Safevi kaynaklarında taktik icabı geri çekilerek kuvvet toplama, Osmanlı kuvvetlerini İran'ın iç bölgelerine çekme taktiği şeklinde sunulmuştur. Safevi kaynakları bu taktiğe göre Kızılbaş askerlerin savaş alanından geri çekilip Tebriz'e doğru ilerlemiş olduğunu, oradan da Dergezin'e geldiğini belirtirler. Bunun bir hile olduğunu düşünen Sultan Selim ise Kızılbaşların takip edilmemesini istemiştir. Bu esnada Şah da Dergezin'den her tarafına elçiler göndererek asker toplamaya çalışmıştır.

Safevi kroniklerine göre savaş bu şekilde kesin bir sonuca ulaşmaz ve yeni bir karşılaşmanın hazırlıkları yapılmaya başlanır. Verilen kayıpların en büyük sebebi, Han Muhammed Ustaclu'nun tüm uyarılarına rağmen güçlü olan rakibi küçümseme ile bazı emirlerin mağruriyeti gösterilir. Şah Tahmasb (1524–1576) hatıratında, savaşın kaybedilmesinin tek müsebbibi olarak Diyarbekir hâkimi Han Muhammed Ustaclu'nun Osmanlı ordusu gelir gelmez hücumu geçme planına şiddetle karşı çıkan Durmuş Han

¹² Ghiyas al-din Khondmir, *Tarikh-e Habib al-Siyar (1524)*, ed. Mohammad Dabir Seyaqi, Tehran 1362, s. 547; Budaq Monshi Qazvini, *Javaher al-Akhbar*, ed. Mohsen Bahramnezad, Tehran 2000, s. 134–135; Muhammed Yusuf Valeh Isfahani, *Huld-e Barin; İran dar Rozgar-e Safeviyan*, ed. Mir Haşim Mohaddes, Tehran 1372, s. 234.

Şamlu'yu görür ve adı her geçtiğinde ona lanetler okuduğunu söyler¹³. Osmanlı tarihçilerinin yenilgi olarak addettiği, Safevi kaynaklarının ise Şah İsmail'in kuvvet toplamak maksadıyla geri çekilmesi olarak takdim ettiği hadisenin en önemli nedenlerinden biri hiç kuşkusuz Osmanlı ordusunun kullandığı ateşli silahlar olarak gösterilir. Hatta bazı kaynaklara göre savaş öncesinde Şah İsmail, Sultan Selim'e bir elçi vasıtasıyla ateşli silahlar kullanmasının hiçbir şekilde mertliğe yakışmayacağı söyler ve daha adil bir karşılaşma için onu mertliğe davet eder. Sultan Selim ise Şah'ın sözlerini kabul edip ateşli silah kullanmayacağına söz verirse de sonradan bu sözünde durmaz¹⁴.

Yine bu kaynaklarda, Tebriz'e gelen Sultan Selim'in daha öteye gitmeye cesaret edemediği¹⁵ Şah'ın toparladığı yeni ordusuyla üzerine doğru geldiğini duyunca, içini bir korkunun aldığı ve geri dönmenin kendisi ve askerlerinin selameti açısından uygun olduğu ifade edilir¹⁶. Buna ilaveten şehirde başlayan kıtlık ve askerlerin çıkardığı huzursuzluklar Sultan'ın geri dönüşünü hızlandırmıştır. Sultan Selim'in Tebriz'deki ikameti yaklaşık sekiz gün sürer. Çekilme haberi Şah'ın kulağına ulaşınca hemen Tebriz'e yönelir ve orayı tekrar alarak kışı burada geçirir ve hiçbir şey yaşanmamış gibi boşalan idari mansıplara yenilerini tayin eder. Selim'in olası bir başka seferine karşı da kuvvet toplamıştır. Safevi tarihçileri şayet Sultan Selim bir daha gelecek olursa Şah'ın hiç çekinmeden onunla savaşacağını ve intikamını alacağını, ancak Selim'in bu durumdan korktuğu için bir daha İran'a gelemediğini kaydederler.¹⁷ *Âlem-ârâ-yı Şah İsmail*, diğer kaynaklarda yer almayan bir detay aktararak, Tebriz'den ayrıldıktan dört ay sonra Sultan'ın Amasya'daki ordugâhında veba salgını çıktığını, Tebriz'den göçürülen Bediüzzaman Mirza'nın da bulunduğu birçok kişinin bu salgında öldüğünü kaydeder.¹⁸

Kızılbaş takipçileri tarafından “yarı ilah” olarak görülen Şah İsmail'in aldığı bu darbe Safevi kaynaklarında üstü örtülü bir şekilde geçiştirilir. Şah, cihangirlik davası gütmesi halinde doğudan batıya her yeri tasarrufu altına alacak güçte bir şahsiyet olarak resmedilir. Safevi tarihçileri “Ali soylu, Haydar soylu, Haydar alametli Şah, Zülfikar kılıcını intikam kınından çekti” ifadeleriyle Şah'ı adeta Hz. Ali ile özdeşleştirmekte, onun Osmanlı'ya karşı yürüttüğü bu savaşını Hz. Ali'nin, muhalifleriyle olan savaşları gibi takdim etmektedirler.

Görüldüğü gibi Safevi kroniklerindeki Çaldıran Savaşı anlatımı oldukça farklıdır. Çaldıran'daki ateşli silahlar karşısında alınan yenilgi, kaynaklarda bir bozgun değil taktik icabı geri çekilme gibi takdim edilir. Safevi kaynaklarına yansıyan genel kanı *Kızılbaş* ordusunun yenilmediği, Şah'ın kuvvet toplamak maksadıyla geri çekildiği ve Osmanlı

¹³ Şah Tahmasb-ı Safevi, *Tezkire-i Şah Tahmasb (Matla'u's-şems içinde)*, Muhammed Hasan Khan Muqaddem, *Matla'u's-şems*, Tehran 1302, s. 468.

¹⁴ *Huld-e Barin*, s. 237–239; *Âlem-ârâ-ye Şah İsmail*, s. 526.

¹⁵ *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 55.

¹⁶ *Habîbü's-siyer*, s. 548.

¹⁷ *Javaher al-Akhbar*, s.135.

¹⁸ *Âlem-ârâ-ye Şah İsmail*, s. 507–508.

ordusunu da İran içlerine çekme niyeti taşıdığı yönündedir. Fakat aslında bu kaynaklarda bunun bir bozgun olduğu üstü kapalı da olsa vurgulanmaktadır. Savaşın sonlarına doğru oldukça sessiz kalan kaynaklar, Şah'ın, asker toplamak amacıyla Dergezin'e çekildiğini bir hafta sonra da Tebriz'e geri döndüğünü yazar. Sultan Selim'in Tebriz'e gelişini ve buradaki ikametini kısaca veren bu kaynaklar, hem savaş meydanından hem de Şah'ın Tebriz'deki sarayından alınan ganimetleri¹⁹ ve şehirden göçürülen ehl-i hiref konusunda tamamen sessiz kalarak bu trajik olayı geçiştirirler. Sadece Abdi Beg Şîrâzî ve Bijan göçürülen ehl-i hiref hakkında üstü kapalı bir şekilde kısaca bilgi verir.²⁰

Selim daha Tebriz'de iken Şah İsmail'in ordusunun tekrardan saldıracağı şeklindeki Safevi tarihçilerinin iddialarını çağdaş başka kaynaklarda da görmek mümkündür. Dönemin birçok olayına yakından tanıklık eden Venedikli Giovan Maria Angolello, Selim'in Tebriz'de üç gün kaldığını, hem hayvan yemi, yiyecek vs. olmamasından hem de Safevilerin tekrardan saldırabileceği korkusundan şehri terk etmek zorunda kaldığından bahseder.²¹ Şah Abbas'ın batıya gönderdiği elçiliğin katibi Oruç Bey, yer yer babasının anlatılarına dayandığı hatıratında Şah İsmail'in İran'ın doğu vilayetlerine takviye kuvvet toplamak amacıyla yöneldiğinden, Selim için bu zaferin kârlı olmadığından, Selim'in Tebriz'i terk etmesinin altında Şah İsmail'in önceki kuvvetlerinin iki katını toplayarak Tebriz'e yürüdüğüünün işitilmesinin etkili olduğundan bahseder. Ayrıca Şah İsmail'in, Osmanlı ordusunu takip ettiğini ve bu kaçış esnasında birçok Osmanlı askerinin nehirlerde boğulduğunu söyler.²²

Burada değinilmesi gereken bir diğer önemli nokta da Safevi kaynaklarındaki Osmanlı ve Sultan Selim algısıdır. Her şeye rağmen Safevi saray tarihçileri, Osmanlıların, Şah ve takipçilerine yönelik kullandığı itibarsızlaştırıcı dilin aksine güçlü rakiplerinden genelde saygıyla bahsederler. Sultan Selim'den “Rum mülkünün sahibi, Rum memleketinin azametli padişahı”, Osmanlı askerlerinden olup Şah İsmail'in bir kılıç darbesiyle öldürdüğü Malkoçoğlu'ndan “yiğitlik denizinin cesur timsahı” Osmanlı ordusundan ise “Rum dilâverleri, yılan gibi kıvrak askerler, gece karanlığında karıncayı bile gözünden vuracak maharetteki top ve tüfek kullanıcıları” şeklinde söz ederler. Bu üslup Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki mektuplaşmalara da yansımış durumdadır. Selim, Şah'a gönderdiği mektuplarında onu kan dökücü, alçak ve günahkâr Sufioğlu, şeytan ordusunun lideri, lanetli inatçıların önderi, din ve dünya haramîlerinin başı ve zamanın Dehhak'ı olarak nitelerken, Şah cevâbî mektubunda Selim'den İslam'ın sığınağı, din ve devlet savaşçısı, İslam ve

¹⁹ Çaldıran Savaşı'dan sonra ele geçirilen ganimetler için bkz. Vural Genç, “From Tabrîz to Istanbul: Goods and Treasures of Shâh Ismâ'îl I Looted After the Battle of Châldirân”, *Studia Iranica*, 44 (2015), s. 227–276.

²⁰ *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 55; *Âlem-ârâ-ye Şah İsmail*, s. 507–508.

²¹ *Sefernameha-ye Venizyan der Iran*, haz. Minochehr Amiri, Entesharat-e Khwarezmi, Tehran 1349, s. 335.

²² *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler: Oruç Bey (Don Juan)*, çev. Leyla Aksüt Kuzucular, Yurt Kitap-yayın, Ankara 2014, s. 136-137.

Müslümanların koruyucusu, büyük sultan olarak bahsetmekte ve gönderdiği mektuplarda münasip olmayan sözler sarf etmenin kendisine hiç yakışmadığını ifade etmektedir.

Bunun yanında bazı kaynaklar Selim'i mağrur, kibirli, taht hevesi taşıyan ve bu uğurda babasını dahi ortadan kaldıran acımasız, sahip olduğu kudret, azamet ve tebaaya rağmen Irak ve Azerbaycan memleketlerine gözünü dikmiş doyumsuz iştaha sahip bir kişilik olarak da resmetmektedir. Hatta Şah İsmail, kaynaklara yansıdığı kadarıyla babasının tahtını zorla ele geçirmesinden dolayı, Sultan Selim'in tahta cülusunu tebrik etmemiş, bu maksatla elçi dahi göndermemiştir. Safevi kaynaklarında yer alan "Ehrimen" görünümlü ve "div" suretli gibi nitelermelerin dışında²³ Osmanlılara yönelik hiçbir ağır ifadeye rastlanmaz.

Sonuç

Safevi kaynaklarına hakim olan genel kanı detaylı incelendiğinde, Çaldıran Savaşı'nın pek de bir yenilgi olarak telakki edilmediği, tersine Şah İsmail'in son anda uyguladığı askeri taktik neticesinde elde edilen bir başarı olarak sunulur. Sultan Selim'in savaş sonrasında Tebriz'e gelmesi ve burada bir haftadan fazla kalamayıp acilen geri dönüş kararı alması, Safevi tarihçilerince İran için bir galibiyet, Osmanlılar için ise mağlubiyet olarak değerlendirilir. Makalenin başında da belirttiğimiz gibi, *Habibü's-siyer*'in müellifi Hondmîr'e ait yukarıda aktardığımız satırda, aslında savaşın Safeviler tarafından nasıl algılandığını özetlenmiş gibidir. 1524 yılında kaleme alınan kitabın müellifi, ne kadar cesur ve savaşçı olurlarsa olsunlar Osmanlıların amaçlarına ulaşamamalarını, İran'da fazla kalamayarak geri çekilmek zorunda olmalarını bir galibiyet olarak değerlendirmektedir. Bir başka Safevi kaynağı, Osmanlı ordusunun geri dönüş esnasında yaşadığı olumsuzlukları kastederek, "Azerbaycan'ın öyle kolaylıkla ele geçirilemeyeceğini, bu yüce hanedanla savaşmaya çalışan herkesin sonunun kötü olduğunu ifade ederek"²⁴ aslında Safevi kaynaklarına hâkim olan genel kanıyı da yansıtır.

Kaynaklar

Abdi Bag Shirazi, *Takmilat al-Akhbar: Tarikh-e Safavi ez Aghaz ta 978(1570)*, ed. Abdolhossein Navaî, Tehran 1369.

Âlem-arâ-ye Şah İsmail, ed. Asghar Montazer Saheb, Tehran 1349.

Amir Mahmud Khonmir, *Tarikh-e Shah İsmail va Shah Tahmasb (1550)*, ed. Mohammad Ali Jarrahî, Tehran 1370.

Amir Sadr al-Din Ebrahim Âmini Hiravi, *Futuhât-e Shahi: Tarikh-e Safevi az Aghaz ta Sale 920*, Mohammad Reza Nasserî, Tehran 1383.

Budaq Monshi Qazvini, *Javaher al-Akhbar*, ed. Mohsen Bahramnezhad, Tehran 2000.

²³ Hasan Beg Rumlu, *Ahsan al-Tawarikh (1577)*, C.N. Seddon, Oriental Institute, Baroda 1931-34, s. 143-149.

²⁴ *Âlem-ârâ-ye Şah İsmail*, s. 492.

- Cihângüşâ-ye Hâkân: Tarih-e Şah İsmail*, haz. Dr. Allah Ditta Muztar, İslamabâd 1350.
- Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler: Oruç Bey (Don Juan)*, çev. Leyla Aksüt Kuzucular, Yurt Kitap-yayın, Ankara 2014.
- Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.
- Falsafî, Nasrollah, “Ceng-e Çalderan,” *Majalla-ye Daneshgêde-ye Edebiyat*, 2 (1332 Tehran), s. 50-127.
- Genç, Vural, “From Tabrîz to Istanbul: Goods and Treasures of Shâh Ismâ‘îl I Looted After the Battle of Châldirân”, *Studia Iranica*, 44 (2015), s. 227–276.
- Ghiyas al-din Khondmir, *Tarikh-e Habib al-Siyar (1524)*, ed. Mohammad Dabir Seyaqui, Tehran 1362.
- Hasan Beg Rumlu, *Ahsan al-Tawarikh (1577)*, ed. C.N. Seddon, Oriental Institute, Baroda 1931–34.
- Hurşâh, *Tarih-i İlçi-yi Nizâmşâh*, Millet Ktb. nr. 756.
- İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, haz. Vural Genç (sunuş Feridun M. Emecen), İstanbul 2011.
- Kasımî Gonâbâdî, *Şah İsmailname*, haz. Jafar Shoja Keyhani, Tehran 1387.
- Muhammed Yusuf Valeh Isfahani, *Huld-e Barin; İran dar Rozgar-e Safeviyan*, ed. Mir Haşim Mohaddes, Tehran 1372.
- Qadi Ahmad Ghaffari Qazvini, *Tarikh-e Jehan-ara(1564-65)*, ed. Mojtaba Minovi, Tehran 1343.
- Quinn, Sholeh, “Historiography of Safavid Period,” *Iranica*, XII (New York 2004), s. 363-367.
- Savagheb, Jahanbakhsh, *Tarikh-nigari-ye Asr-e Safaviye va Shenakht-e Manabi o Maakhez*, Shiraz 2001.
- Sefernameha-ye Venizyan der Iran*, haz. Minochehr Amiri, Entesharat-e Khwarezmi, Tehran 1349.
- Tezkire-i Şah Tahmasb, *Matla’u’ş-şems* içinde bkz, Muhammed Hasan Khan Muqaddem, *Matla’u’ş-şems*, Tehran 1302.
- Walsh, J.R., *The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Historians of the Middle East, eds, Bernard Lewis-P.M. Holt, Oxford University Press, London 1962, s. 197-211.
- Yahya b. Abdüllatif Kazvinî, *Lübbü’-t-tevarih (tıpkıbasım)*, Tehran 1363.

İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi*

The Overthrow of Kamil Pasha in the Second Constitutional Period and the Role of Soldiers

Ahmet Ali Gazel**

Öz

İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen sonrası Said Paşa'nın istifasıyla Sadrazamlığa Kâmil Paşa tayin edilmiştir. İlk başlarda Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki ile ilişkileri iyi gitmiş, ancak İttihat ve Terakki'nin hükümete müdahaleleri arttıkça bu ilişki bozulmuştur. İttihatçılar arasındaki anlaşmazlığı gören Kâmil Paşa, kendi iktidarını güçlendirmek için 10 Şubat 1909 tarihinde Harbiye ve Bahriye Nazırlarını değiştirmiştir. Bu değişiklik muhalefeti memnun ederken, diğer taraftan hem İttihatçıların hem de askerlerin tepkisine neden olmuştur. İstanbul'da bulunan askeri gemilerin kaptanlarının seçtikleri temsilciler Sadrazamı ziyaret ederek yeni Bahriye Nazırının atanmasından dolayı rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Askerlerin rahatsızlığından da destek alan İttihatçılar, Kâmil Paşa'yı iktidardan düşürmek için 11 Şubat 1909 tarihinde arka arkaya altı gensoru önergesi vermişlerdir.

Kâmil Paşa Meclis'e gelmemiş ve gensoru müzakereleri de askerlerin kontrolü ve baskısı altında devam etmiştir. Donanmadan gelen telgraf okunduğu zaman sekiz savaş gemisi Meclisi tehdit eder bir vaziyette Beşiktaş ile Üsküdar arasında demir atmışlardır. Bunun yanında resmi ve sivil bazı zabıtlar da koridorlarda dolaşmıştır. Neticede, Meclise gelmeyen Sadrazam Kâmil Paşa hakkında 196 güvensizlik oyu verilmiş ve Paşa iktidardan düşürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Asker, Siyaset, Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki

Abstract

Immediately following the declaration of the second constitutional period Kamil Pasha was appointed the grand vizier replacing Said Pasha in the post. Initially Kamil Pasha's relations with the Committee of Union and Progress were well, but it became deteriorated in parallel to the increase in the intervention of the Committee of Union and Progress in governmental activities. In order to strengthen his government Kamil Pasha replaced the War and Marine ministers on 10 February 1909. This replacement was welcomed by the opposition members, but it was not approved by the Committee members and military officials. Representatives of the military marines in Istanbul visited the Grand Vizier and during the meeting they declared their discomfort with the appointment of the new marine minister. Using this discomfort as one of the motivations the Committee members tabled six motions of censure on 11 February 1909.

Kamil Pasha did not attend these talks at the parliamentary and the talks occurred under the control and pressure of military officials. During the reading of the telegraph from the navy eight war ships were between Beşiktaş and Üsküdar. In addition, there were military officials at the parliament. As a result of the talks the government of Kamil Pasha was overthrown with 196 votes of no confidence.

Keywords: Soldier, Politics, Kamil Pasha, Committee of Union and Progress.

* Bu çalışma, Atatürk Araştırma Merkezi tarafından 21-23 Mart 2018 tarihleri arasında Yozgat'ta düzenlenen "19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler ve Darbeler" adlı sempozyumda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** (Prof. Dr.) Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, agazel@aku.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0002-7211-6032

Kaynak Gösterme: Gazel, A. A. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 5 (2019): 51-69.

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden bir gün önce Said Paşa yedinci defa sadrazam tayin edilmiştir. Ancak Meşrutiyetin ilanından sonra kurduğu kabine İttihatçılar tarafından büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirilerden biri hafiyeliği ile meşhur Hamdi Bey'in Zabtiye Nezareti'ne getirilmesi idi.¹ Kamuoyundan gelen baskılar üzerine Zabtiye Nazırı ve Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa istifa etmiştir. Zor durumda kalan Said Paşa da 1 Ağustos 1908 tarihinde istifa etmek zorunda kalmış ve aynı gün yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Ancak yeni kabinede Harbiye ve Bahriye nazırlarını padişahın seçmek istemesi ve Said Paşa'nın buna ses çıkarmaması başka bir krize neden olmuştur. Tepkiler üzerine Said Paşa Bahriye Nazırını azletmekle yetinmiştir. Durumun nazikliğini fark eden nazırlar arka arkaya istifa edince 4 Ağustos 1908 tarihinde Said Paşa tekrar istifa etmiştir.²

Said Paşa'nın istifasıyla boşalan sadrazamlığa 6 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa tayin edilmiştir.³ Yeni kurulan hükümette tek bir İttihatçı bulunmamasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti kabineden memnundu. Zira krize neden olan Harbiye ve Bahriye Nazırlarının seçimini istediği şekilde yaptırabilmişti. Ayrıca iktidarı açıktan ele alamayan Cemiyetin saraya bağlı olmayan, ancak kendilerine de sırt çevirmeyecek birine ihtiyacı vardı. Bu kişinin de Kâmil Paşa olabileceğini düşünüyorlardı.⁴

Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler ilk zamanlar gayet iyiydi. Kâmil Paşa Hükümeti kurulduğunda İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hükümeti desteklediğini açıklamıştır.⁵ Kâmil Paşa da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsil etmek üzere Selanik'ten İstanbul'a gelen murahhas heyetini her akşam Bâb-ı Âli'ye davet ederek hükümet işlerine dair bilgi veriyordu. Ancak bir müddet sonra bu ilişki bozulmuştur. İttihatçıların, Selanik'ten art arda gönderdiği telgraflarla hükümet işlerine müdahalesinin artması ve Kâmil Paşa'nın da bunları dikkate almamaya başlamasıyla ilk sürtüşme başlamıştır.⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk müdahalesi, Hakkı Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne atanmasından⁷ dolayı olmuştur. İttihatçılar bir telgrafla Dâhiliye Nezareti'nin güçlü bir kişiye verilmesinin doğru olacağı teziyle adı geçen nezarete Avlonyalı Ferid Paşa'nın getirilmesini istemişlerdir.⁸ Yine 25 Ekim 1908 tarihinde gönderdikleri bir telgrafla Dâhiliye Nazırı Hakkı Bey, Hariciye Nazırı Ahmet Tevfik Paşa ve Zabtiye Nazırı Sami Paşa'nın yerlerine sırasıyla Ankara Valisi Nuri Bey, Posta Telgraf Nazırı Galip Bey ve Piyade

¹ Hüseyin Cahit, "Zabtiye Nezareti", *Servet-i Fünun*, 15 Temmuz 1324.

² *Tanin*, 24 Temmuz 1324.

³ Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, III, İstanbul 1982, s. 1391; Kâmil Paşa'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Şen, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa (1831-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

⁴ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 1995, s. 46.

⁵ *Tanin*, 26 Temmuz 1324.

⁶ Yücel Aktar, *II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları 1908-1918*, İstanbul 1990, s. 72.

⁷ *Tanin*, 3 Ağustos 1324.

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, Ankara 1991, s. 204; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1992, s. 104.

Kaymakamı Muhittin Bey'in, Şûra-yı Devlet Reisliğine de Hakkı Bey'in getirilmesini istemişlerdir. Ancak Kâmil Paşa bu istekleri yerine getirmemiştir.⁹

Bu arada meydana gelen birkaç olay arayı iyice gerginleştirmiştir. Bunlardan biri, Ahmet Rıza ve Nâzım Beylerin Avrupa başkentlerinde yaptıkları gezilerde Osmanlı Devleti'ni temsil eder gibi davranmalarıydı.¹⁰ Bunun yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendisine danışmadan, Balkan Komitesi'ni ağırlamak görevini Kâmil Paşa'ya yüklemişti. Kâmil Paşa ise bunu kendine hakaret olarak telakki etmişti.¹¹ Kâmil Paşa'nın Cemiyet üyelerine, Meşrutiyetin Padişahın bir lütfu olduğunu ve eğer Padişah rıza göstermeyecek olursa, Cemiyet'in hiçbir şey yapamayacağını söylemesi aradaki gerginliği iyice belirginleştirmiştir. Kâmil Paşa'nın bu olumsuz davranışları üzerine İttihatçılar, sadrazamı değiştirmek için Sultan Abdülhamid'e başvurmuşlardır. Abdülhamid İttihatçılara, aralarında anlaşarak getirecekleri bir ismi Kâmil Paşa'nın yerine sadrazam yapacağını bildirmiştir. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri aralarında yaptıkları istişare sonucunda Meclis açılıncaya kadar bir hükûmet bunalımına neden olmak istememişler ve bunun için de Meclis açılıncaya kadar Kâmil Paşa'nın sadarete kalmasında mahzur görmediklerini belirtmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti böylece Kâmil Paşa'ya gücünü göstermiştir.¹²

Kâmil Paşa'nın iktidara gelmesinden kısa süre sonra 5 Ekim'de Bulgaristan istiklalini ilan etmiş, 6 Ekim'de ise Girit Yunanistan'a katılma kararı almış, Avusturya da Bosna-Hersek'i ilhak etmişti.¹³ Bu harici meselelerde Kâmil Paşa'nın da hataları olduğunu düşünen İttihatçılar bu konuları başka bir hücum fırsatına çevirmişlerdir.

Meclis'in açılmasına yakın Kâmil Paşa ortamı yumuşatmak için kabinede değişiklik yaparak Maarif Nazırlığına Hakkı Bey'i, Dâhiliye Nazırlığına Hüseyin Hilmi Paşa'yı, Adliye Nazırlığına ise Manyasizâde Refik Bey'i getirmiştir. Ancak İttihatçılar bu atamaları, Kâmil Paşa'nın Meclis karşısına daha güçlü çıkabilmek için yaptığı bir manevra olarak değerlendirmiştir.¹⁴ Bu arada Kâmil Paşa'nın 1908 seçimlerinde Ahrar Fırkasının İstanbul adayı olması İttihat ve Terakki ile ilişkilerini iyice germiştir.

İttihat ve Terakki, Meclisin açılmasından sonra Kâmil Paşa ile hesaplaşmak için harekete geçmiştir. İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey, Meclis'in açılmasından kısa bir süre sonra hükûmetin haricî politikası hakkında bir istizah takriri (gensoru önergesi) vermiştir.¹⁵ Hüseyin Cahit Bey'in gensoru önergesi 28 Aralık 1908 tarihinde Meclis

⁹ Akşin, *age.*, s. 110.

¹⁰ Bayur, *age.*, II/IV, s. 207; Ahmad, *age.*, s. 50.

¹¹ P. Philip Graves, *İngilizler ve Türkler*, Tercüme: Yılmaz Tezcan, Ankara 1999, s. 82.

¹² Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı: 100, s. 343.

¹³ Ahmad, *age.*, s. 42.

¹⁴ Hüseyin Cahit, "Tebeddül-i Vükela", *Tanin*, 18 Teşrin-i sani 1324.

¹⁵ 5 Ağustos 1908-13 Şubat 1909 tarihleri arasında yedi ay kadar iktidarda kalan ve bunun sadece 1 ay 26 gününde Meclisin faaliyette olduğu Kâmil Paşa Hükümeti döneminde 74 gensoru önergesi, 1 soru önergesi, 4

gündemine gelmiştir. Gensoru önergesi şöyledir: “Meclis-i Mebusan Riyaseti’ne, Nizamnâme-i Dâhilinin 29. maddesinin verdiği salahiyet mucibince Sadrazam Fahametlu, Devletlû Kâmil Paşa Hazretlerinden dahilî ve haricî politikamız hakkında istizahatta bulunmak isterim. İlan-ı Meşrutiyetten iki hafta sonra mevki-i iktidara gelen Sadrazam Paşa Hazretleri şimdiye kadar takib ettiği dâhilî ve haricî politikaya dair beyanatta bulunmadığı gibi, Meşrutiyet-i idare kavaidiyle gayr-i kâbil-i telif bazı hareket vukuu da söyleniyor. Diğer taraftan Bulgaristan ve Avusturya ve Macaristan ile mevcut olan ihtilaf ve bu ihtilafın şekli hakkında milletçe bir guna malumat-ı sariha bulunmadığı halde nutk-ı iftitahinin sükûtuna rağmen heyet ariza-i teşekkürüyesinde de tasrih edildiği vechile ortada bir Girit Meselesi mevcut olduğu ve bu babda alakadarınca düvel-i ecnebiye kabineleri nezdinde teşebbüsât-ı cedidede bulunularak Girit'in gerek Yunanistan'a ilhakı keyfiyeti istikbal-i karibede bir emri muhakkak haline getirildiği mervî bulunduğu cihetle artık istikbaline sahip olan millet muvacehesinde bu mezalim-i natıkların tenviri için Sadrazam Paşa Hazretlerinden istizahatta bulunulması derece-i vecibedir. Binaenaleyh kanunun makam-ı âlilerine tahsis ettiği salahiyet cümlesinden olarak müşarünileyh hazretlerine davetname yazılmak üzere takrir-i acizanemin Heyet-i Umumiyyede kıraatine müsaade edilmesini rica eylerim efendim”.¹⁶

Gensoru önergesi kabul edilmiş ve Sadrazam Kâmil Paşa'nın 11 Ocak 1909 tarihinde gensoruya cevap vermesine karar verilmiştir.¹⁷ Kâmil Paşa, belirlenen tarihten önce Meclis Başkanlığı'na üç tezkere göndererek açıklamasını üst üste üç kez ertelemiştir. Birinci tezkerede cevabı Pazartesi gününe, 10 Ocak 1909 tarihinde gönderdiği ikinci tezkerede yabancı elçilerle görüşmesini mazeret göstererek Perşembe gününe ertelemek istediğini bildirmiştir. Aynı gün gönderdiği üçüncü tezkerede ise Perşembe gününün Ortodoksların yıl başısı olması ve bazı mebusların Meclis'te bulunamayacaklarını mazeret göstererek açıklamasını bir hafta sonraki Çarşamba gününe ertelemeyi teklif etmiştir. Bu tezkereler sonrası Meclis, açıklamanın ertelemeğini uygun bulmuştur.¹⁸

Neticede Sadrazam Kâmil Paşa, 13 Ocak 1909 tarihinde önergeye cevap vermek üzere Meclis'e gelmiştir. Paşa, sesinin müsait olmadığını söyleyerek açıklamasını Sadaret Mektupçusu Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'e okutmuştur. Kâmil Paşa dâhilî ve haricî karışık bir dönemde iktidara geldiğini belirttikten sonra adliye, maliye, maarif ve nafiada o ana kadar yapılan işler hakkında bilgi vermiştir. Paşa, dâhili asayişin sağlandığını, matbuat ve toplantı serbestliğinin güvence altına alındığını ve esas hedeflerinin de unsurlar arasındaki birlik ve kardeşliğin sağlanması olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kâmil Paşa, gerek Bulgaristan'ın

meclis araştırması önergesi ve 2 soruşturma önergesi verilmiştir. Bkz. Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Parlamenter Denetim 1908-1920*, Konya 2007, s. 15-353.

¹⁶ MMZC, Devre.: 1, İctima Senesi.: 1, İnikat: 7, I, s. 80.

¹⁷ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 32, I, s. 91-96.

¹⁸ MMZC, Devre: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 9, I, s. 111.

bağımsızlığını ilan etmesinde, gerek Bosna-Hersek'in Avusturya'ya katılmasında hükûmetlerinin hiçbir kusuru olmadığını vurgulamıştır. Kâmil Paşa'nın cevabından sonra Meclis'te coşkun bir tezahürat başlamış ve “*Yaşasın Kâmil Paşa*” nidaları yeri göğü inletmiştir.¹⁹ Kâmil Paşa'nın izahatından sonra Meclis Başkanı, “*söz Cahit Bey'indir*” dediği zaman Hüseyin Cahit Bey, “*lüzum görmüyorum*” diyerek söz almamıştır.²⁰

Kâmil Paşa'nın güvenoyu almasında Cemiyet'in bir birlik görüntüsü vermemesi de önemli ölçüde etkili olmuştu. Kâmil Paşa gensorudan önce İttihatçılara haber göndererek “*Eğer beni düşürmeye karar verdinizse istifa edeyim, Mecliste bana bu yaşta hakaret edilmesin*” demişti.²¹ Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bir heyet Kâmil Paşa'yı ziyaret ederek “*Cemiyetin bir örgüt olarak, kendisine düşmanca bir tavır takınmış bazı üyelerle aynı tutulmaması gerektiğini*” söylemişlerdir.²² Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu gensorunun Hüseyin Cahit'in şahsi teşebbüsü olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bunu teyit etmek için de Cemiyet yayınladığı bildiri ile Meclis'teki mebuslar üzerinde hiçbir tesir ve nüfuz iddiasında bulunmadığını ve her zaman istedikleri gibi harekette özgür olduklarını ilan etmiştir.²³

İttihatçılar arasındaki intizamsızlığı gören ve Meclis'ten güç kazanarak çıkan Kâmil Paşa, mevkiini sağlamlaştırmak için harekete geçmiştir. Önce İttihatçıların Meşrutiyeti korumak gayesiyle Selanik'ten getirttiği Avcı Taburlarını geri gönderme teşebbüsünde bulunmuş, ancak bunu gerçekleştirememiştir.²⁴ İkinci olarak, 10 Şubat 1909 tarihinde iktidar için hayli öneme sahip olan Bahriye ve Harbiye Nazırlarını değiştirmiştir. 31 Ocak 1909 tarihinde istifa eden Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın yerine vekil olarak Amiral Hüsnü Paşa'yı, 10 Şubat 1909 tarihinde Mısır Fevkalade Komiserliği'ne tayin ettiği Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın yerine de Nâzım Paşa'yı tayin etmiştir. Kâmil Paşa bu atamalara Padişahın itirazını önleyebilmiş ise de²⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin itirazını önleyememiştir.

¹⁹ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 9, I, s. 165-170; Hüseyin Cahit Yalçın, yıllar sonra o anı şöyle anlatır: “...Bütün Meclis sadrazamı alkışlıyordu! İçime bir yeis çöktü. Gözümün önünde kabaran garazkârlık dalgası bana manevi bir bulantı ve tiksime verdi”, Ahmet Ali Gazel, *Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in Siyasi Hayatı (1908-1913)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000, s. 78.

²⁰ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 9, I, s. 180.

²¹ Akşin, *age.*, s.112.

²² Ahmad, *age.*, s.53.

²³ *Tanin*, 5 Kanun-ı sani 1324.

²⁴ Kâmil Paşa bu kuvvetlerin Yanya'ya gönderilmesi için Harbiye Nezaretine emir vermiş ve Harbiye Nazırı Rıza Paşa da bu Sadaret tezkeresini Erkan-ı Harbiye'ye havale etmiştir. Ancak Erkan-ı Harbiye, Yanya'ya asker sevki lazım gelip gelmeyeceğinin tayin edilmesinin kendilerine ait olduğunu, karar verilse bile gidecek askerin hangi tabura ait olacağını yine kendileri tarafından belirleneceğini söyleyerek Sadrazamın emrini yerine getirmemiştir. Gazel, *agt.*, s. 80.

²⁵ Padişah bu atamaları duyunca “Kâmil Paşa'yı bilirim, diktatör olmak istiyor bu adam” diyecektir. Ancak Nâzım Paşa ile görüşen padişah bu atamalara onay vermiştir.

Yeni atamalar İttihat ve Terakki Cemiyeti muhaliflerince memnuniyetle karşılanırken²⁶ İttihatçıları oldukça rahatsız etmiştir. İttihatçılara göre Kâmil Paşa ince bir taktik izliyordu. Bahriye Nezareti'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif bir ismi getirerek Ahrar Fırkası ve diğer muhaliflerin desteğini almak istemişti. Harbiye Nezareti'ne ise ordu ve milletin güvenini kazanmış bir kişi getirerek şüpheleri ortadan kaldırmaya çalışmıştı.²⁷ Gerçekten de İttihat ve Terakki Cemiyeti Nâzım Paşa'nın Harbiye Nazırlığına atanmasıyla zor durumda kalmıştı. Zira Nâzım Paşa, Meşrutiyetten önce hürriyetçi fikirlerinden dolayı sürgün olmuş bir kişiydi. Edirne'de II. Ordu Komutanlığı yapan Nâzım Paşa, askerlerce de seviliyordu.²⁸

Bu arada İstanbul'da bir komplo söylentisi yayılmaya başlamıştır. Bu söylentiye göre; İttihat ve Terakki Cemiyeti, Abdülhamid'i tahttan indirerek yerine Yusuf İzzettin Efendi'yi tahta çıkarmayı planlıyordu. Bu haber gazetelere bile yansımıştı.²⁹ Kâmil Paşa bu komplo içinde eski Bahriye ve Harbiye Nazırlarının da olduğunu iddia etmiş, bu nedenle adı geçen nazırları değiştirdiğini açıklamıştır. Kâmil Paşa bu açıklamasıyla İttihat ve Terakki'ye karşı Sultan Abdülhamid'le işbirliği yapmak istemiştir. Ancak İttihat ve Terakki bu söylentileri kesin bir dille yalanlamıştır.³⁰ Kâmil Paşa'nın bu komplo söylentilerinden on beş gündür haberi olduğunu açıklaması ise kabine üyeleri arasında şok etkisi meydana getirmiştir. Kendilerine bilgi verilmediği gerekçesiyle Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Adliye Nazırı Manyasizade Refik Bey ve Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa görevlerinden istifa etmişlerdir.³¹

Muhalefet ise Kâmil Paşa'yı haklı görüyor ve her nazıra önemli bilgileri verebilmesi için nazırları kendi rızasıyla seçebilmesinin gerekli olduğunu vurguluyordu.³²

Bu arada özellikle bahriye asker ve zabitlerinin de bu işten rahatsız oldukları anlaşılmıştır. Yani atamaları duyan Beşiktaş'taki askeri gemi kaptanları ve subayları bir araya gelerek meseleyi müzakere etmiş ve neticede tepkilerini seçtikleri temsilcileri vasıtasıyla sadrazama ve Meclise iletmeye karar vermişlerdir. Kaleme aldıkları karar şöyledir: “*Nazırların tebdilinin Kanun-ı Esasi'ye mugayir olduğu kanaatinin hükümlerine mukabil ve zabitanın teskinini, selameti memleket namına rica ederiz*”.³³

Nafî Bey ile Rauf Bey Sadrazamla görüşmeye memur edilirken İsmail Bey de mesajı Meclise götürmekle görevlendirilmiştir. Bu arada temsilcilerin tutuklanmaları halinde

²⁶ Volkan, 31 Kanun-ı sani 1324.

²⁷ Hüseyin Cahit, “Sadrazam ve Meşrutiyet, *Tanin*, 31 Kanun-ı sani 1324.

²⁸ Francis Mc. Cullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, Türkçesi: Nihal Önal, İstanbul 1990, s. 42; İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Ordu'nun Nâzım Paşa'yı destekleyebileceği düşüncesiyle Edirne'deki kulüpleri aracılığıyla ordudan Nâzım Paşa'nın tayiniyle ilgili hiçbir taleplerinin olmadığına dair teminat almıştır.

²⁹ Ahmad, *age.*, s. 54; Akşin, *age.*, s. 113.

³⁰ Ahmad, *age.*, s. 54.

³¹ İnal, *age.*, s. 1400.

³² Volkan, 1 Şubat 1324.

³³ Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1993, s. 421.

donanmaya haber verilebilmesi için belirtilen üç kişi Beşiktaş'tan Sirkeci'ye Hamdi Bey'in Berk-i Satvet gemisiyle götürülmüştür. Nafi ve Rauf Beyler Bâb-ı Âli'de sadaret yaveri miralayı bulup “*Donanma namına maruzatta bulunacağız, Sadrazamı görmek istiyoruz*” demişlerdir. O sırada kabine toplantı halinde olduğu için Kâmil Paşa, “*tahrirat ne ise göndersinler*” talimatı göndermiştir. Temsilciler de aldıkları karar kâğıdını vermiştir. Bir saat sonra seryaver gelip Sadrazamın kâğıttaki diğer imza sahipleriyle de görüşmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Nafi Bey geri dönerek diğer zabıt arkadaşlarına durumu anlatmıştır. Zabıtlar, “*Biz Rauf Beyle sizi memur ettik. Böyle bir zamanda vazifelerimizi bırakamayız, ne emirleri varsa size söylesinler*” demişlerdir. Nafi Bey geri döndüğü zaman akşam olmuştur. Sadrazam temsilcileri geç saatte kabul etmiştir. Bu iki kişi Sadrazamın yanına girerken Bahriye Nazır Vekili Hüsnü Paşa odadan çıkmıştır. Sadrazam Kâmil Paşa'nın yanında Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa da yer almıştır.

Kâmil Paşa temsilcilere, “*Yanlıştır anlaşılmalı, Rıza Paşa istifa etti, Mısır'a tayin edildi. Arif Hikmet Paşa da istifa etti*”³⁴ diyerek söze başlamıştır. Sadrazam Arif Paşa'nın istifasını getirin diye amedci Asaf Bey'e emir vermiş ve Asaf Bey, Arif Hikmet Paşa'nın istifasını getirmiştir. Rauf Bey, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın Hecin Vapuru hakkında verilen gensoru sırasında istifa ettiğini ancak sonradan geri aldığını ifade etmiştir. Kâmil Paşa bu itiraza cevap vermeyerek sözü değiştirmiş ve şöyle devam etmiştir: “*Hüsnü Paşa bahriyelilerin hocasıdır diye tavsiye ettiniz, bunun için vekaleten intihab ettik. Siz onu istemiyorsanız, kimi istiyorsanız söyleyin, zaten vekâletendir.*”

Rauf Bey, asker oldukları için bu konuda görüş belirtemeyeceklerini bildirdikten sonra şöyle devam etmiştir: “*Zabitan Kanun-ı Esasi'ye sadakat yemini ettiklerinden heyecan içindedirler. Bir hadise zuhur edebilir. Bir barut fıçısı gibidir. Biz bunun önünü almak için size müracaat ettik, mesele Hüsnü Paşa'yı isteyip istememek meselesi değildir*”. Bu sözler üzerine Kâmil Paşa, “*arkadaşlarınıza söyleyin müsterih olsunlar, yarına kadar bu meseleyi tashih edeceğim*” diyerek askerleri teskin etmeyi tercih etmiştir.³⁵

Olanlardan ilk başta İttihatçıların haberi yoktur. Hüseyin Hilmi Paşa, Talat Bey'e haber vermiştir. Bunun üzerine Talat Bey, Bâb-ı Ali'den çıkan Nafi ve Rauf Beyleri yanına çağırarak meselenin ne olduğunu sormuş ve Rauf Bey meseleyi olduğu gibi anlatmıştır.

³⁴ Ereğli'den haddinden fazla kömür yükleyen Hecin Vapuru, İstanbul'a gelirken batmış ve mürettebat kurtulmasına rağmen birçok yolcu ölmüştür. İstanbul Mebusu Zöhrap Efendi, bu kazanın yetkililerin ihmali sonucu meydana geldiği gerekçesiyle Bahriye ve Ticaret ve Nafia Nazırlarının cevaplandırması için gensoru önergesi vermiştir. Bahriye Nazırı özetle; hacıları taşımak için açılan havalandırma delikleri kapatılmadan kömür yüklenmiş olmasından dolayı vapurun battığını ve bu konuda gemi mürettebatının suçlu olduğunu söylemiştir. Bkz. Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Parlamenter Denetim*, s. 239-240; Ancak gensoruya sinirlenen Arif Hikmet Paşa, istifa etmiş ise de kendisine itimat verilince istifadan vazgeçmiştir. Kâmil Paşa bu istifayı saklayarak sonradan kullanmıştır. Karabekir, *age.*, s. 422.

³⁵ Karabekir, *age.*, s. 422-423.

Talat Bey olanları dinledikten sonra fırka mebuslarıyla görüştiklerini, ertesi günü Kâmil Paşa kabinesine adem-i itimat (güvensizlik) vererek düşürdükten sonra bu işi yapanları Ada Misafiri³⁶ yapacaklarını ve İzzet Paşa riyasetinde bir kabine kurduracaklarını söylemiştir.³⁷

Askerlerin bu atamaları desteklemediklerini anlayan İttihatçılar, bir müddettir anlaşmazlık içinde oldukları Kâmil Paşa ile hesaplaşmak için harekete geçmişler ve Paşa'nın kabinede yaptığı değişikliklerle ilgili olarak 11 Şubat 1909 tarihinde arka arkaya gensoru önergeleri vermişlerdir. İttihatçıların yayın organlarından *Tanin*'de Meclisteki gergin hava şöyle anlatılmıştır: "...Bahisler hararetli, kızgın, kafalar hiddetli idi. Her tesadüf edenlerin ilk sorusu: "Yahu ne dersin? Sadrazamın yaptığını beğendin mi? sözlerinden ibaret oluyor, ondan sonra şiddetli bir münakaşa kapısı açılıyordu. Kimse istizah etmeyecek mi? sualine: "Elbette amma herhalde Cahit değil. Zira sonra gene Sadrazam takdirat-ı umumiye ile teşyi olunacak" deniyordu. Onun için bu defa ne Cahit ne de arkadaşlarından hiçbiri karışmadılar. Fakat artık yeter" diyen mebuslar çok olduğu için, makam-ı riyasete Münferit ve müteaddit imzalı istizahnameler de o derece yağmıştı..."³⁸

Kâmil Paşa'nın kabinede yaptığı değişiklikle ilgili olarak 11 Şubat 1909 tarihinde altı gensoru önergesi gündeme gelmiştir. Urfa Mebusu Saffet Bey 10 Şubat 1909 tarihli önergesinde Kâmil Paşa'nın kabinesine daha önce güvenoyu verildiğini, ancak daha sonradan Bahriye, Harbiye, Defter-i Hakani ve Maarif Nezaretlerinde değişiklikler yapılarak kabinede büyük değişim yaşandığını, Sadrazamın gerekli açıklamaları yapması ve bu yeni oluşan kabinenin itimada sahip olup olmadığının anlaşılması için Kâmil Paşa'nın Meclise davet edilmesini istemiştir.³⁹

Gümölcine Mebusu İsmail Bey ve beş arkadaşının verdiği 11 Şubat 1909 tarihli gensoru önergesinde ise Harbiye ve Bahriye nazırları istifa etmedikleri halde meşrutiyete aykırı olarak değiştirilmelerinin sebebinin sadareten sorulması istenmiştir.

Şam Mebusu Süleyman Efendi tarafından verilen gensoru önergesinde, Meclisin itimadını almış birkaç nazırın birden bire değiştirildiklerinin gazetelerden okunduğu belirtildikten sonra, bu değişimin sebebinin açıklanmamasının bazı dedikodulara sebep olacağı, bu nedenle hangi sebebe dayanarak bu değişikliklerin yapıldığının sadaret makamından sorulması istenmiştir.

Urfa Mebusu Saffet Bey'in verdiği ikinci gensoru önergesinde ise Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın komiserliğe ait evrakı getirmeye teşebbüs etmesinden de anlaşılacağı gibi, Mısır

³⁶Meşrutiyet öncesinde görevde bulunmuş nazırlar ve paşalar Meşrutiyet'in ilanından sonra Büyükkada'da ikamet etmeye zorlandıkları için o dönemde onlar için bu tabir kullanılmaktadır

³⁷ Karabekir, *age.*, s. 423-424.

³⁸ Gazel, *agt.*, s. 82.

³⁹ Diğer gensoru önergeleri 11 Şubat 1909 tarihinde verilmişken, Saffet Efendi'nin bu gensoru önergesi 10 Şubat 1909 tarihlidir. Saffet Efendi bu gensoru önergesini gece telgrafla Meclis Başkanlığı'na iletmıştır. Saffet Efendi, 11 Şubat 1909 tarihinde ise ikinci bir gensoru önergesi vermiştir.

Fevkalade Komiserliği'nin lüzumu kalmadığının anlaşılmasına rağmen hükümetin Harbiye Nazırı gibi önemli bir görevde bulunan bir kişiyi Mısır'a tayin etmesinin Mısır'a ait önemli bir hadisenin çıkmış olmasını göstermiş olacağından bu konu hakkında açıklama yapmak üzere Kâmil Paşa'nın Meclise davet edilmesi istenmiştir.

Trabzon Mebusu Mahmut Mazhar Bey, başkanlığa verdiği gensoru önergesinde daha önce güvenoyu almış Harbiye ve Bahriye nazırlarının değişmesinin meşruti yönleme aykırı olduğundan bu yeni tayinlerin sebebinin Kâmil Paşa'dan sorulmasını istemiştir.

Altıncı ve son önergeyi veren Kengiri Mebusu Tefik Efendi'nin verdiği gensoru önergesinde ise daha önce güvenoyu almış Harbiye ve Bahriye Nazırlarının değiştirilmesinin kamuoyunda fena tesir hâsıl ettiği, ayrıca bu konuda Meclise bilgi verilmemesinin de meşrutiyete aykırı olmasından dolayı bunların sebebinin sadrazamdan sorulmasını istemiştir.⁴⁰

Gensoru önergelerini 13 Şubat 1909 Cumartesi günü Sadrazamın cevaplmasına karar verilmiş⁴¹ ve mebuslar belirtilen tarihte Kâmil Paşa'nın cevabını dinlemek üzere toplanmıştır. İttihat ve Terakki, Meclis'e hazırlıklı gelmiştir. Kâmil Paşa'nın Avcı Taburunu geri göndermek için Harbiye Nezareti'ne yazmış olduğu tezkereyi ele geçiren İttihatçılar, bunu gerektiği zaman kullanmak üzere, hatip olarak görevlendirdikleri Kastamonu Mebusu Yusuf Bey'e vermişlerdir.⁴²

Ancak Kâmil Paşa Meclise gelmemiş ve bir haber de göndermemiştir. Mebuslar buna sert tepki göstermiştir. Kengiri Mebusu Tefik Efendi, "*Sadrazam Paşa Hazretleri niçin gelmiyor ve niçin cevap vermedi? Millet böyle bu kadar heyecanda iken sebep nedir, onu bir kere telefonla sormalı. Gelmediği halde Meclis hâl-i daimide bulunacaktır, gece de bekleyecektir. Bu saatte gelecekse haber versin, ne vakit gelecekse haber versin*" diyerek tepkisini göstermiştir. Meclis Başkanının telefonla haber verme teklifi kabul olunmuştur. Bazı mebuslar diğer gensorulara geçmeyi önermişlerse de birçok mebus Sadrazam açıklama yapmadan başka bir işle ilgilenmeyi reddetmiştir.

Bu arada Meclis Başkanı, Sadrazamın Meclis'e bir tezkere gönderdiğini söylemiştir. Kâmil Paşa tezkerede, Harbiye Nazırının değiştirilmesinin haricî işlerle ilgili olduğunu ve mevcut durumda bunun sebebinin açıklanmasının doğru olmayacağını belirttiikten sonra Avcı Taburu'nun geri gönderilmek istendiği iddiasını da reddetmiş ve açıklamasını 17 Şubat 1909 Çarşamba gününe ertelemek istediğini bildirmiştir: "*Heyet-i Vükelânın tadilini müstelzim olan esbab hakkında Meclis-i Âli'ye bizzat gidip ita-yı izahata müsaraaat arzusunda bulunmuştum. Harbiye Nazırı'nun tebdilinin hal ve faslı ile uğraşmakta bulunduğumuz mesail-i mühimme-i hariciyemize şiddet-i taalluku olduğundan, bugün*

⁴⁰ MMZC, Dev: 1, İct. Sen: 1, İ: 26, I, s. 570-571.

⁴¹ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ: 26, I, s. 572.

⁴² Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 106.

izahat-ı lazime itasının menafi-i mukaddese-i vatana iras edeceği derkar olan mazarrat sebebiyle heyet-i muhteremece nazar-ı ehemmiyetle telakkî edileceğine ve umum Mebusan-ı kiramca kanaatbahş olacağına emin olduğum izahatı önümüzdeki Çarşamba gününe talika (Gürültüler, söz isteriz sadaları) mecburiyet hasıl olmuştur.

Bahriye Nazırının tebdili ise Arif Paşa Hazretlerinin ibrazı mukarrer olan kat'iyü'l-müfad istifanamesinin kabulünden ibaret bir emr-i tabiî olduğu gibi, Maarif Nezareti'ne Ziya Paşa Hazretlerinin tayini dahî nezaretin zaten açık bulunmasından ve vekilin istifa eylemesinden inbias eylemiştir. Bununla beraber, istizahatın mevzuunu teşkil eden tebeddül-i vükelâ meselesine terdifen Dersaadet'te bulunan Avcı Taburlarının çıkarılmasına dair Sadareten emir ita kılındığı ve bu emrin infazına vuku bulan muhalefet üzerine Harbiye Nazırının tebdil edildiği rivayet olunmakta olup, bu rivayetin dahi mücerred mebusan-ı kiramın takdiratını şimdiden idhal ve efkâr-ı umumiye bir galeyan-ı nabecaya sevk etmek niyet-i mefsedetkaranesine mebnî olacağından, bu şayanın mugayir-i hakikat olduğunu şimdiden beyan ederim (Gürültüler, "Reis Bey, söz isterim sesleri).

Kanûn-ı Esâsîmizin kâfil olduğu idare-i meşrutanın muhafazası emrindeki mesai-i mütevaliyenin ciddiyetine en büyük delil de, Harbiye Nezareti'ne tayin olunan Nazır Paşa Hazretlerinin şahsıdır ki, iktidar-ı askerisini ve hamiyet-i vatanperverisini (Gürültü, "izahat kâfidir" sadaları) takdir etmeyecek bir sahib-i vicdan tasavvur edemediğim beyanına ibtidar kılındı efendim (Gürültüler).⁴³

Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, "Kanun-ı Esasiye muhalif olan şeyi dinlemeyiniz" diyerek bağırış ve tezkere bitmeden Meclis'te tartışmalar başlamıştır. Ancak bir müddet sonra mebuslar tezkerenin tamamının okunmasına razı olmuşlardır.⁴⁴

Kâmil Paşa'nın tezkeresinden sonra, görevden alınan Harbiye Nazırı Ali Rıza ve Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın Meclis'e gönderdikleri telgraflar okunmuştur. Sabık Harbiye Nazırı telgrafında, istifa etmediği halde Mısır Fevkalade Komiserliği'ne atandığını belirttikten sonra Meclisten hakkının muhafazasını talep ediyordu. Sabık Bahriye Nazırı ise kanuna aykırı olarak görevden alındığını kaydederek, bunu protesto ettiğini bildiriyordu. Bu telgraflar Meclis'te "yaşasın Meşrutiyet" sedaları ile alkışlanmıştır.

Bu arada Beşiktaş önlerindeki donanmadan gelen bir telgraf ise başka bir tartışmaya yol açmıştır. Askerler nazırların görevden alınmasını meşrutî rejime aykırı görürlerken, "neticesi vahim olabilecek ahvale meydan verilmemesi" için en kısa zamanda bu haksızlıktan geri dönülmesini istiyorlardı. Bir anlamda Meclis tehdit ediliyordu. Abdülmecit Kruvazörü, Abdülhamit Kruvazörü, Zırhlı Asar-ı Tevfik, Peyk-i Şevket Kruvazörü, Zırhlı Feth-i Bülent, Zırhlı Mesudiye, Zırhlı Donanmayı Hümayun Komodoru ve Berki Satvet Kruvazörü subaylarının imzalayıp mühürlediği telgraf şöyleydi: "Meclis-i Mebusan Riyaset-i

⁴³ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, s. 591.

⁴⁴ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 592.

*Celilesine, Mâruzu çakerleridir. Merbutan huzur-ı Âsafânelerine ve suret-i musaddakası Sadaret-i Uzmaya takdim kılınan mufassal protestoda arz ve beyan edildiği üzere, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının şöyle bir zamanda ve bila-sebep tebdilleri Meşrutiyete muvafık görülmeyeceği ve ileride şayan-ı teessüf ahvalin zuhur edeceği anlaşılmasına binaen, her halde husûsât-ı mâruzanın Meclis-i Mebusanca nazar-ı dikkate ve ehemmiyete alınarak icabının icrasına âcilen bezli inayet buyurulması ehemmiyetle rica olunur. Ol babda... 29 Kânunusani 1324.*⁴⁵

Donanmadan gelen bu telgraf Meclis'te askerinin siyasetle uğraşp uğraşamayacağı yolunda bir tartışmaya neden olmuştur. Ankara Mebusu Mahir Said Bey “*askerler siyasete karışamaz*” derken, Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey “*askerler, Meclis-i Mebusan'a istida vermekten memnu mudur efendim ?*” demiştir. Ankara Mebusu Talat Bey ise “*selamet-i vatani tehlikede gören her fert karışabilir*” diyerek askerlerin bu hareketini tasvip ettiğini açıklamıştır. Zabıtta adı belirtilmeyen bir mebus da “*her sahib-i hamiyet olan, vatan için söyleyebilir*” diyerek destek vermiştir. Meclis Başkanının sadrazamın erteleme talebine dönmesiyle asker-siyaset ilişkisi tartışması bitmişse de bir müddet sonra tekrar başlamıştır.

İstanbul Mebusu Zehrab Efendi, donanma askerinin heyecan içinde olduğu açıklamasının yanlışlığına dikkat çekmiştir: “*Hele şu donanmanın süvarileri tarafından gelen varakayı anlayamıyorum, Bunların kendileri burada hasbel hamiyet hasbel vazife memur iken, kendi yedlerindeki kuvvetin senedi hiçbir kimsenin yedinde mevcut değil iken, kendileri nasıl gelip de diye bilirdi ki heyecan var, asayiş muhtel olur? Bize kalkıp da asayiş muhtel olmak tehlikesindedir*”. Zehrab Efendi donanma zabitlerinin neden böyle açıklama yaptıklarını izah etmelerini istemiştir.

Zehrab Efendi'ye cevap İstanbul mebusu Hüseyin Cahit Bey'den gelmiştir. Hüseyin Cahit Bey, “*Öyle demiyor. Lütfediniz, heyecan içindeyiz demek ne demektir? Kuvve-i askeriye, kuvve-i milliyeyi tutan asker; «Heyecan içindeyim, galeyân içindeyim» derse, o nasıl olur?*”.

Zehrab Efendi daha sonra nazırların kanunsuz azlinin meşrutiyete darbe olduğunu kabul etmekle beraber, meşrutiyeti korumanın herkesin görevi olduğunu, ancak ilk önce Meclisin görevi olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, ordu ancak meclisin dağılmış olması halinde resen yetkisini kullanabilirdi. Fakat ona göre, “*Meclis-i Ali, bu milletin vekili, bu millet-i mücesseme burada mevcut olduğu halde, bunun haricinde bir kuvvet kalkıp da Meşrutiyet ihlâl olundu. Ben bunu böyle takdir ediyorum bunu reddedeceğim*” deme yetkisine sahip olamazdı.

Kangırı mebusu Tevfik Efendi, “*Askere iftira etmeyiniz*” diye bağırınca Zehrab Efendi, “*İftira yok, Meşrutiyete darbe vuruyor*” diye karşılık vermiş ve şöyle devam etmiştir: “*Meşrutiyete darbe vuruyor. Yâni Meclis-i Aliye ait olan takdir salahiyeti gibi bir mesele-i*

⁴⁵ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 598-599.

siyasiyenin Meşrutiyete muvafık olup olmamak meselesi bu Meclis-i Aliye aittir. Yok, katiyen kuvve-i askeriye, bu salâhiyeti haiz değildir. Eğer bu nazariyeyi kabul ederseniz pek vahim bir hat takip etmiş olursunuz”.⁴⁶

Amasya Mebusu İsmail Hakkı Bey, ordudan meşrutiyeti haleldar edecek bir hareketin sadır olamayacağını söylemiştir: “*Kanımı dökeceğim ordu, “bu Meşrutiyeti kazandırdı. Orduya medyun-ı şükranız. Orduda hiçbir alçak adam tasavvur edemem ki Meşrutiyeti haleldar edecek bir harekette bulunsun”*”.

Bolu Mebusu Habip Efendi de Zehrap Efendi'nin bahriye zabitlerinin Meclise başvurmalarının uygun olmadığı yönündeki görüşüne karşı çıkmıştır. Normal şartlarda bunun doğru olmayacağını, ancak onların meşru bir yol takip etmek istediklerini, yeni gelen nazırın “*istibdadın*” ihyasına çalışacağını gördükleri için yapılan tayine karşı çıktıklarını, bu nedenle hareketlerinin hata olarak görülmemesi gerektiğini öne sürmüştür: “*Ben, iki nokta-i nazardan söz söylemek istiyorum. Birisi, Zehrab Efendi'nin sözüne karşı. Buyurdular ki, Bahriye Zabitanın bu yolda bir mazbata ile Meclis-i Mebusan'a müracaat etmeleri muvafık değildir, dediler. Vakıa bu nefsül emirde muvafık olmayabilir ve olmaz da. Fakat bunlar meşru bir tarik takip etmek istiyorlar. Zira diyorlar ki, başımıza konulmuş olan Hüsnü Paşa, devri sabıkta hafiyeliğiyle, vesair birtakım ahvali hususiyesiyle fena bir mevki kazanmıştır. Bu adam bu mevkie gelmekle, biz asker olduğumuz için itaate mecburuz, borçluyuz. İtaat ettiğimiz halde donanmalarımız yine Haliç'e hapsedilecek. Bir kuvvet kalmayacak. İstibdadın ihyasına bu vesile ile çalışacaklar. Bunun için biz bunu kumandan tanıyamayız. Zira biz tanırsak, itaate mecburuz diyorlar. Bundan dolayı vaki olan hareketlerinin bir hata gibi telâkki edilmemesi lâzımdır.”*

Habip Efendi konuşmasını çok tartışılacak şu cümlelerle bitirmiştir: “*İşte bu esbaba binaen cümlemizden, yaralı bir aslan gibi yerde yatan çırpınan vatanımızın selâmeti namına bir şey istirham ederim ki, Sadrazama adem-i itimat beyan edilip, Padişahın evvela muhterem Ordumuzun süngüsüne, sonra Donanmamızın topuna istinaden yeni bir Başvekilin tayinini istirham ederiz. (Alkış)”*.⁴⁷

Tartışmalar devam ettiği sırada Kâmil Paşa'dan bir tezkere daha gelmiştir. Kâmil Paşa açıklamasının ertelenmesi talebini tekrarlıyordu. Paşa tezkerede, ortada dolaşan şayiaların önemi olmadığını, yapılacak açıklamaların ikna edici olmasının gerekli olduğunu, ancak zamanın buna müsait olmadığını, dolayısıyla açıklamasını Çarşamba günü yapacağını ifade ediyordu: “*Bu gün Meclis-i Mebusan'da isbat-ı vücud olunması hakkındaki tezkere-i âliyeleri şimdi alındı. Mervî olan şayiat ehemmiyetten âri olduğu gibi el-yevm hiçbir heyecan mevcut olmadığından ve itası lazım gelen izahatın suret-i mukniada olması muktazî olup zaman ise gayr-i müsaid bulunduğundan icab eden esbab ve delail bil-etraf teheyü*

⁴⁶ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 601-602.

⁴⁷ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 604-606.

edilerek bi-mennihi teala Çarşamba günü Meclis-i Mebusan'a azimet edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim. 31 Kânûn-ı sâni 1324".

Bu tezkereden sonra Prizren Mebusu Yahya Bey, İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi ve Bolu Mebusu Habip Efendi yaptıkları konuşmalarda Sadrazam Kâmil Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesini istemiştir. Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa ise açıklama dinlenilmeden güvensizlik oyu verilmesine taraftar olmamıştır. İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi, Kâmil Paşa'nın gönderdiği her iki tezkerenin usule aykırı olduğunu, zira Paşa'nın erteleme isteğini yazılı olarak belirttiğini, hâlbuki sözlü olarak dile getirmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁸

Bu arada Meclis Başkanlığı'na 102 mebusun imzaladığı bir önerge verilmiştir. Önergede kabinedeki değişiklik hakkında açıklama yapmaktan kaçınan, böylece devletin iç ve dış siyasetini belirsizlikte bırakarak Meşrutiyeti tehlikeye atan Sadrazam Kâmil Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesi teklif ediliyordu. On beş mebusun isteği üzerine, önergenin isim okunarak oya sunulmasına karar verilmiştir. Tam bu sırada Kâmil Paşa'dan bir tezkere daha gelmiştir. Kâmil Paşa üçüncü tezkeresinde mebuslara istifa tehdidinde bulunuyor ve Meclis'te yapacağı açıklamayı da basına vereceğini belirtiyordu: "*Taraf-ı Senaveriden Meclis-i Mebusan'da izahat itasının Çarşamba gününe taliki esbabına dair ikinci defa olarak yazılan tezkere-i âcizi üzerine Meclisce kanaat hasıl olmayarak galeyân-ı efkârın devam etmekte olduğu istitlaat-ı vakiadan anlaşılmıştır. Kanûn-ı Esâsî'nin 38. maddesine riayet olunmadığı halde galeyân-ı efkârdan dahilen ve haricen husûle gelecek vahametın mesuliyeti badilerine ait olmak üzere hemen bil'istifa mühr-i Hümayûnu Zat-ı Şahaneye arz ve takdim ile Meclis-i Mebusan'a hazırlamakta olduğum beyanatı matbuat vasıtasıyla neşr ve ilana mecbur olacağımdan bu babda cevab-ı âlilerine muntazır olduğumun beyanına ibtidar kılındı*".

Bu tezkere de mebusları güvensizlik oyu vermekten alıkoyamamıştır. Yapılan oylamada kabineye, 8 güvenoyuna karşılık 196 oyla güvensizlik oyu verilmiştir.⁴⁹ Selanik Mebusu Cavit Bey bu sonucu, "*yaşasın hakimiyet-i milliyemiz*" diyerek karşılamıştır. Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey de "*Osmanlı mebusları millet-i Osmaniyenin tarihinde kuvvete müstenid olmayıp, sırf hakka müstenid olarak bugün hakimiyetini gösteriyor. O şerefe nail olduğunuzdan dolayı cümlenize beyanat-ı tebrikat ederim*" demiştir.⁵⁰

⁴⁸ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 603-606.

⁴⁹ Oylamaya 207 mebus katılmıştır. Oylamada 8 güvenoyu ve 196 güvensizlik oyu yanında, 2 oy geçersiz sayılmış, bir oy da boş çıkmıştır. Sonuç Kâmil Paşa'ya bildirilirken 2 geçersiz oy güvensizlik oyuna eklenerek hakkında 198 güvensizlik oyu verildiği ifade edilmiştir. BOA., Y.EE.KP. 34-3367.

⁵⁰ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 610-611; Kâmil Paşa'nın Meclis'te yapamadığı açıklama, 3 Nisan 1909 tarihli *İkdam* gazetesinde yayınlanmıştır. Kâmil Paşa bu açıklamasında, genel olarak İttihatçıları hükümete müdahale etmekle suçlamıştır. Bk. *İkdam*, 21 Mart 1325; Kâmil Paşa'nın İttihatçılara yönelik eleştirilerini Selanik Mebusu Rahmi Bey cevaplamıştır. Bk. Selanik Mebusu Rahmi, "Kâmil Paşa Hazretlerine", *Tanin*, 22 Mart 1325.

Oylamadan sonra Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ve ikinci reis Talat Bey saraya giderek Meclis'te Kâmil Paşa'ya güvensizlik oyu verildiğini belirttikten sonra Paşa'nın yerine mevcut dâhili ve harici meselelerin üstesinden gelebilecek bir kişinin atanmasını içeren meclis mührüyle mühürlü bir müzekkere sunmuşlardır.⁵¹

Oylama sonucu Meclis Başkanı tarafından Kâmil Paşa'ya da bildirilmiştir. Paşa'ya gönderilen tezkerede Kâmil Paşa başkanlığındaki kabineye 8 reye karşı 198 oyla güvensizlik oyu verildiği belirtilmiştir.⁵² Böylece Türk Siyasî Tarihi'nde ilk kez bir hükûmet başkanı gensoru neticesi güvensizlik oyu ile iktidardan düşürülmüştür.⁵³ Bu eylem uzun müddet tek olma⁵⁴ özelliğini korumuştur.⁵⁵

Kâmil Paşa daha sonra gazetelere verdiği röportajlarda, Meclisin anayasaya aykırı davrandığını savunmuştur: *“Bir nazırı veya Meclis-i Vükela Reisini derhal izahatta bulunmaya mecbur edecek hiçbir kuvvet yoktur. Dünyanın bütün parlamentoları bu babda Meclis-i Mebusanımızın büsbütün aksi fikirdedirler. Bundan başka takririmde de gördüğünüz veçhile Kanun-ı Esasi'nin 38. Maddesi de bu fikri mütezammındır. Yevm-i izahatı tehir eylemekliğim Kanun-ı Esasi'ye muvafıktır. Hâlbuki Meclis-i Mebusan bu tehiri kabul etmeyerek Kanun-ı Esasi'ye mugayir hareket etmiştir”*.

⁵¹İnal, *age.*, III, s. 1402.

⁵²BOA, Y.EE.KP., 34-3367.

⁵³ Kanun-ı Esasi'ye göre bu tarihte hükümetin güvensizlik oyu ile düşürülmesi söz konusu değildir. Zira o tarihte hükümetin siyasi sorumluluğu söz konusu değildir. Gensoruyu düzenleyen 38. maddeye göre, mebuslar çoğunlukla hükümetten birinin gensoru önergesini cevaplamak için meclise gelmesini isterse, ilgili hükümet üyesi ya bizzat mecliste bulunacak ya da maiyetindeki memurlardan birini göndererek sorulacak sorulara cevap verecektir. Bununla beraber, nazır gerekli görürse sorumluluğu üzerine alarak cevabını erteleme hakkına da sahiptir. Gensoru neticesinde verilecek güvensizlik oyu ile nazırların veya hükümetin düşürülebileceğine dair bir kayıt yoktur. Bu usul ancak 21 Ağustos 1909 tarihinde yapılan anayasa değişiklikleri sonrası uygulamaya geçmiştir. 30. Maddede yapılan değişikliklerle hükümet üyeleri Mebusan Meclisi'ne karşı sorumlu hale getirilmiştir. Artık nazırlar, hükümetin genel siyasetinden müştereken ve kendi nezaretlerindeki işlerden de şahsen Mebusan Meclisi'ne karşı sorumlu olacaklardır. 38. maddesinde yapılan değişikliklerle ise bir nazır hakkında mecliste çoğunluğun oyu ile güvensizlik oyu verilirse, nazır görevinden düşecektir. Sadrazam hakkında güvensizlik oyu verilirse kabine iktidardan düşürülmüş olacaktır. Ancak Kamil Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesi meselesinde, yasal zemini tam oluşturulmasa bile Meclisin parlamenter sistemde hakkı olan güvensizlik oyu hakkını kullanması ve sadrazamın da bunu görerek istifa etmesini dikkate almak gerekmektedir. Dolayısıyla o günün şartları açısından hükümetin güvensizlik oyuyla düşüğünü kabul etmek gerekir diye düşünüyoruz.

⁵⁴ Gerçi 1912 yılında Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'ne de güvensizlik oyu verilmişse de Meclis'in feshine dair irade çıktıktan sonra bir oylama yapıldığı için hukuken geçersizdir.

⁵⁵ Kâmil Paşa'nın düşürülmesinden tam 68 yıl sonra 31 Aralık 1977 tarihinde bir gensoru sonrası yapılan güven oylaması neticesi, Süleyman Demirel Hükümeti düşürülmüştür. Şeref İba, *Parlamenter Denetim Yolları, Etkinliği ve Susurluk Örneği*, Ankara 1997, s. 114; Demirel Hükümeti'nin düşürülmesinden 21 yıl sonra da bir gensoru neticesi Mesut Yılmaz Hükümeti düşürülmüştür. TBMM Genel Kurulu'nun 25 Kasım 1998 günü yaptığı 24. Birleşimde, Devlet Bakanı Güneş Taner ve Başbakan Mesut Yılmaz hakkında verilen gensoru önergelerinin ayrı ayrı görüşülmeleri sırasında Devlet Bakanı Güneş Taner 315 güvensizlik oyu ile Başbakan Mesut Yılmaz başkanlığındaki III. Yılmaz Hükümeti ise 314 güvensizlik oyu ile düşürülmüştür.

Kâmil Paşa Meclis'e gelmemesinin ise Meclis'te oluşan tablodan kaynaklandığını açıklamıştır. Paşa, mebusları teşvik için Meclis'te zabitelerin bile dolaştıkları haber verilince Meclis'e gitmemeyi tercih ettiğini ifade etmiştir. Mebuslar açıklamasını erteleme hususundaki hakkını tanımayınca da istifasını verdiğini kaydetmiştir. Kâmil Paşa röportajda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümetin her işine müdahale ederek memleketi bizzat idare etmek istediğini de belirtmiş, nazırlıklardaki değişikliklerin Padişahın etkisi ile olduğu iddiasını ise reddetmiştir.⁵⁶

İttihatçıların daha önceki gensorunun aksine bu gensoru önergesinde Kâmil Paşa'yı iktidardan düşürebilmelerinde muhafazakâr mebusların desteğini almış olmalarının da etkili olduğu görülmektedir. Nitekim gensoru verenler arasında Saffet Efendi gibi muhafazakârlar da vardı. İttihatçılar bu desteği, muhafazakâr mebusların istemediği Şeyhülislamın değiştirilmesi şartıyla sağlamışlardı.⁵⁷

Kâmil Paşa'nın iktidardan düşürülmesinde askerlerin de rolü olduğu anlaşılmaktadır. Birçok kaynakta gensoru müzakerelerinin Meclise gelen askerlerin kontrolü ve baskısı altında yapıldığı belirtilmiştir. Daha önceki gensoru da Kâmil Paşa'yı alkışlarla uğurlayan mebuslar, askerlerin baskısından da etkilenerak Paşa'ya güvensizlik oyu vermişlerdir. İngiliz elçiliği kayıtlarına göre, görüşmeler sırasında "*Mecliste ve lobilerde şiddetli olaylar meydana gelmiş: Subaylar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları mebuslara tabancalarını göstererek, onlara gözdağı vermişlerdir*".⁵⁸ Görüşmeler sırasında donanma da Sirkeci'ye dayanmıştır.⁵⁹

İttihatçılardan Halil Mentеше de zabitelerin Meclise gelerek mebuslar üzerinde baskı kurduğunu doğrulamıştır. Gensoru günü Meclise gelen Mizancı Murat'ın "*Bu zabitler ne arıyor burada?*" demesi üzerine Halil Bey, "*Elbette gelecekler, hayatları ve şerefleri pahasına istihsal ettikleri Meşrutiyet'i tehlikede görüyorlar. Sen hürriyet uğrunda ağarttığın sakallarını bu hırsla mürteci olarak dökeceksin*" demiştir.

Yine Halil Mentеше, Sadrazamın ordu zabitanı ve donanmadaki galeyandan dolayı cevap vermeye cesaret edemediğini yazmaktadır: "*...Kâmil Paşa'nın Harbiye Nazırı ile Bahriye nazırını azlederek kendisinin ve Padişahın arzu ettiklerini getirmeye teşebbüs ettiği işitildi. Meclis riyasetine bir istizah verdik. Bu takirde benim de imzam vardır. Bu hareket gerek ordu zabitanı, gerek Bahriye zabitanı arasında galeyana tevliid etti. Donanma*

⁵⁶ "Kâmil Paşa ile Mülakat", *İkdam*, 4 Şubat 1324.

⁵⁷ Ali Fuat Türkgeldi bu ittifakı şöyle ifade eder: "Talat Paşa'nın bilahare bana vaki olan beyanatına göre kendileri Kâmil Paşa'yı iskat etmek istedikleri halde sarıklı mebuslar muvafakat göstermemekte olup, fakat bunlar da Şeyhül-İslâmı istemediklerinden onun dahi birlikte infisali şartıyla muvafakat hasıl olmuştur", Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1987, s. 21.

⁵⁸ Yaşar Özüçetin-Sıddık Yıldız, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebucan'ca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa Hükümeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2009 13,s. 18.

⁵⁹ *Halil Mentеше'nin Anıları*, Hazırlayan: İsmail Arar, İstanbul 1986, s. 152.

Sirkeci'ye dayandı. Bunun üzerine Sadrazam istizah tahririne cevap vermek cesaretini göstermeyerek istifa edip çekilmişti".⁶⁰

Tanın başyazarı ünlü İttihatçılardan Hüseyin Cahit Yalçın, askerî baskı olduğunu kabul etmekle beraber bunu "*Bahriye, Meclis-i Mebusan ve Meşrutiyet tarafında mevki alıyordu*" şeklinde yorumlamıştır.⁶¹ Sina Akşin de Meclis üzerinde askeri baskı olduğunu kabul etmektedir, ancak İttihat ve Terakki'nin Meclisteki çoğunluğuna dikkat çekerek bu baskı olmadan da Kâmil Paşa'nın düşürülebileceğini belirtmektedir.⁶²

İttihat ve Terakki merkezi umumisi Kâmil Paşa'nın düşürülmesinden sonra Cemiyetin vilayet merkezlerine 15 Şubat 1909 tarihinde gönderdiği yazıda, "*Beşiktaş pişigahındaki donanma efradı umumen kardeşlerimizden ibaret olduğundan meşrutiyete karşı vurulan bu darbe üzerine sadrazamı protesto ediyor*"⁶³ diyerek askerinin tepkisini doğrulamış ve meşruluğunu savunmuştur.

Dönemin ünlü muhaliflerinden Mehmed Selahattin Bey konuyu daha da ileri götürerek Kâmil Paşa'nın Meclise gelmesi durumunda öldürüleceğini iddia etmiştir: "*Kâmil Paşa kabinesine güvensizlik oyu verildiği gün, Paşa Meclise gelseydi, meclis kapı ve koridorlarına, Ayasofya meydanına yerleştirilmiş İttihat ve Terakki fedailerini tarafından katledilecekti. Bu cinayetin işlenmesine Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Baron Mareşal Dö Biberştayn ve Mareşal Golç Paşa'nın gizli teşebbüs ve tertipleri sonucunda, İttihat ve Terakki Cemiyeti karar verdi*".⁶⁴

Bunların yanında belirtilmesi gereken konulardan birisi de Kâmil Paşa'nın düşürülmesi sürecinde askerler arasında bir iç çatışma riskinin ortaya çıkmış olmasıdır. Zira II. Ordunun bazı subayları yeni hükümeti desteklemediklerini belirtirken I. ve II. Ordu'nun bazı subayları da Harbiye Nazırını desteklediklerini belirten telgraflar çekmişlerdir.⁶⁵

Diğer taraftan ilginç bir durum da Kâmil Paşa'yı düşüren İttihatçıların İngiltere'ye izahat verme ihtiyacı hissetmeleridir. İttihat ve Terakki, *Times* ve *Daily Telegraph* gazetelerine gönderdikleri açıklamada, meşrutiyete aykırı davranışları nedeniyle Kâmil Paşa'yı düşürmek mecburiyetinde kaldıklarını belirttikten sonra yeni sadrazam kim olursa olsun milletin genel arzusuna bağlı olarak İngiltere ile "*halisane bir muhabbet politikası*" takip etmeye mecbur olacağını ifade etmişlerdir: "*Kâmil Paşa Meşrutiyete aykırı durum ve hareketleriyle bizi kendisini düşürmek mecburiyetinde bırakmış olduğundan yarın ki*

⁶⁰ Halil Mentеше'nin Anıları, s. 152.

⁶¹ Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, Sayı: 97, s. 293.

⁶² Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İstanbul 1994, s. 31.

⁶³ Süleyman Kani İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2003, s. 91.

⁶⁴ Mehmed Selahattin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, Sadeleştiren: Ahmet Varol, İstanbul 1990, s. 28-29.

⁶⁵ Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İstanbul 2016, s. 48-49.

sadrazam her kim olursa olsun Osmanlı milletinin umumi arzusuna bağılı olarak İngiltere ile halisane bir muhabbet politikası takip ve tevsiine mecbur olacağını İngiltere efkâr-ı umumiyesi karşısında alenen açıklamayı vecibe addederiz. Diğer taraftan İngiltere'nin eskiden beri süregelen muhabbeti kişilere değil Osmanlı milletinin umumuna maruf olduğuna tam bir kanaatimiz bulunduğundan Osmanlı hükümetinin büyük ve mehib İngiliz kavminin muhabbet ve meveddetine eskiden olduğu gibi ve sonuna kadar itimat edilebileceğine eminiz...".⁶⁶

Sonuç

İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen sonrası Said Paşa'nın istifasıyla boşalan Sadrazamlığa 5 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa tayin edilmiştir. İlk başlarda Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki ile ilişkileri iyi gitmiş, ancak İttihat ve Terakki'nin hükümete müdahaleleri arttıkça bu ilişki bozulmuştur. Kâmil Paşa'nın 10 Şubat 1909 tarihinde Harbiye ve Bahriye Nazırlarını değiştirmesi ve meşrutiyeti korumak için İstanbul'a getirilen Avcı Taburlarını geri göndermek istemesi İttihatçıları endişelendirmiş ve Paşa hakkında gensoru önergesi verilmiştir.

Bu arada Beşiktaş'ta bulunan gemi kaptan ve subayları Bahriye Nazırının değişmesine itiraz etmiş ve hatta bu tepkilerini seçtikleri temsilcileri vasıtasıyla yazılı olarak Sadrazama ve Meclise de iletmişlerdir. Sadrazam Kâmil Paşa ile görüşen temsilci Rauf Bey üstü kapalı da olsa sadrazamı tehdit etmiştir. Bu İkinci Meşrutiyetin ilanı ile eksik de olsa parlamenter sisteme geçen Osmanlı'da sivil idareye ilk tehditti. Rauf Bey, donanmadaki subayların Kanun-ı Esasi'ye sadakat yemini ettiklerinden yeni atanan Bahriye Nazırından rahatsız oldukları için "heyecan içinde" bulduklarını ve ortamın bir barut fıçısı gibi olduğunu, bu nedenden ötürü bir hadisenin çıkabileceğini söylemiştir. Bu Türkiye'de tekrarlanacak "genç subaylar rahatsız" sözünün ilk öncüsüdür denebilir.

Askerler sadece Sadrazamı tehdit etmekle kalmamış, Kâmil Paşa hakkında verilen gensoru sırasında Meclise gelerek mebusları da baskı altına almışlardır. Beşiktaş önlerindeki donanmadan gelen bir telgrafta ise bahriyeliler nazırların görevden alınmasını meşrutî rejime aykırı olduğunu belirttikten sonra "*neticesi vahim olabilecek ahvale meydan verilmemesi*" için en kısa zamanda bu haksızlıktan geri dönülmesini istemişlerdir. İddiaya göre Meclis üzerindeki baskıyı öğrenen Kâmil Paşa da Meclise gelmemiştir. Paşa'nın Meclise gelmemesi üzerine hakkında güvensizlik oyu verilerek iktidardan düşürülmüştür.

Bunun yanında Mecliste mebuslar arasındaki tartışmalar sırasında asker-siyaset ilişkilerine dair bazı görüşler de dile getirilmiştir. İstanbul mebusu Zehrab Efendi donanma askerinin heyecan içinde olduğunu açıklamasının yanlış olduğunu savunmuştur. Zehrab Efendi meşrutiyeti korumanın herkesin görevi olduğunu kabul etmekle beraber bu sorumluluğun ilk önce Meclisin görevi olduğunu, askerinin bu sorumluluğu ancak meclisin

⁶⁶ II. Meşrutiyetin İlk Yılı, İstanbul 2018, s. 292.

dağılmış olması halinde resen kullanabileceğini dile getirmiştir. Zehrap Efendi sanki ileriye görürcesine “Eğer bu nazariyeyi kabul ederseniz pek vahim bir hat takip etmiş olursunuz” diyerek ilerde doğurabileceği sıkıntıyı dile getirmiştir.

Bolu Mebusu Habip Efendi ise askerlerin hareketinin meşru olduğunu ve “istibdadın” ihyasına çalışacağını gördükleri için yapılan tayine karşı çıktıklarını belirterek ordunun bazı durumlarda siyasete müdahale etmesini normal bulduğunu açıklamıştır. Habip Efendi, “Padişahтан evvela muhterem Ordumuzun süngüsüne, sonra Donanmamızın topuna istinaden yeni bir Başvekilin tayinini istirham ederiz” demesi asker-siyaset ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Bu olay iç siyasette ordunun etkisinin ve öneminin artması açısından bir dönüm noktası olmuştur.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)., Yıldız Esas Evrakı Kâmil Paşa (Y.EE.KP). 34-3367.

II- Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 1995.

Akşin, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İstanbul 1994.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1982.

Aktar, Yücel, *II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları 1908-1918*, İstanbul 1990.

Bayur, Hilmi Kamil, *Sadrızam Kamil Paşa*, İstanbul 1954.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/II, Ankara 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/IV, Ankara 1991.

Cullagh, Francis Mc., *Abdülhamid'in Düşüşü*, Türkçesi: Nihal Önal, İstanbul 1990.

Gazel, Ahmet Ali, *Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in Siyasi Hayatı (1908-1913)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000.

Gazel, Ahmet Ali, *Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Parlamenter Denetim 1908-1920*, Konya 2007.

Graves, P. Philip, *İngilizler ve Türkler*, (Tercüme: Yılmaz Tezcan), Ankara 1999.

Halil Mentеше'nin Anıları, Hazırlayan: İsmail Arar, İstanbul 1986.

II. Meşrutiyetin İlk Yılı, İstanbul 2018.

İba, Şeref, *Parlamenter Denetim Yolları, Etkinliği ve Susurluk Örneği*, Ankara 1997.

- İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, III, İstanbul 1982.
- İrtem, Süleyman Kani, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2003.
- Kansu, Aykut, *İttihadçuların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İstanbul 2016.
- Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1993.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*
- Mehmed Selahattin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, Sadeleştiren: Ahmet Varol, İstanbul 1990.
- Şen, İsmail, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa (1831-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, nr. 71, Şubat 1935-nr.224, 5 Şubat 1938.
- Yaşar Özüçetin-Sıddık Yıldız, “İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusan’ca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa Hükümeti”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, Erzurum 2009, s. 11-24.

III- Süreli Yayınlar

Tanin

Volkan

İkdam

Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalılarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914-1918)*

Debates and Recommendations with Epidemic Diseases on during Assembly Budget Negotiations (1914-1918)

Sibel Yazıcı**

Öz

Osmanlı Devletinde salgın hastalıklar daha Birinci Dünya Savaşı öncesi halk sağlığını tehdit eder boyuttaydı. Öyle ki Balkan Savaşının yenilgi sebepleri arasında kolera salgını önemli nedenlerden biriydi. Savaştan sonra ise tifüs salgınları ülkenin hemen her yerinde görülmeye başlamıştı. Bu noktada hükümet, Balkan Savaşlarının tecrübesiyle halk sağlığı adına önemli adımlar attı. Bunlardan biri Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçesi'nin 1913 yılında bağımsız hale getirilmesi idi. Hükümet böylece salgın hastalıklarla mücadelenin etkinliğini arttırmaya çalıştı. Meclis-i Mebusan bu durumu insan sağlığına verilen değerin artması olarak değerlendirerek takdirle karşıladı. Kanun-ı Esasi'nin 80. Maddesine göre Meclis-i Mebusan'ın görevlerinden biri bütçeyi değerlendirmek ve onaylamaktır. Meclis bu yetkisine bağlı olarak Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye bütçe görüşmelerinde, salgın hastalık tehdidinin dikkate alınması konusunda yetkililere uyarılarda bulunarak alınan önlemlerle ilgili bilgi istedi. Özellikle bütçedeki tahsisat miktarının artmasına rağmen salgın tehdidinin sürekli büyümesi Meclis tarafından endişeyle karşılandı. Bütçe görüşmeleri sırasında salgın hastalıklara yönelik, mebuslar tarafından dile getirilen sorunlar arasında; tabip sayısı ve hastane imkânlarındaki yetersizlik, tecrübeli eleman eksikliği, ahlaki bozukluk ve buna bağlı olarak yasal tedbirlerin alınmaması, bataklıkların kurutulmaması ve belediye hizmetlerinin yetersizliği dile getirilenlerdendi. Meclis, Birinci Dünya Savaşı boyunca salgın hastalıklarla mücadele etmek üzere Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye bütçesinin artırılmasına onay verdi. Bununla birlikte içinde bulunulan ekonomik, askeri ve ahlaki şartlar mücadelenin istenen seviyeye ulaşmasını engelledi.

Anahtar Kelimeler: Salgın hastalıklar, Meclis-i Mebusan, Birinci Dünya Savaşı, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi.

Abstract

The epidemics in the Ottoman State are more threatening to public health before the First World War. Cholera outbreak among the reasons for the defeat of the Balkan Wars is one of the important reasons. After the war, typhus outbreaks were seen all over the country. The government has taken important steps towards public health with the experience of the Balkan Wars. Before the outbreak of the first World War 1913 in year allocated the budget of the General Directorate of Health (Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye). The situation was evaluated as an increase in the value given to human health in Assembly. 80 of the Constitution (Kanun-ı Esasi). According to the article, the assembly was authorized to audit the budget. During the war, parliament has warned authorities to consider the threat of epidemics in general directorate of health during talks. On the other hand, authorities have asked for information about what is happening about the disease. Despite the increase in the amount allocated from the budget, the continued growth of the threat of epidemics was assembly of alarmed. Among the problems mentioned by the mebus in budget negotiations for epidemics; lack of doctor and hospital facilities, a lack of experienced staff, moral disorder and not taking legal measures, not drying the marshes, and improving the conditions of municipalities. Parliament controls budget against epidemics but under the heavy economic, military and moral conditions of First World War, it did not achieve the desired level of struggle.

Keywords: Epidemic diseases, The Assembly, The First World War, General Directorate of Health.

* Bu çalışma, 2nd International Congress on The Turkish History of Medicine (25-29 October, 2018) da sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** (Öğr. Grv. Dr.); Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, syazici@aku.edu.tr; ORCID: orcid.org/0000-0002-1238-0720

Kaynak Gösterme: Yazıcı, S. "Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalılarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914-1918)". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 5 (2019): 70-92.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin tarihi boyunca gördüğü en büyük yıkım ve ölüme neden olurken salgın hastalıklar tabloyu ağırlaştırılan sebeplerden biridir. Emraz-ı sâriye olarak adlandırılan salgın hastalıklar emraz-ı müstevliye hâline gelerek sadece cepheleri değil cephe gerisini de etkileyerek pek çok insanın ölümüne ya da sağlıksız olarak yaşamını sürdürmesine neden olmuştur. Dolayısıyla salgın hastalıklar savaşın arka planını oluştururken aynı zamanda ülkelerin askeri, sosyal, ekonomik, sosyolojik, siyasi açılardan etkileyen çok boyutlu bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle de üzerinde pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen hala araştırılmaya devam edilen bir meseledir.

Osmanlı Devleti'nin en önemli karar organlarından biri Meclis-i Mebusan'dır. Kanun-ı Esasi'nin 53. Maddesi'ne göre Meclis yasamadan yani kanun yapmaktan sorumludur. Ayrıca Kanunu-ı Esasi'nin 80. Maddesine göre Meclis'in bir diğer görevi hükümet tarafından hazırlanan bütçeyi değerlendirmek ve onaylamaktır. Meclis-i Mebusan'a bu yetki II. Meşrutiyetle birlikte verilmiştir¹.

Sağlıkla ilgili önemli bir adım 1 Mart 1913 tarihinde Sadrazam Mahmut Şevket Paşa ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından atıldı. Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak faaliyetlerini yürüten Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi çıkarılan muvakkat bir kanunla bir teşkilata ve müstakil bir bütçeye kavuşturuldu². Müdüriyetin bütçesi 1914 yılından itibaren Meclis tarafından denetlenmeye başlandı. Birinci Dünya Savaşı boyunca faaliyetlerine devam eden Meclis, halkın karşı karşıya kaldığı salgın hastalık tehlikesini bütçe görüşmeleri sırasında dile getirerek yetkililerden bilgi almak suretiyle üzerine düşen görevi yerine getirmeye çalıştı.

1. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Salgın Hastalıklar

Salgın hastalıkların ortaya çıktıkları dönemden itibaren hep var olduğu fakat savaşlarla etki alanlarının genişlediği bilinen bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nin 19. y.y'dan itibaren girdiği savaşlar; 1854 Kırım, 1877-1878 Osmanlı- Rus, 1897 Osmanlı-Yunan, 1912-1913 Balkan Savaşları ve en nihayet Birinci Dünya Savaşı bu etkiyi arttıran nedenler arasındadır. Örneğin

¹ Kanun-ı Esasi'nin 1909'da değişiklik yapılan 80. maddesine göre; "Masarifat-ı umumiye muvazene kanununda gösterildiği vechile Heyet-i Meb'usan'da tedkik olunduktan sonra mikdarına vükelâ hazır olduğu halde mebusanca karar verilir. Buna karşılık olacak vâridâtın keyfiyet ve kemîyet ve suret-î tevziî ve tedarikî vükelâ huzuruyla tayin" edilirdi. *Düstur*, II. tertip, 1. Cilt, Dersaadet: Matbaaa-i Osmaniye, 1329, s. 643; Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 27.

² 1878 yılında kurulan Cemiyet-i Tıbbiye Mülkiye'nin yerine 1908 yılında Meclis-i Umuru Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye kuruldu. Aynı yıl içerisinde lağvedilen Meclis, Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne dönüştürüldü. *Düstur*, II. Tertip, 5. Cilt, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1332, s. 115-117; İnci Hot, *Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Salgın Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2001, s. 4.

frengi 1829'da Rus orduları tarafından bulaştırılmış, hastalık ordunun savunmada kaldığı yerlerde mahalli kalmış fakat askerlerin terhis ve yer değiştirmelerine bağlı olarak yayılmıştır³.

Salgın hastalıkların etkisini arttırmasında yoksulluk ve gayr-ı sıhhî durum önemli nedenler arasındadır. Bu konuya dikkat çekenlerden biri Alman Ernst J. Christoffel olup 1909 yılında Malatya'da karşılaştığı manzaranın sebeplerini; kötü yönetim, vergilerin yüksekliği, çiftçilerin baskı altında tutulması ve ulaşımın yetersizliği olarak belirtmektedir. Dolayısıyla bölgede açlık ve sefaletin mevcut olması, bütün Asya Türkiye'sinin salgın hastalıklarla sarsılmasına neden olmuştur⁴.

Osmanlı Devletinde salgın hastalıklar daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde halk sağlığını tehdit eder boyuttadır. 1890'lı yıllarda büyük bir kolera salgını memleketi kasıp kavurmuş⁵ Osmanlı Devleti sağlık işlerini yürütmesi için dışardan Doktor Bongowsky'yi getirerek önlem almaya çalışmıştır⁶. Fakat bu konuda yeterli başarı gösterilememiş olacak ki Balkan Savaşlarının yenilgi sebepleri arasında kolera salgını önemli nedenlerden biridir⁷. Savaşın sonra tifüs salgınları ülkenin hemen her yerinde, özellikle de Konya ve çevresinde görülmüştür⁸. Hastalığa yakalanan askerlerin taşıyıcı olarak Anadolu'nun her yerine hastalıkları götürmeleri salgınların etkisini arttıran bir durum ortaya çıkarmıştır⁹.

Osmanlı Devleti Balkan Savaşlarının tecrübesiyle halk sağlığı adına önemli adımlar atarak 1913 yılında Vilayeti İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ni yürürlüğe koydu. Bu nizamname memleket tabipliğini ya da genel ifade ile sağlık teşkilatlanmasını daha iyi organize etmeyi hedeflemekteydi. İkinci önemli adım, il merkezlerinde "Sıhhiye Müdürlükleri" kurulmasıydı. Diğer bir önemli adım ise ilçe ve kasabalardaki sağlık sorunlarının görüşülüp, gerekli girişimlerin yapılmasını sağlayıcı ve bir tür toplum katılımını sağlayan "Sıhhiye Meclisleri"nin faaliyete geçirilmesiydi. Nizamname doğrultusunda 1913 yılından itibaren il merkezlerinde sağlık müdürlükleri kurularak başta koruyucu ve çevre sağlığı hizmetleri olmak üzere il

³ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 45. Frenginin Avrupa'dan Osmanlı ülkesine nasıl geldiğine dair farklı görüşler ileri sürülmekte; kimileri İspanya'dan sürülen Yahudilerin hastalığı ülkeye bulaştırdığını, kimileri ise savaşlar yoluyla hastalığın Osmanlı ülkesine geldiğini belirtmektedir. Bkz. Mehmet Karayaman, *20.Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 1.baskı, İzmir, 2008, s. 176.

⁴ Ramazan Çalık, Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, 2006, 205-228, s. 206.

⁵ Hicaz'da 1890 ve 1891 tarihlerinde ortaya çıkan kolera vakasının tüm Osmanlı topraklarına yayılmasını engellemek için ülke genelinde bulunan vilâyetlerde sağlık komisyonları oluşturularak önlemler alınmıştır. Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl: 12, Sayı: 21, 2011/2, s.216.

⁶ Şerafettin Mağnumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Hatıraları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, (Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Cahit Kayra), Boyut Kitapları, 2008 İstanbul, s. 10.

⁷ Selda Kılıç, "I. Balkan Savaşı Dönemi'nde Sağlık Hizmetleri ve Koşulları (Kolera Salgını)", *IX. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2005, s. 11-12.

⁸ Oya Dağlar, *War, Epidemics and Medicine in the Late Ottoman Empire(1912-1918)*, Haarlem: SOTA 2008, s. 160.

⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 10.

genelinin tüm sağlık işlerinden idari yönden Sıhhiye Müdürleri sorumlu hale getirildi. Sıhhiye Müdürleri ildeki fabrika vb. işyerlerinde çalışan işçilerin sağlık durumlarıyla ilgili denetlemeler yapmakla da yükümlüydüler¹⁰.

Balkan Savaşı sonrası alınan bir diğer önemli sağlık tedbiri 13 Nisan 1914 tarihinde Hıfzıssıhha Müdürü Dr. Reşat Bey'in hazırladığı, bulaşıcı hastalıkların salgın haline gelmeden tedbir alınmasını amaçlayan 65 maddelik "Emraz-ı Sariyye ve İstilaiye Nizamnamesinin" yürürlüğe konulmasıydı. Nizamname salgın hastalıkları tanımlamanın yanı sıra yayılmasını engelleyecek tedbirleri belirtmekte, hastalık şüphesi durumunda başta belediye, polis merkezi veya jandarmaya haber verilmesi mecburi kılınmaktaydı¹¹. 17 Nisan 1914 tarihinde Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir tezkerede askeri birliklerde görülen koleraya karşı fenni ve tıbbi önlemler alınması, bunun için askeri tabiplerle mülki tabiplerin önceden olduğu gibi Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nde ortak karar almaları ve ondan sonra salgın mahalline gitmeleri bildirilmekteydi¹².

Dolayısıyla Osmanlı Devleti salgın hastalık tehlikesini daha Birinci Dünya Savaşı öncesi toplum varlığını tehdit eder bir mesele olarak görmüştür. 1914 yılı Sıhhiye Bütçe görüşmelerinde meselenin önemine dikkat çeken Kengiri (Çankırı) Mebusu Fazıl Berki Bey bir ülkedeki asıl sermayenin insan olduğunu vatanın muhafazasının yalnız bu ahalinin sıhhatinin "berkemal olmasına" bağlı bulunduğunu belirterek bunun farkında olan milletlerin varlıklarını sürdürmeye devam ettiklerine dikkat çekmiştir. Nitekim Balkan Devletleri asırlarca Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamış olmasına rağmen kuvvetleri ve sıhhatleri yerinde olduğu için gün gelip ayaklanabilmiştir. Dolayısıyla Meclis için sağlık konusu "istiklali siyasetten, istiklali iktisadiden" çok daha önemli bir meseledir. Dahası salgın hastalıklara karşı yeterli önlem alınmadığı takdirde düşmanın tek kurşun atmadan ülkeyi işgal edebileceği belirtilmiştir¹³.

Meclisin konuya yaklaşımı salgın hastalıkların önemini ve konuya duyulan hassasiyeti ortaya koyar niteliktedir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın elverişsiz koşulları ki; iklim¹⁴, beslenme ve göçler ordu birliklerini ciddi anlamda salgın hastalık tehdidiyle karşı karşıya

¹⁰ Erdem Aydın, "IX. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 15(15) 2004, s. 201-202.

¹¹ *Düstur*, II. tertip, 6. Cilt, Dersaadet: Matbaa-i Amire 1334, s. 585-601

¹² Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmi Araştırmalar* 6, İstanbul 1998, s. 228.

¹³ *MMZC*; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 407.

¹⁴ İklim şartları salgın hastalıkları tetikleyen sebepler arasındadır. Kolera mikrobu en fazla sıcak ve nemli ortamlarda kirli sular vasıtasıyla yayılmaktadır 1895 yılı mayıs ayında Tarsus'ta patlak veren kolera salgınının yayılmasında sıcak, nem ve kirli sular en önemli etkenlerdendir. Berdan Irmağı'ndan ayrılan ve şehrin içinden geçen üç adet kanal şehrin doğusundan, ortasından ve batısından geçerek bütün şehri kat ederken her geçtiği yerde kirlilik oranı artmaktadır. Dahası bu kanalların suyu halk tarafından kullanılmakta, bu da hastalıklara davetiye çıkarmaktadır. Oysa suların şehre uzak kuyulardan ya da nehrin en gerisinden alınması, ayrıca kaynatılarak içilmesi yönünde halka duyurular yapılmış, hatta normal kanal suyu içmek yasaklanmıştır. Ancak bu kanalların sularının kullanılması bir türlü önlenememiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sacit Uğuz, "1895 Tarsus Kolera Salgını", *History Studies International Journal of History*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı 2012, s. 440.

bıraktı¹⁵. Genelkurmay Askeri Arşiv kayıtlarına göre Birinci Dünya Savaşı'nda hastanelere başvuran asker sayısı 2 milyon beş yüz bin iken tüm cephelerde hastalıktan ölen asker sayısı 330 bindi¹⁶. Salgın hastalıkların dağılımı incelendiğinde sırayla; tifüs, dizanteri ve sıtmadan ölümlerin yüksek oranda olduğu ortaya çıkmaktadır. Hastalıklar ordu birliklerinin erimesine neden olurken¹⁷ cephe gerisinde bulunan halkta salgın tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.

2. Sıhhiye Müdüriyeti Umumiye Bütçe Görüşmelerinde (1914-1918) Salgın Hastalıklar

Sıhhiye Nezareti Bütçesi'nin 1914-1918 yılları arasındaki miktarı ve genel tahsisat içindeki oranlarına bakıldığında Birinci Dünya Savaşı boyunca sürekli bir artış içerisinde olduğu görülmektedir. Savaşın yarattığı sıhhi sorunlar ve en önemlisi salgın hastalıklar bu artışa neden olan durumlar arasındadır. Sıhhiye Nezareti'nin ödemeler içinde aldığı pay, toplam tahsisat oranlarına göre aldığı payın altında kalarak % 0.2 ile % 0.4 arasında olduğu görülür (Tablo 1).

Tablo 1: Sıhhiye Nezareti'nin 1914-1918 Yılları Arasında Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı

Mali yıllar	Sıhhiye nezareti için bütçe tahsisatı (kuruş)	Sıhhiye nezareti için ödenen kuruş (kuruş)	Ödemelerin tahsisatlara oranı (%)	Tahsisatın genel tahsisat içindeki oranı (%)	Ödemelerin genel ödemeler içindeki oranı (%)
1330/1914-1915	12.755.830	12.377.315	97.0	0.3	0.2
1331/1915-1916	15.255.006	19.509.365	127	0.4	0.3
1332/1916-1917	24.126.998	23.961.083	99.3	0.6	0.4
1333/1917-1918	36.917.678	-	-	0.6	-

Kaynak: Öztel, *a.g.e.*, s. 307.

2.1. 1914-1915 (1330-1331) Yılı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçe Görüşmeleri

Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak faaliyetlerini yürüten Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin müstakil bir bütçeye kavuşturulması Meclis-i Mebusan tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Zira çıkarılan kanun insan sağlığına verilen değer artmasıydı. Zira memlekette sıtma, frengi, verem nedeniyle pek çok insanın hayatını kaybettiği ve kaybetmeye devam ettiği hatta Avrupa'da yok derecesinde olan kızıl, kızamık, çiçek gibi hastalıklardan hâlâ

¹⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 147.

çocukların öldüğü Çankırı Mebusu Fazıl Berki Bey tarafından dile getirilerek atılan adımın yerinde bir karar olduğu belirtildi¹⁸.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesinin bağımsızlaştırılması önemli bir gelişme olsa da bütçe sorunları çözme açısından yeterli değildi. Zira toplanan 30 milyon liralık verginin ancak 120 bin lirası Sıhhiye Bütçesi için ayrılmıştı¹⁹. Sıhhiye Müdür-i Umumisi Esat (Işık) Paşa²⁰ bütçenin yetersizliğini kabul etmekle birlikte içinde bulunulan şartlarda bundan daha fazlasını istemenin mümkün olmadığını belirtti. Üstelik bütçenin elli yıl içerisinde arttırılma imkânı da yoktu. Bu nedenle mevcut hükümetin de elli yıl devam edemeyeceği düşünülerek buna acil çare bulunması gerektiğini belirtti. Esat Paşa'nın önerisi halktan sıhhiye vergisinin tahsis edilmesiydi. Aksi halde vatanın bu sıhhsizlik içerisinde yaşaması mümkün gözükmemekteydi²¹.

Daha Birinci Dünya Savaşı öncesi içinde bulunulan şartlar ve imkânsızlıkların en yetkili ağızdan ifade edilmesi ve meselenin bütçeye tekabül etmesi bir grup mebusu harekete geçirdi. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye bütçesinin arttırılması için Çankırı Mebusu Fazıl Berki, Divaniye Mebusu Sami, Canik Mebusu Talat Beyler Said Halim Paşa Hükümeti'ne bir takrir (önerge) sundu. Takrirden "...gelecek seneki sıhhiye bütçesinin gerek başka taraftan iktisat etmek, gerekse yeni bir matrah bulmak suretiyle hadd-i layığına ifrağı" istenmekteydi. Meclis tarafından istek yerinde bulunarak takririn Hükümete havalesi kabul edildi²².

Hükümet, 1914 yılı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye bütçesini 5 milyon 180 bin kuruşluk tahsisat-ı munzama (ek tahsisat) ilavesiyle birlikte 14 milyon 800 kuruşa çıkarmıştı. Balkan Savaşları sonrası terk edilen bölgeler için ayrılan pay bütçeden düşüldükten sonra geriye 13 milyon 396 bin kuruş kalmış, bu miktar yeni teşkilatlanma için harcanmıştı. Fakat miktar yeterli gelmemiş olacak ki müstakil sancak ilan edilen Antalya'da²³ bir sıhhiye müdüriyetinin mevcut olmadığı bölge mebusu Mehmet Fuat Hulusi Bey tarafından dile getirildi. Meclis'e sunduğu takrirden bölgesinde Sıhhiye Müdüriyeti teşkilatı kurulmasının hayati bir mesele olarak telakki edilmesi gerektiğini belirtti²⁴. Zira sıhhiye müdüriyetleri buldukları bölgenin başta aşı işlemleri, temizlik işleri, bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele, tecrithanelerin

¹⁸ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II s. 407.

¹⁹ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II s. 407.

²⁰ 16 Nisan 1865'te İstanbul'da doğdu. Babası "Şûrâ-yı Devlet" azası Vezir Arif Paşa'nın oğlu Neşet Bey, annesi Gürcü Yusuf Paşa'nın kızı Fatma Hanım'dır. 1879 senesinde Mekteb-i Tıbbiye-î Şahâne'nin gündüzlü bölümüne kaydolan Dr. Esat Bey, ihtisasını Fransa'da göz alanında tamamladıktan sonra ülkesine döndü. 1914 yılından itibaren yaklaşık dört yıl kadar Sıhhiye Müdür-i Umumiliği görevinde bulundu. Bilgi için bkz. Hasan Basri Sayı, *Osmanlı Belgeleri Işığında Dr. Esat Bey'in Biyografisi ve Görme Engellilere Yönelik Eğitim Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 7-19.

²¹ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 409.

²² MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 412.

²³ "Teke Sancağının Muhassasat-ı Hazırâsı ile Müstakil Liva'ya Tahvili Hakkında Kanun"; *Düstur*, II. Tertip, 6. Cilt, s. 974.

²⁴ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, s. 410.

yapılması, çocuk doğum ve ölümlerinin takibi gibi halk sağlığını yakından ilgilendiren işlerden sorumluydu²⁵.

Mecliste dile getirilen sorunlardan biri memleketteki tabip sayısındaki yetersizlikti. Oysa tabip sayısının arttırılabilmesi için Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'nin 4. Maddesine, tabip olmayan yerlerde belediye tabiplerinin hükümet tabipliği vazifesiyle yükümlü hale getirileceği belirtilmekteydi²⁶. Belediye tabipliği 1861 tarihli Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname'nin 15. maddesi uyarınca bir tür Sağlık Bakanlığı işlevini gören Mekteb-i Tıbbiye Nezareti tarafından kurulmuştu. Amaç taşradaki belediyelere hekim istihdam etmektir²⁷. Buna rağmen tabipliklerin boş bulunması özellikle salgın hastalıklarla mücadelede sıkıntı yaratan bir meseleydi. Hudeyde Mebusu Hakkı İlhami Bey bölgesindeki halkın hummayı habiseyle mücadele ettiği halde belediye tabipliğinin altı aydan beri boş olduğuna dikkat çekerken Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendi'de benzer bir problemi Meclis'te dile getirdi. Sıhhiye Umumi Müdürü Esat Paşa, 1914 yılı itibarıyla 33 vilayet, 54 kaza, 565 nahiye ve 1369 merkeze karşın tüm tabip sayısının sadece 575 kişi olduğunu dolayısıyla her yere tabip gönderilmesinin mümkün olmadığını belirtti.²⁸

Tabip sayıları kadar tabiplerin tayin bölgelerine gitmemeleri veya gidememeleri Meclis'te dile getirilen bir diğer sorundu²⁹. Bu durumdan özellikle merkeze uzak bölgelerin mebusları şikâyetçiydi. Esat Paşa, tabiplerin tayin bölgelerine gidememe nedenlerinden birinin sıhhiye bütçesinde tayinler için harcırah kaleminin mevcut olmayışını ifade etti. Her ne kadar tayinlerle ilgili masraflar Dâhiliye Nezareti'nin tahsisat kısmından karşılanmaktaysa da tahsisatın yetmemesi halinde özellikle uzak bölgelere tabip sevki mümkün olmamaktaydı. Esat Paşa bu noktada Dâhiliye Nezareti'nin harcırah kalemine 250 bin kuruşun ilave edilmesini talep etti. Maliye Muhasebe-i Umumiye Müdürü Berberyan Efendi bunun bütçede açığa neden olacağını belirterek uygun görmediyse de Meclis, meselenin Dâhiliye Nezaretiyle görüşülerek karara bağlanmasını istedi³⁰. Bu sırada Meclis'te bulunan Maliye Nazırı Cavit Bey meselenin kendi nezaretine tekabül ettiğini belirterek Meclis'in talebini kabul etti. Dâhiliye Nezareti Bütçesi'nin harcırah kaleminden kesilmiş olan 100 bin kuruşun yeniden ilave edilmesi uygun görülerek mesele çözümlenmeye çalışıldı.³¹

Tabip tayinlerinde karşılaşılan sorunlardan bir diğeri görev yerlerinin mahrumiyetiydi. Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendi yüz bin nüfuslu Genç Sancağına önceki sene bir tabip tayin edildiğini fakat “burada yol yok araba yok” diyen tabibin, tayinini vilayet merkezine aldırıldığını

²⁵ Karayaman, *a.g.e.*, s. 20.

²⁶ *Düstur*, II. Tertip, 5. Cilt, s. 362.

²⁷ Aydın, *a.g.m.*, s. 192; Necati Çavdar ve Erol Karıcı, “ XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Bibliyografik Bir Deneme”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages*, Sayı 9/4 (Bahar) 2014, 255-286.

²⁸ *MMZC*; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 411- 412.

²⁹ *MMZC*; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 411.

³⁰ *MMZC*; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 411-412.

³¹ *MMZC*; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 412.

şikâyet olarak belirtti. Ayrıca tabiplerin 1500 kuruşluk maaşı yetersiz bularak görev yerlerine gitmedikleri bu durumda yapılması gerekenin maaşların artırılması olduğu belirtildi³². Hudeyde Mebusu Hakkı İlhami Bey ise bölgesi için tahsisat olduğu halde tabip gelmediğini ifade etti. Esat Paşa uzak olduğu için tayin bölgelerine gitmek istemeyen tabiplerin bulunduğunu bu konuda bir zorlama da bulunulamayacağını belirtti³³.

Sıhhiye bütçesinin en büyük masraf kısmı belediyelere ait olup ikinci sırada hükümet yer almaktaydı. Dolayısıyla salgın hastalıklarla ilk sırada mücadele etmesi gereken kurum belediyelerdi. Fakat belediyelerin pek çoğu hala iptidai şartlarda olduğundan hatta kimi yerlerde mevcut olmadığından salgın hastalıklarla mücadele açısından yetersiz kalınmaktaydı³⁴. Bu konuda Osmanlı'dan yeni ayrılan Bulgaristan ve Romanya'nın çok daha iyi şartlar altında olduğu Bulgaristan Hükümetinin belediye için yıllık dört yüz bin lira Romanya'nın ise beş yüz bin lira pay ayırdığı Esat Paşa tarafından dile getirilerek³⁵ meselenin bütçeye tekabül ettiğine dikkat çekti.

Bu noktada belediyelerin salgın hastalıklarla mücadeledeki yeri oldukça önemliydi. Zira içilecek su, şehrin temizliğini sağlama gibi toplum sağlığını ilgilendiren meseleler belediyelerin hizmet alanı içerisindeydi. Bu hizmetlerin iyi şartlarda verilebilmesi belediye gelirleriyle ilgili olup gelirlere ilişkin temel düzenleme 1914 yılında Rûsûm-ı Belediye Kanunu ile yapıldı. Kanun 25 Temmuz 1914 tarihinde Meclis'te görüşülmeye başlandı. İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi belediye hizmetinin tamamen “insan için, millet için, memleket için” olduğuna dikkat çekerek bunun iyi şartlar altında yapılabilmesinin ancak halktan vergi almakla mümkün olacağını belirtti. Her şeyden önce belediyelerin sahip oldukları maddi imkânlar hastalıklarla mücadeleyi azaltan veya arttıran sebeplerdi. Münih'te tifo vakası binde iki iken İstanbul'da bu oran binde otuz altıydı. Daha iki sene önce Ayestefanos'ta insanların koleradan öldüğü, belediyenin kuyuları muayene etmesi neticesi hastalığın önünün alınabildiği belirtildi. Kirkor

³² Tabiplerin özellikle salgın hastalıklarla mücadele söz konusu olduğunda maaşlarını yetersiz bulma hadisesi Osmanlı'da daha öncede görülmüştür. Hüdavendigâr Valiliği, kolera hastalığı ile mücadele etmek için hükümetten aşı ve ilave doktor talebinde bulunmuş fakat bu talebin karşılanması gecikince valilik tarafından 20 Aralık 1890 tarihinde bir şikâyet dilekçesi gönderilmiştir. Hükümet ise bu dilekçeye ilişkin verdiği cevapta, aşılardan zamanında gönderilmiş olduğunu fakat doktorların ilgili nizamnâmede belirlenmiş olan maaş tutarını düşük bularak bölgeye gitmek istemediklerini bildirmiştir. Hükümet, maaş durumlarında bir iyileştirme yapılması halinde, doktor sorununun çözüme kavuşturulabileceğini verdiği cevapta ayrıca belirtmiştir. Bkz. Kumaş, *a.g.m.*, s. 217.

³³ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 410-411.

³⁴ Esat Paşa'nın dile getirdiği sorunu yaklaşık yirmi yıl önce Anadolu ve Suriye'ye yaptığı seyahatte dile getiren Dr. Şerafettin Mağnumi gittiği ve gördüğü yerlerin pek çoğunda belediye imkânlarının olmadığını hatta bulunmadığını belirtmektedir. Erdek Kasabasının tıpsal topografyasını ifade ederken; şehrin havası ve sularının güzel olduğunu fakat kasabanın her türlü belediye ve sağlık hizmetlerinden yoksun kaldığını belirtmiştir. Kasabada henüz ne özel ne genel lağımlar yapılmamıştır. Bütün evlerin kirli suları açıktan sokağa dökülerek akıp gitmektedir. Bilgi için bkz., Mağnumi, *a.g.e.*, s. 110-111.

³⁵ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 409.

Zöhrap Efendi'ye göre belediye vergisi arttırıldığı takdirde memleketin nüfus ve hayatı kurtarılabildi³⁶.

Fakat bu konuda genel yaklaşım halktan yeterince vergi alındığı bunun söz konusu edilememesi yönündeydi. Zira Rüsûm-ı Belediye Kanunu'nun 6. maddesinde emraz-ı sâriyenin müstevli (yaygın) olması dışında şahısların belediyeye tedbir amaçlı yapacakları "tebhirat ve tathirat-ı fenniye hizmet müracaatları" için hizmet bedeli ödemeleri istenmekteydi³⁷. Meclis-i Ayan tarafından değerlendirilen kanunun ilgili maddesi hükümsüz kabul edilmiş (tayı edilmiş), bu nedenle madde görüşülmek üzere yeniden Meclis'e gelmiştir. Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi belediyelerin "...tifo gibi buna benzer sâri hastalıkların zuhurunda bir-iki makina gönderip tathirat-ı fenniyye (ilaçla temizleme)" yaptırması karşılığında ücret istemesini doğru bulmadığını belirterek. her şeyden önce belediyenin görevinin hastalığın yayılmasını engellemek ve bunun için erken tedbir almak olduğuna dikkat çekti. Dolayısıyla böyle bir talep halkın meselenin önemini fark etmesiydi ki olması gerekendi. Dahası belediyelerin bu işi parasız yapmaları halkın buna teşvik edilmesini sağlayarak salgınlarla mücadeleyi kolaylaştırıcaktı. Karahisar-ı Sahip Mebusu Salim Efendi, Abdullah Azmi Efendi'ye destek vererek maddeye "o emraz, müstevli haline gelmemesi için bunu meccanen belediyenin ifa etmesi" fıkrasının ilave edilmesini istedi³⁸. Encümen adına söz alan İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi belirtilen durumun şahıs istekleri karşısında alınan bir karar olduğuna dikkat çekti. Bir salgın durumunda bölgede tedbir alması gereken kuruluş zaten belediyelerdi. Yapılan tartışmalar neticesinde Meclis-i Ayan'ın maddeyi yok hükmünde kabulüne Meclis onay vermeyerek Diyarbekir Mebusu Feyzi Efendi'nin önerisi olan "Emraz-ı sâriye ve müstevliyeden maada ahvalde..." şeklindeki ifadenin eklenmesi uygun görüldü. Encümeninde ifadeye onay vermesiyle birlikte madde Meclis tarafından kabul edildi³⁹.

Sihhiye Bütçesinin yarattığı olumsuzluklardan biri hastane sayısındaki yetersizlikti. Osmanlı Devleti'nin bir ucundan diğerine neredeyse iki üç aylık mesafe olmasına rağmen dâülkelple (kuduz tedavi merkezi) ilgili bir meselede dahi tek tedavi merkezinin İstanbul olması Meclis tarafından eleştirildi. Meclis'e göre İstanbul dışında meydana gelen bir vakada neticenin ölüm olması kaçınılmazdı. Bu durum esasında cinayetti⁴⁰. Bütçenin yarattığı sıkıntılardan bir diğeri ödeneksizlikten dolayı yapılan hastanelerin dahi açılmamasıydı. Hüdavendigar Vilayeti İnegöl Kazası halkının verdiği bin liralık bağışla yarısı frengi, yarısı Gurebâ Hastanesi olarak yapılan yer imkân olmaması nedeniyle açılmamıştı. Ertuğrul Mebusu Mehmet Sadık Bey bölge halkının fedakârlığının neticesini görmesi gerektiğini, bunun için de

³⁶ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 42, I, s. 590-591.

³⁷ MMZC; D. 3, İçt. 1, İ. 27, I, s. 384.

³⁸ MMZC; D. 3, İçt. 1, İ. 27, I, s. 384.

³⁹ MMZC; D. 3, İçt. 1, İ. 27, I, s. 385.

⁴⁰ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, s. 408.

yeni çıkarılan belediye kanunundaki “duhuliye resminden” hastanenin açılmasına pay ayrılmasını istedi⁴¹.

Sıhhiye Müdür-i Umumisi Esat Paşa’ya göre salgın hastalıklarla mücadelenin etkin bir şekilde yürütülebilmesi için bütçede ayrı bir kalemin mevcut olması gerekmektedir. Fakat Maliye Nazırı Cavit Bey bunun mümkün olmadığını, böyle bir durum karşısından ancak fevkalade bütçenin oluşturulacağını ifade etti⁴². Neticede salgın hastalıklarla mücadele için 1915, 1916 yılı Sıhhiye bütçelerine pek çok kez tahsisat-ı fevkalade ilaveleri yapılmak durumunda kalındı (Tablo 2). Hatta tahsisat-ı fevkaladeler dışında tahsisat-ı munzamaların da ilave edilmesi gerekti. Hükümet “emraz-ı sâriye ve müstevliye” için 1914-1915 (1330) senesi Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinin altıncı faslının üçüncü maddesine 1.000. 000 kuruşluk tahsisat-ı munzama ilave edilmesini Meclis’e teklif etti. Meclis Reisi Halil Bey 18 Şubat 1915’te gündeme alınan kanunun müstacelen (bir defa) görüşülmesini isterken böylece kanunun bir an önce çıkarılarak miktarın bir an evvel sarf edilmesinin sağlanmasını ve memleketin hastalıktan kurtulmasını temenni ettiklerini belirtti⁴³

Tablo 2: 1914-1918 Yılları Arasında Salgın Hastalıklarla Mücadele İçin Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçesine İlave Edilen Tahsisat-ı Fevkaladeler

Tahsisat-ı Fevkaladenin Bütçe Yılı	Tahsisat-ı Fevkalade Kalemi	Tahsisat-ı Fevkalade Miktarı (Krş)
1331	Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçesi	1.000.000 ⁴⁴
	Yen Cisri Mustafa Paşa ve Dimetoka’da inşa olunacak tahaffuz mevkileri için	2.000.000 ⁴⁵
1332	Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçesi	2.000.000 ⁴⁶
	Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyye bütçesinin 5 inci faslının 7 nci maddesine	3.000.000 ⁴⁷
	Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyye bütçesinin 5 nci faslının 7 nci maddesine emrazı sariyye masarifi olarak	1.500.000 ⁴⁸
	Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyyesi bütçesinin 5 inci faslının 7 nci maddesine emrazı sariye masarifi olarak	5.000.000 ⁴⁹
	Kinin tedariki için	500.000 ⁵⁰

⁴¹ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 408.

⁴² MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 412.

⁴³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 29, I, s. 414.

⁴⁴ *Düstur*, II. tertip, 7. Cilt, Dersaadet: Matbaa-i Amire 1329, s. 563.

⁴⁵ *Düstur*, II. tertip, 7. Cilt, s. 616; MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 8, II, s. 94-95.

⁴⁶ *Düstur*, II. tertip, 7. Cilt, s. 693.

⁴⁷ *Düstur*, II. tertip, 8. Cilt, İstanbul: Erkan Matbaası, 1928, s. 1170; MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 30, II, s. 28-29.

⁴⁸ *Düstur*, II. tertip, 8. Cilt, s. 1237; MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 30, II, s. 29.

⁴⁹ *Düstur*, II. tertip, 8. Cilt, s. 1318; MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 30, II, s. 29-30.

⁵⁰ *Düstur*, II. tertip, 8. Cilt, s. 1218; MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 33, II, s. 90.

2.2. 1916 (1332) Yılı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçe Görüşmeleri

Dâhiliye Nazırı ve Maliye Nazır Vekili Talat Bey 1915 (1331)yılı Bütçesinin 14 milyon 341 bin lira açık verdiğini bunu meydana getiren sebeplerden birinin Sıhhiye Bütçesine yapılan 80 bin liralık zam olduğunu belirtti. Dolayısıyla savaşın yol açtığı sıhhatsızlık hazırlanan bütçelerin öngörülenin kat be kat üstünde çıkmasına ve açığın sürekli artmasına neden olmaktadır. Bütçe miktarını arttıran nedenler; Sağlık personel sayısının artırılması, “emraz-ı sâriye ve istilâiye” masrafları, frengi mücadelesi için 40 bin liralık tahsisat verilmesiydi. Ayrıca Hıfzıssıhha Umumiye binasının yapım masrafı da bütçeyi arttıran nedenlerdendi⁵¹.

1916 yılı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçe görüşmeleri başladığı sırada mebuslardan İzzet Bey miktarı çok görmemekle birlikte dört yıl içerisinde miktarı on altı misline çıkaran nedenin ne olduğunu açıklanmasını ve sağlıkla ilgili neler yapıldığı konusunda bilgi verilmesini istedi. Meclis’e verdiği takririnde Sıhhiye Bütçesi’nin 1325 (1910) yılında 1.423.288 kuruş iken, 1331 (1915) yılında 15.255.006 kuruşa yükseldiğine dikkat çekti. Üstelik bunun içinde tahsisat-ı munzamalar bulunmamaktaydı. 1916 senesi için talep edilen miktar ise 22 milyonu geçmişti. İzzet Bey memleketin uzun zamandır salgın hastalıklarla mücadele etmekte olduğunu hatta durumun ırkı tehdit eder bir hale geldiğini verem, frengi gibi hastalıklardan ne yapılırsa yapılsın kurtulamadıklarını, bu nedenle konu hakkında ilim sahibi olan birilerinin ülkeye getirilerek mücadelenin yürütülmesi gerektiğini ifade etti⁵².

Bütçe encümen üyesi Fazıl Berki Bey, İzzet Bey’in ifadelerine tepki göstererek bu bütçeyle 30 milyonluk nüfusun sağlığını korumanın güçlüğüne belirtirken önceki hükümetlerin konuya ilgi göstermemelerini eleştirdi. Fazıl Berki Bey’e göre Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nin durumu âdetâ “vasait-i itfaiyyeden mahrum” bir İtfaiye Kumandanına benzemektedir. Dolayısıyla eldeki imkânların yetersizliği hastalıklarla mücadelenin önündeki en önemli engeldi. Sağlık konusunda hâlâ istenen seviyeye ulaşamamıştı. Fazıl Berki Bey para sarf etmekle, memurların sayısını artırmakla “maksada vâsıl olmak ve memleketi sârî ve mütevaris ve muzır hastalıklardan” kurtarmanın mümkün olmadığına dikkat çekti. Bu noktada sıhhiye müdüriyet-i umumiyesi, teşkilat açısından istenen hizmeti verememekteydi. Meselâ, tifüs hastalığı bir yerde ortaya çıkmakta daha mesele halledilemeden başka bir tarafta etkisini göstermekteydi. Bu nedenle Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye makamına her kim geçecek olursa olsun bundan daha iyi bir hizmette bulunmasına imkân yoktu. Üstelik mesele tabiplerin bilgisizliğinden kaynaklanan bir sorun da değildi. Bu nedenle dışarıdan uzman getirmekle mesele çözümlenemezdi. Zira getirilen uzmanların memleketin şartlarını, teşkilat yapısını bilmelerine imkân yoktu. Meclis takririn görüşmeye alınıp alınmaması yönündeki oylamaya, gerek olmadığı yönünde görüş beyan ederek İzzet Bey’in fikrine katılmadıklarını gösterdi⁵³.

⁵¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 25, s. 509.

⁵² MMZC, D. 3, İçt. .2, İ. 26, I, s. 556-557.

⁵³ MMZC; D. 3, İçt.2., İ. 26, I, s. 556-557.

Bütçe görüşmelerinde öne çıkan bir diğer mesele Hükümetin Sıhhiye Bütçesi'nin beşinci faslının 10. maddesinde yer alan frengi tedavisi için 2 milyon lira ayırması, Bütçe Encümeninin ise miktarı 1.500.000 liraya indirmesiydi. Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa duruma itiraz ederek frenginin pek büyük bir illet olduğunu, bu nedenle miktarın arttırılması için Meclis'e bir takrir vereceğini belirtti. Encümen adına söz alan Ayntab Mebusu Ali Cenani Bey encümenin konuyu hükümetle birlikte değerlendirerek sarf olunacak miktarı bu şekilde belirlemeyi uygun gördüklerini ifade etti. Meclis, Hamdullah Paşa'nın takririni görüşmeye almaya uygun bulmadı⁵⁴.

2.3. 1917 (1333) Yılı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçe Görüşmeleri

1917 yılı Bütçe (Muvazene-i Umumiye) Kanununu Meclis'e gönderen hükümet, bütçe masrafını 44.993.000 lira olarak belirlemiştir. Fakat Meclis Bütçe Encümeni (Muvazene-i Umumiye Encümeni) üç ay incelemede bulunduktan sonra miktarın yaklaşık 46 milyon lira olmasını uygun gördü. Hükümetin teklif ettiği meblağ ile encümenin kabul ettiği miktar arasındaki 1 milyon liralık farka neden olan durumlardan biri sıhhiye bütçesine kinin bedeli olarak 50 bin liranın ilave edilmesiydi. Hükümet aynı zamanda Devlet kininini satarak gelir elde etmeyi planlamaktaydı⁵⁵.

Kinin tedariki için 3 Temmuz 1916 (1332) yılında çıkarılan muvakkat kanunla Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiye Bütçesine 50.000 Lira tahsisat-ı fevkalâde ilâve edildi⁵⁶. Sıtma ile mücadelede tek ilâç kinin olup devlet eliyle ve gerektiğinde parasız olarak dağıtılması yani "devlet kinini" uygulaması ilk olarak 1900'de özel bir yasa ile İtalya'da başlatılmıştı⁵⁷. Osmanlı Devleti İtalya'dakine benzer bir adımı 29 Mayıs 1913 yılında çıkardığı "Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürrâya Meccanen Kinin Tevzîi Hakkındaki Nizamnâme"⁵⁸ ile atmıştı⁵⁹.

Sıhhiye Bütçesi görüşmeleri Meclis'te başladığı sırada Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey gerek Anadolu'da gerekse İstanbul'da sağlığın ciddi anlamda tehdit altında bulunduğunu özellikle salgın hastalıkların memleketin şehirlerinden en ücra köşelerine varıncaya kadar her yeri kasıp kavurduğuna dikkat çekti. Bunun savaşa birlikte arttığını kabul etmekle birlikte Sıhhiye Umumiye Müdüründen hastalığın sınırlara yakın bölgeler dışında bu kadar yaygın olma sebebini açıklamasını istedi. Havran Mebusu Şekip Arslan Bey'de aynı konuya dikkat çekerek özellikle frengi mücadelesi için çok para sarf edildiğini bu paranın nereye ve ne suretle

⁵⁴ MMZC; D. 3, İçt.2, İ. 26, I, s. 557

⁵⁵ MMZC; D. 3, İçt.3, İ. 47, II, s. 402.

⁵⁶ Düstur 2. Tertip, 8. Cilt, İstanbul 1928, s. 1218. Kanun-ı Esasi'nin 101. Maddesi'ne göre tahsisat-ı fevkaladenin çıkarıldığı yılın bütçesine ilave edilmesi gerekmektedir

⁵⁷ Gürkan Sert ve Emre Dölen, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIV/2 (2013), s. 71.

⁵⁸ Düstur 2. Tertip, 5. Cilt 5, İstanbul 1332, s. 506 – 507.

⁵⁹ Sert ve Dölen, *a.g.m.*, s. 72

sarf edildiğinin belirtilmesini ve hastalığın memlekette azalıp azalmadığının açıklanmasını Sıhhiye Umumiye Müdüründen talep etti⁶⁰.

Belirtilen konularla ilgili Meclis'e bilgi veren Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Vekili Adnan Bey⁶¹, salgınların bir önceki seneye oranla bu sene daha büyük tahribat meydana getirdiğini kabul ettiklerini bu arada Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi için yeni baştan bir teşkilât yapmak durumunda kaldıklarını belirtti. Zira savaşla birlikte eldeki vesait ve hekimler askeriyeeye verilmişti. Fakat buna karşılık askeriyeeden istifade edilerek özellikle memleketin hekim girmemiş kısımlarına ordu vasıtasıyla hekimlerin girmesi de sağlanmıştı. Salgınların önüne geçmek için yegâne yapılacak iş, "teşkilat ve teşkilatın nokta-i azimeti ve nokta-i hareketi" ancak buydu. Gerek 3. ordu mıntıkasında, gerekse 4. ordu mıntıkasında siviller adına askerî hekimlerden istifade edilmekteydi. Salgınların askerin bulunduğu sınır bölgelerinin dışında görülme ve yaygın hale gelme sebebi ise askerin sürekli hareket halinde olmasıydı. Ayrıca muhacir ve mültecilerde bu duruma büyük etkide bulunmaktaydı. Hastalıkların ortadan kaldırılması için imkânlar yeterli olmadığından bu konuda halk desteğine ihtiyaç duyulmaktaydı⁶².

Adnan Bey salgınlarla mücadele için etüvlerin bulunmadığı yerlerde topraktan fırınlar yapılarak eşyaların buralarda temizlendiğini böylece bitlerin yok edilmeye çalışıldığını belirtti. An itibarıyla en tehlikeli salgın lekeli humma olup kolera yok hükmündeydi. Adnan Bey mücadeleyi tek başına Sıhhiye Nezaretinin yürütmesinin mümkün olmadığını konuya diğer nezaretlerinde destek vermesi gerektiğini örneğin Maarif Nezareti'nin halkın bilinçlenmesi konusunda kendilerine destek verebileceğini belirtti. Ayrıca kendi sorumluluk alanları dışında ahali barınma, yol gibi pek çok sorunla karşı karşıyaydı⁶³. Dolayısıyla mesele kendi yetki alanlarının dışına çıkmaktaydı.

Meclis daha ilk bütçe görüşmeleri sırasında salgın hastalıklarla mücadelenin sadece Sıhhiye Nezareti tarafından yürütülmesinin yeterli olmadığını belirtmişti. Bu işe başta Dâhiliye, Nafia ve Maarif Nezaretlerinin destek vermesi gerektiğine dikkat çekilmiş, bataklıklarla

⁶⁰ MMZC; D. 3, İçt.3., İ. 49, III, s. 48.

⁶¹ Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdai Efendi'ye uzanan köklü bir aileye mensup olan Abdülhak Adnan, babasının kadı olarak görev yaptığı Gelibolu'da 1882'de doğdu. Numune-i Terakki Mektebi'nden sınıf arkadaşı Neş'et Ömer'in etkisiyle 1899 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye kaydoldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarıyla ilişkisinin de etkisiyle henüz 2.sınıfta olduğu 1902 senesinde, daha iyi bir tıp eğitimi alma beklentisi ile Berlin'e gitti. Balkan ve I. Dünya Savaşlarında "Hilâl-i Ahmer Kâtib-i Umumisi" idi. I. Dünya Savaşı sırasında Alman ve Avusturya Hükümetleri üstün hizmetleri nedeniyle Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden 19 kişiye madalya ve nişanlar verdi. Kâtib-i Umumi Dr. Adnan Bey de 3. rütbeden Alman Salib-i Ahmer (Kızılhaç) madalyası ile 2. rütbeden Avusturya Salib-i Ahmer nişanına lâyık görüldü. Sıhhiye Müdür-i Umumisi Esat Bey'in sağlık sorunları nedeniyle istifa etmesi üzerine, 1 Ocak 1917 tarihinde vekâleten onun yerine atandı. Sıhhiye Müdür-i Umumiliği'ndeki liyakatı göz önünde tutularak 8 Ekim 1918 tarihli irade ile asaleten atandığı bu görevinden 27 Mart 1919 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından azledildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, Hekim Kimliği İle Abdülhak Adnan Adıvar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji Müderrisliği, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/2, 2006, s. 56-72.

⁶² MMZC; D. 3, İçt.3., İ. 49, III, s. 48-49.

⁶³ MMZC; D. 3, İçt.3., İ. 49, III, s. 49.

mücadele konusunda Nafia Nezareti'nin üzerine düşen görevi yerine getirmediği eleştirilmiştir⁶⁴. Bataklık alanlarla sıtma arasında ilişki olduğu XIX. yüzyılda hem Avrupa'da hem de Osmanlı Devleti'nde net bir şekilde anlaşılmaya başlanmıştır. 1880 yılında plazmodiyi tanımlayan Alphonse Laveran, sıtmayı latince bataklık anlamına gelen "palus" kökünden gelen "le paludisme" olarak isimlendirmiştir. İmparatorluğun sıtma karşıtı mücadelesinde öncü bir isim olan tabip Feyzullah İzmidi, "maraz-ı merzagi" ifadesini kullanarak hastalığın yayılımında bataklığın rolüne dikkat çekmiştir⁶⁵. Meclis tüm bunlara rağmen Nafia Nezareti'nin mevcut olan bataklık ve göllerin "büyüklerine büyüktür... Küçüklerine de zahmete değmez bir şeydir" diyerek mücadele etmekte yetersiz kalmasını daha savaştan önce eleştirmektedir⁶⁶.

Meclis eleştirisinde haklı olmakla birlikte bataklık kurutma ve tathir etme (temizleme) işi oldukça maliyetliydi. Küçük bir bataklığı kurutmak hem pahalı, hem başarısızlık riski barındıran bir meseleydi. Bu nedenle Nafia Nezareti bataklıkları tespit ettirmiş fakat bu işlemi stratejik ve seçkin bir tavırla yürütmek durumunda kalmıştı⁶⁷. Konuyla ilgili öneride bulunan Meclis; bataklık bölgelerde yaşayan halkın iyi yerlere nakledilmesini veya elli, yüz hanelik köylerin uygun yerlerde yeniden tesis ve teşkil edilmesinin uygun olacağını belirtti⁶⁸. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın ağır şartları mücadelenin istenen seviyeye ulaşmasını engellemiştir.

Adnan Bey, en fazla salgın hastalık görülen bölgelerin 3. ordu ile 4. ordu sahası olduğunu Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye'nin faaliyetlerini yürütürken bu iki mıntıkayı dikkate aldıklarını belirtti. Neticede bölgedeki iki büyük hekim Emraz-ı Sâriye Mücadele Riyasetine tayin edilerek, hem askerin ve hem de mülkiyenin hizmet-i sıhhiyeleriyle meşgul olmaları sağlanmıştı. Lekeli hummadan ölüm oranı önceki senelere nazaran azalmıştı. Frengi ile mücadele için muhtelif yerlerde frengi hastaneleri yapılmaktaydı. Adnan Bey yakalayabildikleri hastaları buralarda tedavi etmeye çalıştıklarını ayrıca dispanserlerin de yatmayan hastalara tedavi hizmeti verdiğini belirtti. Neticede sıhhiye için ayrılan bütçe buralara harcanmıştı⁶⁹.

Şemsettin Bey belirtilenlere göre Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi'nin salgınlar konusunda tedbir almaya çalıştığını ayrıca müdüriyetin dışında ona bağlı faaliyet yürüten bir de Meclis-i Âli-i Sıhhi'nin var olduğunu belirtti⁷⁰. Meclisin vazifesi "memleketin hayat-ı sıhhiyesine ait cihetleri hakkıyla tatbik etmek ve bunun için icap eden tedbirleri" hükümete göstermekti.

⁶⁴ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, s. 409

⁶⁵ Chris Gratien, "Toprakla Oynayan Mezarını Kazar" Osmanlı'da Sıtma ve Medeniyet, Çev. İsmail Yaşayanlar, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 36, Ağustos 2018, s. 43.

⁶⁶ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 409

⁶⁷ Gratien, *a.g.m.*, s. 44.

⁶⁸ MMZC; D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 409.

⁶⁹ MMZC; D. 3, İçt.3., İ. 49, III, s. 49.

⁷⁰ Meclis-i Alii Sıhhi, 3 Şubat 1914'te Meclis-i Mebusan'da görüşülen Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Kanunu neticesi Dâhiliye Nezaretine bağlı bir hale getirildi. Teşkilata bağlı üst kurum on iki kişiden oluşmaktaydı.

Meclis-i Ali-i Sıhhi'nin fen ve ilim nokta-i nazarından vereceği karara Dâhiliye Nezareti'nin tatbik etme mecburiyeti, salgın hastalıklarla mücadelede başarılı olunmasını sağlayacaktır⁷¹.

Şekip Arslan Bey, Adnan Bey'den frengi hastanelerinin sayısını ve nerelerde bulunduğunu belirtmesini istedi. Adnan Bey frengi hastanelerinin Kastamonu⁷², Bolu ve Bursa'da mevcut olup Çanakkale'de ise yapıldığını belirtti. Ayrıca birçok yerlerde hastane haline getirilmiş evler bulunmaktaydı. Bunların dışında dispanserler mevcut olup buralar aynı zamanda hükümet tabiplerinin muayenehaneleriydi⁷³. Dolayısıyla etkili bir mücadelenin yürütülmeye çalışıldığı belirtildi. Esasında frengi hastalığıyla mücadele konusunda ilk önemli adım 1883 yılında atılmıştı. Osmanlı ordusunun ıslahı için Almanya'dan getirilen Baron von der Goltz orduda pek çok askerin frengili olduğunu tespit ederek durumu padişaha bildirmişti. Hastalıkla mücadele için Alman Doktor Ernst von Düring önerilmişti. 1889-1902 yıllarında Osmanlı Devleti'nde görev yapan Düring'e Tıbbiye'de Deri Hastalıkları ile Deri Dersi ve Polikliniği Profesörlüğü, Haydarpaşa Askeri Hastanesi Başhekim Yardımcılığı, Ankara ve Kastamonu İlleri Genel Sağlık Müfettişliği görevleri verildi. Dr. von Düring 16 doktor ve 2 eczacıdan oluşan bir ekiple Anadolu'yu at üzerinde 14 kez taramış ve gittiği yerlerde hekimlere kurslar vermişti. Onun önerisiyle Kastamonu, Bolu, Bartın, Düzce ve Cide'de yeni frengi hastaneleri yapılmasına karar verilmişti⁷⁴.

Diyarbakir Mebusu Zülfü Bey, Adnan Bey'den Sıhhiye bütçesinin müessesat olarak adlandırılan dördüncü kısmında yer alan Sıhhiye Memur Mektebi'yle ilgili bilgi vermesini istedi. Sıhhiye Memur Mektebi tabip olmayan yerlerde veya hekim olup da büyük kazalarda yardım amaçlı tabip muavini gibi memur yetiştirme amacıyla açılan okullardı. Adnan Bey bu memurlardan özellikle emraz-ı sâriye mücadelesinde bu sene ve bir önceki sene çok büyük oranda istifade edildiğini belirtti. Bu memurlar aşı yapmasını, sünnet etmesini, salgınların nasıl sirayet ettiğini ve sirayete nasıl mani olunacağını öğrenerek yetiştiklerinden yararları oldukça büyüktü⁷⁵. Zülfü Bey sıhhiye için iki üç ay tahsil gören bir kimseden istifade edilmesini doğru bulmadığını zira bunun hayata taalluk eden bir mesele olduğunu bu kadar kısa sürede bunun öğrenilemeyeceğini belirtti. Zülfü Bey'e göre bir adamın hayatı küçük bir sıhhiye memurunun

⁷¹ MMZC; D. 3, İçt.3 ., İ. 49, III, s. 49.

⁷² Frengiye karşı en etkili ve en geniş çaplı mücadelenin Kastamonu Vilayetinde verilme sebebi hastalığın endemik bir hal alması ve vilayet nüfusunun tamamına yakınına sirayet etmesidir. Frenginin buraya gelmesinde ve yayılmasındaki sebepler arasında; çoğunluğu Kastamonu Vilayetinden askere alınan Hassa efradının İstanbul'da genelevlerin yoğun olduğu Galata semtine yakın olmaları, hastalığı fuhuş yoluyla kaparak memleketlerine götürmelerine neden olmuştur. Ayrıca bölgeden İstanbul'a ve Rusya'ya olan işçi göçü diğer bir sebeptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şennur Şenel, 19.Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, Mart 2015 Beşeri Bilimler Sayısı, s. 260.

⁷³ MMZC; D. 3, İçt.3 ., İ. 49, III, s. 50.

⁷⁴ Çalık ve Tepekaya, *a.g.m.*, s. 212; Ahmet Şerif Bey, *Anadolu'da Tanin*, I. Cilt, (hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 420..

⁷⁵ Adnan Bey Küçük sıhhiye memurlarıyla ilgili olarak bütçeyle ilgili Meclis-i Ayana bilgi verdiği sırada konuya değinmiştir. Buna göre;

eline teslim edilemezdi. Eğer esaslı bir küçük sıhhiye memuru yetiştirilmesi gerekiyorsa da bunun Maarif Nezareti bünyesinde yetiştirilmesinin uygun olacağını belirtti⁷⁶.

Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa memleketteki eleman eksikliğine vurgu yaparak bunun yoktan iyi olduğunu belirtti. Edirne Mebusu Faik Bey bir düzeltmede bulunarak Zülfü Bey'in sıhhiye memurlarının yetişmesi ile ilgili söylediklerinin gerçeği yansıtmadığını buradaki eğitimin dört ay değil iki sene olduğunu üstelik mektebin dört beş seneden beri hizmet verdiğine dikkat çekti⁷⁷. İzmir Mebusu İhsan Onnik Efendi askerden kaçan birtakım adamların bu okulda tahsil görerek 600-800 kuruş maaşla üstelik askerlikten muaf olarak görev yaptıklarını insan hayatını teslim edecek yeterlilikte olmadıklarına dikkat çekti. Faik Bey Küçük Sıhhiye Memur Mektebinin yetiştirdiği tabip muavinlerinin hizmetlerinin herkes tarafından görüldüğünü bu nedenle okulun devam etmesi gerektiğini ifade etti. Ertuğrul Mebusu Mehmet Sadık Efendi Faik Bey'e destek vererek bu memurların kazalarda ve köylerde salgın olup olmadığını incelemesini yaptıktan ve rapor hazırladıktan sonra tabiplerin buralara gittiklerini belirtti⁷⁸. Dolayısıyla bu memurlar sağlık işlerinin yürütülmesinde öncü hizmet vermekteydi.

1917 yılı bütçesinin 9. Faslında yer alan "Müessesat-ı Sıhhiye Muhassasatı Beyoğlu Emraz-ı Zühreviyye Hastanesi" için 600 bin kuruş, Taşra Dâülkelpleri içinse 60 bin kuruş bütçeye ilave edildi⁷⁹. Osmanlı Devleti'nde kuduzla ilgili ilk önemli çalışmalar II. Abdülhamit döneminde Zoeros Paşa tarafından başlatılmıştı⁸⁰. Osmanlı Devleti'nin ilk kuduz tedavi müessesesi olan İstanbul (Dersaadet) Dâülkelp Tedavihanesi 1887 yılında kurulmuş, ardından 1905 yılında yeni kuduz tedavi merkezi Selanik'te açılmıştı. Bütçeden sağlanan imkânla kuduz hastanesinin üçüncüsü 1917 yılında Sivas'ta açıldı⁸¹. Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri personel ve halk arasında kuduz vakalarının artması üzerine Dr. Hayım Naum Bey Sivas'a getirilerek burada bir tedavi merkezi kuruldu⁸².

⁷⁶ MMZC; D. 3, İçt. 3., İ. 49, III, s. 51.

⁷⁷ MMZC; D. 3, İçt. 3., İ. 49, III, s. 51-52.

⁷⁸ MMZC; D. 3, İçt. 3., İ. 49, III, s. 52.

⁷⁹ MMZC; D. 3, İçt. 3., İ. 49, III, s. 54-55.

⁸⁰ Sultan II. Abdülhamit Dr. Aleksandre Zoeros Paşa, Dr. Hüseyin Remzi Bey ve Baytar Hüseyin Hüsnü Beyleri Fransa'ya Pasteur'a birinci mecdiye nişanını sunmak üzere göndermiştir. Ayrıca 1000 Osmanlı altını tutarındaki başlığını da bir enstitü kurmağa çalışan ilgililere teslim etmiştir. Paris'te beş aya kalarak kuduz aşısının hazırlanışını ve tatbikini ayrıca bakteriyolojideki yenilikleri laboratuvarlarda çalışarak ve özel dersler alarak öğrenen ekip kendi bilim dallarıyla ilgili incelemeleri yapmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Kadri Unat, Osmanlı İmparatorluğunda mikrobiyoloji tarihçesi üzerine bir deneme, *Mikrobiyoloji Bülteni*, Cilt: 4 Sayı: 3 Temmuz 1970, s. 163.

⁸¹ Hüseyin Muşmal ve Esra Semiz, Osmanlı Devleti'nde Kuduz Hastalığı ve Tedavi Süreci: Konya Örneği, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihin Peşinde*, Yıl: 2018, Sayı: 20, s.248-249.

⁸² Tefik Sağlam, Büyük Harpte 3. Orduda Sıhî Hizmet, İstanbul 1941, s. 63.

1917 yılı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye bütçesinin sekizinci faslının birinci maddesine tahsisat-ı munzama⁸³ olarak Hükümet Hastaneleri için bir milyon kuruş ilave edildi. Hükümet tarafından hazırlanan kanun lâyihası 21 Şubat 1918 günü Meclis'te görüşüldü. Diyarbakir Mebusu Feyzi Bey kanunun hazırlanma gerekçesinde yalnız İstanbul'daki hastanelerin nazarı dikkate alınmasını eleştirerek, “emraz-ı sâriye ve emraz-ı efrenciyenin” taşrada büyük tahribat meydana getirdiğine dikkat çekti. Hatta taşradaki Sıhhiye Müdürlerinin merkeze müracaat ederek bu hususta tahsisat talep ettiklerini fakat şimdiye kadar bu yönde bir gelişme olmadığını, hastalıkların önü alınmadığı takdirde hükmünün günden güne artacağını, bu konu hakkında Sıhhiye Müdür-i Umumisi'nin izahat vermesini istedi. Konuyla ilgili açıklamada bulunan Maliye Nazırı Cavit Bey emraz-ı sâriye ve istilaiyye masrafının sıhhiye bütçesinde ayrı bir fasıl olduğunu ve o faslın tahsisatının zaten verileceğini bu nedenle yeniden bir tahsisat verilmesine lüzum olmadığını belirtti⁸⁴.

2.4. 1918 (1334) Yılı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçesi

1918 yılı Sıhhiye Nezareti bütçe görüşmeleri, Musul Mebusu Mehmet Emin Bey'in Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden hastalıkların (tifüs) seyrine yönelik bilgi istemesi ile başladı. Bütçe encümeni adına söz alan Halep Mebusu Artin Efendi savaşın yol açtığı salgınların memlekette meydan getirdiği tahribatın büyüklüğünü ifade ederek “Harp, istilâyı tevliid eyledi. İstilâ, muhacereti ve nakli nüfusu tevliid eyledi. Nakli nüfus ve muhaceret, açlığı, çıplaklığı tevliid eyledi. Açlık, çıplaklık da şimdi bahsedilen menhus ‘tifüsü’ tevliid eyledi...” sözleriyle savaşın ortaya koyduğu tabloyu ifade etti. Artık savaşın son yılında ülkedeki en önemli salgın hastalık tifüstü. Artin Efendi'ye göre salgınların engellenmesi için bütün dünyanın terk-i silah etmesi gerekmektedir. Sağlık konusu ancak ondan sonra değerlendirilebilirdi. “Bizim hayata karşı hürmetimiz bu derece iken, dönüp de umur-ı sıhhiye ile meşgul olmaklığımız ne kadar gülünç bir şeydir... Biz evvela hayat-ı insaniye riayet etmeyi öğrenelim. Ondan sonra umur-ı sıhhiyeyi düşünelim.” diyen Artin Efendi içinde bulunulan durumda sıhhiye bütçesinin beyhude bir külfet olduğunu belirtti. Bu nedenle en iyisi bütçenin ilga edilmesiydi⁸⁵. Artin Efendinin sözlerine tepki gösteren Mamuratülaziz Mebusu Mehmet Sait Efendi ve Divaniye Mebusu Fuat Beyler savaşın, hayatlarını müdafaa amacıyla yapıldığını böyle bir durumda hayata karşı bir hürmetsizliğin söz konusu olmadığını ifade ettiler⁸⁶.

Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey Sıhhiye Müdüriyeti'nin kurulmasındaki en esaslı sebebin memlekette hastalıkların yayılmasına engel olmak olduğunu belirterek müdüriyetin bu konuda neler yaptığını açıklamasını istedi. Salgın hastalıklar arasında özellikle frengi ve diğerlerinin gençlere sirayet ettiğini belirterek memleketin birçok noktasında ailelerin söndüğüne şahit

⁸³ Herhangi bir nazırın bütçede yer alan miktarı aşması ve arttırması mümkün değildi. Buna rağmen verilen tahsisatın üstünde bir masraf söz konusu olduğu takdirde ancak bir kanunla alınabilirdi. Ek olarak verilen bu tahsisata “tahsisat-ı munzama” denilirdi. Öztel, *a.g.e.*,s. 33-34.

⁸⁴ *MMZC*; D. 3, İçt. 4, İ. 54, s. 415.

⁸⁵ *MMZC*; D. 3, İçt. 4, İ. 56, s. 487-488.

⁸⁶ *MMZC*; D. 3, İçt. 4, İ. 56, s. 488

olduğunu ifade etti. Özellikle Şam, İstanbul gibi şehirlerde frenginin yarattığı tahribat büyüktü. Son dönemdeki lüzumsuz kazançlar bu hastalığın yayılmasına sebebiyet vermişti. İlgili hastalığın masum insanları da etkilediği ailelerin bu durumdan mustarip olduğu bu konuda Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin ne tedbir aldığı açıklamasını istedi. Diyarbekir Mebusu Feyzi Beyde ifadeleri destekleyerek "Evvvelce bizim memlekette frengili olarak binde bir kişiye, yirmi binde bir kişiye tesadüf etmezdik. Bu hastalık hiç yokken" şimdi hızla yayılmaktaydı. Üstelik hastalığı tedavi edecek imkânlar mevcut değildi. Salgın dolayısıyla hastanelerde yatan asker veya sivillerin yarından fazlası bu hastalığa yakalanmıştı. Dolayısıyla müdüriyetin ne gibi çalışmalarda bulunduğunu açıklaması istendi⁸⁷.

Sıhhiye Müdürü Umumî Vekili Dr. Adnan Bey, memlekette yaptığı seyahatler neticesi elde ettiği kanaate göre bütün ülkede sıtmanın diğerlerinden daha yaygın bir hastalık olduğuna dikkat çekti. Bu noktada frengi ikinci derecede kalmaktaydı. Zira frengi, sıtma kadar halkı kuvvetten düşüren bir hastalık değildi. Frengi için mevcut Bolu ve Kastamonu hastanelerinin dışında da daha pek çoklarının açılmasının lazım olduğunu fakat meselenin bütçe meselesi değil yetişmiş eleman eksikliği olduğuna dikkat çekti. Ayrıca sıtmadan kininle tedavi edilip kurtulmak yeterli değildi. Hastalığın yıllarca hekim gözetiminde bulundurulması gerekmektedir⁸⁸.

Frengi içinse birtakım tedbirler alındığını bunlar arasında en yaygın olanın fuhuşun kontrol altına alınması olduğunu belirtti. Fakat Prof. Wassermanın da⁸⁹ dediği gibi bu "bir yüzlü bir tedbirdi". Zira burada sadece kadınların muayene edilmesi yeterli olmamakla birlikte en azından hastalık kontrol altında tutulmaya çalışılmaktaydı. Küçük şehirlerde mücadele konusunda daha iyi bir usul bulduklarını küçük dispanserler, muayenehaneler açarak oraya gelenlerden yakalayabildiklerini tedavi ettiklerini, isimleri defterlere kayıt etmek suretiyle hastaları takibe aldıklarını belirtti. Ayrıca frengi tedavisi için hastalardan on para bile alınmadığı, hatta tedavide kullanılan "Salvarsan" ilâcının⁹⁰ pahalı olmasına rağmen para alınmadan dağıtıldığını belirtti. Neticede ilaç bütçeden verilen para ile temin edilmekteydi. Tüm bunlara rağmen mücadele yeterli değildi. Zira mücadele için büyük bir teşkilâta ihtiyaç vardı⁹¹.

⁸⁷ MMZC; D. 3, İçt. 4, İ. 56, II, s. 489

⁸⁸ MMZC; D. 3, İçt. 4, İ. 56, II, s. 489-490

⁸⁹ Alman bakteriyolog August von Wasserman (1866-1925) ve meslektaşı Albert Neiser günümüzde "Wasserman Testi" olarak bilinen frenginin tespiti için kullanılan ilk tanı testini geliştiren bilim insanıdır. Bu kan testi sayesinde semptomsuz hastalarda bile frengi tespit edilebildi. Elaine A. Moore, Lisa Marie Moore, *Encyclopedia of Sexually Transmitted Diseases*, Mcfarland & Company Inc. Publishers, North Carolina, 2008, s. 254..

⁹⁰ Almanya dünyayı kasıp kavuran kuşaktan kuşağa geçen bu salgına karşı "Neosalvarsan" adlı bir ilaç elde etmişti. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletlerinin Almanya ile imzaladığı Versay Antlaşması'nın bir hükmünde Almanların frenginin tedavisinde kullandığı "Neosalvarsan" adlı ilacın yapılışını açıklamalarını istemiş oldukları ancak; Almanlar'ın ilacın nasıl yapıldığını söylemediklerini görmekteyiz. Bkz. Fatma Bulut, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Bir Miras: "Frengi", *Tarih Okulu, İlkbahar 2009, Sayı III*, s. 114.

⁹¹MMZC; D. 3, İçt. 4, İ. 56, II, s. 490.

Meclise göre frengi savaşın maddi tahribatının yanında manevi tahribatının da bir göstergesiydi. Basra Mebusu Ahmet Hilmi Bey, Adnan Bey'in zührevi hastalıkları ikinci derecede telakki edilecek maraz olarak nitelendirmesini doğru bulmadığını belirtti. Zira hastalığın yayılma hızı, uzun yıllar sonra bile etkisini gösterecek olması ve çocuklara kadar sirayet etmesi bunun ciddiye alınması gerektiğinin göstergesiydi. Ahmet Bey işittiği ve bazı yerlerde gördüğü kadarıyla birtakım umumhanelerin yapıldığını fakat sıhhi anlamda şartların uygun olmadığını dahası oraya kimlerin gideceğine yönelik bir düzenlemenin bulunmadığına dikkat çekti⁹². Hükümetin durum karşısında kayıtsız kalmasını eleştirerek "Bunları tahdîd etmek Hükümetin vazifesidir. Binaenaleyh, bunun sirayetinin tahdit ve men edilmesini Hükümetten ve Sıhhiye Nezaretinden" temenni ettiklerini belirtti⁹³. Esasında hükümet 18 Ekim 1915 tarihinde yayımlandığı "*Emraz-ı Zühreviyenin Men'i Sirayeti Hakkında Nizamname ve Talimatnamede*" umumhaneler ve fahişeler hakkında uygulanacak yasal prosedürü ve zührevi hastalıkların yayılmasına mani olmak üzere özel bir teşkilat kurulmasını ve bu teşkilatın İstanbul'da Polis Müdürlüğü'ne, taşrada ise mahalli mülki makamlara bağlanmasını karar altına almıştı⁹⁴. Fakat ortaya çıkan durum tedbirlerin yetersiz kaldığının göstergesiydi.

Karesi Mebusu Mehmet Vehbi Bey Sıhhiye Müdüriyyet-i Umûmiyesinin çalışmalarını şükranla karşılamakla beraber devlet kininin her yere sevk edilemediğini belirterek Adnan Bey'den bunu ne şekilde gerçekleştirmeyi düşündüklerini sordu. Adnan Bey ellerinde bir Nizamnamenin olduğunu buna göre hareket ettiklerini, Devlet kinini Ziraat Bankaları üzerinden sattıklarını belirtti. Ziraat Bankaları da en mühim "bâyi'-i sâni" olmak üzere maliye tahsildarlarını bu işte kullanmak suretiyle köylere kadar gönderilmesini sağlamaktaydı. Her ne kadar devlet bunu kendi göndermeyi düşünmüşse de elde vasıta yokluğu bunun başarılı olmasını engellemişti. Hatta mebuslardan ricacı olunduğunu, seçim bölgelerine giderken kinin götürmelerinin müdüriyet tarafından talep edildiğini belirtti. Adnan Bey ayrıca gelecek yıl kinin bulmakta zorlanacaklarına dikkat çekerek Almanya'nın bunu artık güçlkle verdiğine dikkat çekti⁹⁵.

Bayazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey Siverek'e kadar yaptığı bir seyahat esnasında kinin dağıtımında birtakım usulsüzlüklerle ilgili şikâyetler aldığını belirtti. Ziraat Bankalarının kinini istedikleri kişilere dağıttığı hatta köylere göndermediği şikâyet edilen konulardı. Bu nedenle dağıtımın "muntazam bir vasıtaya veyahut bir hesap ve kitaba raptetmek suretiyle" yapılması

⁹² Tanzimat döneminde fuhuşhanelere hukuki meşruiyet verildi. Fakat diğer taraftan fuşun azaltılması yönünde mücadele edildi. Osmanlı Devlet'inde fuşun ve umumhanelerin yayılması başta frengi olmak üzere zührevi hastalıkların da salgın şeklinde görülmesine yol açtı. Hükümet kendi kontrolündeki umumhanelerde fahişelerin hastalıklarını teşhis edip tedavi olana kadar işten el çektirmek suretiyle çözüm üretmeye çalışmıştı. Bilgi için bkz. Engin Kırılı, "Tanzimat Sonrası Fuhuş Hadisesine Yaklaşımda Yaşanan Değişim", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2010/2, Sayı:12, s. 48.

⁹³ MMZC; D. 3, İçt. 4, İ. 56, II, s. 490-491.

⁹⁴ Kemal Yakut ve Aydın Yetkin, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı: Fuhuş Meselesi", *Kebikeç /31*, 2011, s.285.

⁹⁵ MMZC; D. 3, İçt. 4, İ. 56, II, s. 492.

uygun olardı. Ayrıca müdüriyetin İstanbul'da bu tevziatı yapıp yapmadıklarına dair bilgi vermesini istedi. Diyarbakir Mebusu Feyzi Bey'de kininin önemine dikkat çekerek Almanya'nın bunu neden vermediğinin sebebinin açıklanmasını isterken devletin böyle bir meselede tevessülde bulunması lazım geldiğini belirtti. Adnan Bey, Ziraat Bankası üzerinden kinin dağıtımının şimdilik tecrübe edildiğini ertesi sene bundan vazgeçip başka bir yoldan sattırmaya çalışabileceklerini ifade etti. Almanya'dan kinin temini meselesine gelince kinin hammaddesi olan kınakına bitkisi Cava'dan getirilmekteydi. Almanya bunu getirmediği takdirde ilacın yapımı sıkıntıya düşecekti. Buna mukabil hükümet, kinin talebini Almanya'ya iletmişti. Hatta kendilerinden istenilen hintyağı tohumuna karşılık talep edilen kininin şimdilik temin edildiğini belirtti⁹⁶.

Sonuç

İnsanlık tarihi içinde rolü tartışılmaz olan salgın hastalıklar, Birinci Dünya Savaşı boyunca pek çok insanın ölümüne neden olurken aynı zamanda pek çoklarının sağlıksız bir hayat sürmesine yol açtı. Osmanlı Devleti daha savaştan önce salgın hastalıklarla mücadele etmek maksadıyla yeni bir sağlık teşkilatı kurmak istemiş bunun sonucunda Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bağımsız bir bütçeye kavuşturulmuştu. Salgın hastalıklarla mücadele açısından önemli olan bu adım Meclis-i Mebusan tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Meclis'e göre durum insan sağlığına verilen değer artmasıydı.

Meclis-i Mebusan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Bütçesini denetlemekle yetkiliydi. Birinci Dünya Savaşı boyunca müdüriyetin bütçe görüşmelerinde öne çıkan meseleler; memleketteki tabip ve hastane sayısındaki yetersizlik, belediyelerin iptidai şartlar altında bulunması ve dolayısıyla salgınlarla yeterli mücadele de bulunulamamasıydı. 1917 yılına gelindiğinde salgın hastalıklar gerek Anadolu'da gerekse İstanbul'da halk sağlığını ciddi anlamda tehdit eder boyuta ulaşmıştı. Bunun en önemli göstergelerinden biri tahsisat-ı fevkalade miktarındaki artışı. Meclis bütçeye aktarılan tahsisatlara rağmen hâlâ salgın hastalıklarla mücadelenin başarılı bir şekilde yürütülemediğinden şikâyetçiydi. Özellikle frenginin yayılmasının engellenmesi için hükümetin yasal yaptırımında bulunması istenmekteydi. Sağlık personelinin niteliği Mecliste eleştiriye neden olan konular arasındaydı. Özellikle ara hizmette kullanılan küçük sıhhiye mektebi mezunlarının salgınlarla mücadele için yeterli eğitimden geçmedikleri bu nedenle mücadelenin başarılı bir şekilde yürütülemediği belirtildi. Bazı mebuslara göre ise içinde bulunulan şartlar altında durum "hiç yoktan iyi" şeklinde değerlendirilmeliydi. 1918 yılına gelindiğinde ise ülkenin içinde bulunduğu sıhhsizliğe neden olan durumun savaşa girme kararı olduğu belirtilirken salgın hastalıkların yarattığı etki savaşa girme kararının sorgulanmasına neden olmuştur.

⁹⁶ MMZC; D. 3, İct. 4, İ. 56, II, s. 492.

Neticede salgın hastalıklarla mücadele için Birinci Dünya Savaşı boyunca Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye bütçesine pek çok kez tahsisat-ı munzama ve fevkaladeler ilave edildi. Buna rağmen salgın hastalık tehdidi her geçen yıl artmaya devam etti. Halkın temsilcisi olmak sıfatıyla Meclis, memleketin içinde bulunduğu sıhhsizliği bütçeyi değerlendirdiği sırada dile getirerek denetleyici yetkisini kullanmaya çalıştı.

Kaynakça

1.Arşiv ve Resmi Yayınlar

Düstur, II. tertip, 1. Cilt, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1329.

Düstur, II. Tertip, 5. Cilt, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1332.

Düstur, II. Tertip, 6. Cilt, Dersaadet: Matbaa-i Amire 1334.

Düstur, II. Tertip, 7. Cilt, Dersaadet: Matbaa-i Amire 1336.

Düstur, II. Tertip, 8. Cilt, İstanbul: Erkan Matbaası, 1928.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: İçtima-i Fevkalade, İnikad: 38, II.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: İçtima-i Fevkalade, İnikad: 42, II.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 1., İnikad: 25, I.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 1., İnikad: 27, I.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 2, İnikad: 26, I.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 2, İnikad: 29, II.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, İnikad: 30, II.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, İnikad: 33, II.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, İnikad: 47, II.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, İnikad: 49, III.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 4, İnikad: 8, I.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 4, İnikad: 54, II.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 4, İnikad: 56, II.

II. Kaynak Eser ve İncelemeler

Ahmet Şerif Bey, *Anadolu'da Tanin*, I. Cilt, (hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Aydın, Erdem. "IX. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 15(15) 2004:185-207.

- Bulut, Fatma. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tehlikeli Bir Miras: Frengi”, *Tarih Okulu*, İlkbahar 2009, Sayı III: 109-123.
- Çalık Ramazan ve Tepekaya, Muzaffer. “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, 2006: 205-228.
- Çavdar, Necati ve Karcı, Erol. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Bibliyografik Bir Deneme”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages*, Sayı 9/4 (Bahar) 2014, 255-286.
- Dağlar, Oya. *War, Epidemics and Medicine in the Late Ottoman Empire(1912-1918)*, Haarlem: SOTA 2008.
- Gratien Chris, “Toprakla Oynayan Mezarını Kazar’ Osmanlı’da Sıtma ve Medeniyet”, Çev. İsmail Yaşayanlar, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 36, Ağustos 2018: 42-48.
- Hot, İnci. *Sihhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2001.
- Karayaman, Mehmet. *20.Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2008.
- Kılıç, Selda. I. Balkan Savaşı Dönemi’nde Sağlık Hizmetleri ve Koşulları (Kolera Salgını), *IX. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2005.
- Kırlı, Engin. “Tanzimat Sonrası Fuhuş Hadisesine Yaklaşımında Yaşanan Değişim”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2010/2, Sayı:12: 39-51.
- Kumaş, Nursal. “Bursa’da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 21, 2011/2: 213-241.
- Mağnumi, Şerafettin. *Bir Osmanlı Doktorunun Hatıraları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, (Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Cahit Kayra), Boyut Kitapları, 2008 İstanbul.
- Moore, Elaine A.& Moore Lisa Marie. *Encyclopedia of Sexually Transmitted Diseases*, Mcfarland & Company Inc. Publishers, North Carolina 2008.
- Muşmal, Hüseyin ve Semiz, Esra. “Osmanlı Devleti’nde Kuduz Hastalığı ve Tedavi Süreci: Konya Örneği”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihin Peşinde*, Yıl: 2018, Sayı: 20: 235-267.
- Özdemir, Hikmet. *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.
- Öztel, Muharrem. *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi, İstanbul 2009.
- Sağlam, Tefvik. *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, İstanbul 1941.

- Sayı, Hasan Basri. *Osmanlı Belgeleri Işığında Dr. Esat Bey'in Biyografisi ve Görme Engellilere Yönelik Eğitim Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Sert, Gürkan ve Dölen, Emre. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIV/2 (2013): 69-86.
- Şenel, Şennur. "19.Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, Mart 2015 Beşeri Bilimler Sayısı: 256-274.
- Temel, Mehmet. "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmi Araştırmalar* 6, İstanbul 1998: 227-243.
- Uğuz, Sacit. "1895 Tarsus Kolera Salgını", *History Studies International Journal of History*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı 2012: 437-448.
- Unat, Ekrem Kadri. "Osmanlı İmparatorluğunda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme", *Mikrobiyoloji Bülteni*, Cilt: 4 Sayı: 3 Temmuz 1970: 159-175.
- Yakut, Kemal ve Yetkin, Aydın. "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı: Fuhuş Meselesi", *Kebikeç*, 31, 2011: 275-307.
- Yıldırım, Nuran. "Hekim Kimliği İle Abdülhak Adnan Adıvar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji Müderrisliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/2, 2006: 56-72.

Bir Uzun Hikâye: Cihangir Camii İnşaatı

A Long Story: The Construction of Cihangir Mosque

Osman Taşkın*

Öz

Bu makale Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Cihangir adına boğaza hâkim bir tepede yaptırdığı Cihangir Camisi'nin sürüncemede kalan yeniden yapılışına odaklanmıştır. Çalışmada öncelikle caminin gördüğü onarımlar ve nihayetinde Sultan Abdülaziz'in 1873 yılında başlatıp II. Abdülhamid'in 1890 yılında tamamlatmasına kadar geçen 15 yıl 7 aylık yeniden inşa süreci ele alınmıştır. Aynı zamanda küçük bir cami inşaatı çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin iktisadi zorluklarına ve izlediği para politikası ile bürokrasinin hantallığına dair izlenimlere ulaşmak mümkün olmuştur. Sonuç olarak cami batılılaşma sürecinin okunabildiği bir mimari değişime uğramışsa da XVI. yüzyılın temel mimari yapısını da muhafaza etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cihangir Camisi, Mimari, Modernleşme, Cami İnşaatı.

Abstract

This article consists on the long-standing reconstruction of the Cihangir mosque built on a hill that overlooking the Bosphorus in the name of the son of the magnificent Sultan Suleiman, Şehzade Cihangir. In this study, primarily the repairs that the mosque underwent and eventually the 15-year 7-month reconstruction period from 1873 when Sultan Abdülaziz started to 1890 when Abdülhamid II. had it completed was discussed. Meanwhile, within the framework of a small mosque construction, it is possible to reach the economic difficulties of the Ottoman Empire and its monetary policy and the awkwardness of bureaucracy. As a result, the mosque underwent an architectural change in which the westernization process could be seen, but it also retained the basic architectural structure of the 16th century.

Keywords: Cihangir Mosque, Architecture, Modernization, Construction of the Mosque.

* (Dr.); Milli Eğitim Bakanlığı, osmtsk@gmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0002-6193-7169

Giriş

Devleti Aliye'nin en uzun hükümdarlığını yapan Kanuni Sultan Süleyman'ın gerek hayatı gerekse eserleri birçok yerli ve yabancı bilim insanı tarafından incelenmiştir. Onun muharebeleri kadar kurmuş olduğu ilmi ve hukuki müesseselerin de önemli olduğuna yapılmıştır.¹ Hükümdarın düşmanlarına korku veren dış görünüşüne ve sert² tabiatına karşın hisli dünyasının geçirmiş olduğu sarsıntıların birer nişanesi olan eserleri günümüze kadar gelmiştir. Mihrimah adında bir kızı ve beş oğlu olmuştur.³ Sultan'ın yaşadığı en büyük sarsıntılardan birisi Şehzade Mehmed'in ölümü olmuş ve onda büyük izler bırakmıştır. Onu çok sevdiği ve kendisinden sonra tahta onun oturmasını istediği söylenir. Ne var ki şehzadenin Manisa'ya tayin edilmesinden bir süre sonra 1543'te zamansız ölümü Sultanı çok üzmüştür.⁴ İç dünyasında oğlunu yaşattığını gösteren en önemli emare adına yaptırdığı Şehzade Camisi'yle somutlaşmıştır. Sultanının bir diğer derdi hasta oğlu Cihangir idi. Mehmed'in küçük kardeşi olan Cihangir'i hastalığı sebebiyle sancağa çıkarmamış sürekli yanında tutmuştur.⁵ Peçevi tarihine göre 923 (1526/27) doğumlu olan Cihangir padişahın gözünün nuru ve sevinç kaynağı olmuştur. Savaşta ve barışta padişah onu hiç yanından ayırmamıştır. Ancak çok hisli bir yapıya sahip olduğundan büyük kardeşi Şehzade Mustafa hadisesinden çok etkilenmiş Halep kışlağında vefat etmiştir.⁶ Cenazesi İstanbul'a nakledilerek Şehzâde Cami bahçesinde abisinin türbesine defnedilmiştir.⁷ Kanuni Sultan Süleyman daha sonra Topkapı Sarayı'ndan görünen bir yerde Cihangir'in çok sevdiği ve zaman zaman gelerek seyre daldığı söylenen Tophane sırtlarında 1559-1560 yıllarında onun adını yaşatacak bir cami yaptırmış ve kurmuş olduğu vakfa dahil etmiştir.⁸ Caminin arşiv kayıtlarında resmi adı "*Cennetmekân Sultan Süleyman Hân tâbe serâh hazretleri hayrât-ı celîlelerinden Tophane-i Âmire'de kâin Cihangîr Cami-i Şerifi*" dir.⁹ Evliya Çelebi caminin yerinde bir

¹ Yasin Yılmaz, *Kanûnî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2008), 22.

² Ogier Ghiselin De Busbecq, *Türk Mektupları*, çev., Hatice Özkan, (İstanbul: Ark Kitaplar, 2018), 135. Busbecq burada 1560 yılında İstanbul'da kaldığı süreçte gördüğü Sultanı: "*Yüzünün ifadesi sertti. Kaşları çatıktı. Öfkeli olduğu gayet açıktı*" şeklinde tarif eder. Ayrıca aynı eser 211. sayfada: "*Süleyman hem kendisinin hem de atalarının başarılarının uyandırdığı dehşetle karşımızda duruyur*" der.

³ Sedat Çetintaş, *İstanbul ve Mimari Yazıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 2011), 116.

⁴ Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vakâsı*, (Ankara: TTK, 1961), 20

⁵ Turan, *Bayezid Vakâsı*, 19.

⁶ İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi 1059/1649*, haz., Bekir Sıtkı Baykal, 1. cilt., (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981), 15; Ayvansarâyi Hüseyin Efendi, 1201/1787, Ali Sâtı' Efendi, Süleymân Besim Efendi, Hadikatü'l- Cevami, (İstanbul camileri ve diğer dini-sivil mimari yapılar) haz. Ahmed Nezih Galitekin. (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 473.

⁷ Turan, *Bayezid Vakâsı*, 37; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2. cilt. (Ankara: TTK, 1961), 404; İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, 15, Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi XVIII. Asırda İstanbul*, (İstanbul: Eren Yayınları, 1988), 39 (Kömürçiyân Şehzade Cihangir'in Cihangir Cami'si haziresine gömüldüğü hususunda yanılmıştır); *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini.*, haz. Orhan Şaik Gökyay 1. Kitap, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 67.

⁸ Süleymaniye Vakfiyesi, Mukaddimeyi ve Metni Hazırlayan: Kemal Edip Kürkçüoğlu, (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962), 182-183; Ayvansarâyi Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Câvâmi*, 473; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 68; Ressam Hüsnî, *Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmâniye*, (İstanbul: Matbaa-i Harbiyye, 1335), 46; Ebru Türker, *Cihangir Camisi Mimarlık Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 2015), 15.

⁹ VGMA, Defter 1809/37.

manastırın olduğunu ve onun yerine bina edildiğini söyler. Caminin bulunduğu semtin adı ise Fatih Sultan Mehmed'in inşa edip II. Bayezid'in de genişlettiği Tophane'den gelmiştir.¹⁰

Cihangir Camisi'nin klasik dönem camilerine benzer dikdörtgen planlı ve tek minareli olduğu bilgisi dışında pek bir iz kalmamıştır. 1590'lara ait bir tabloda ince uzun bir minaresi ve kare planlı küçük bir cami olduğu açıkça görülmektedir.¹¹

Resim 1: 1590 tarihli Boğaziçi'nin suluboya panoramik resmi sağda tepede Cihangir Camisi (Gülrü Necipoğlu, Sinan Çağı, 141)

Resim 2: James Robertson & Felice Beato Fotoğrafında Cihangir Camisi 1854-56, Pera Müzesi Arşivi (Türker, Mimarlık Tarihi, 59)

¹⁰ Evliya Çelebi, Seyahatname, 185.

¹¹ Şekil 1

1823 Tophane yangınında yanmasına kadar bu şeklini korumuştur. Yeniden yapılan caminin devrin mimari özelliklerini taşıyan bir karakterde; kubbe, kasnak, pencere düzeni ve minaresi bakımından 1826'da yapımı bitirilen Nusretiye Camisi ile benzerlikler taşımaktadır.¹² 1865 tarihli bir başka fotoğrafta yine tek minareli, yüksek kasnaklı, pencereli ve dalgalı saçaklı bir kubbe yapısıyla aynı şeklini korumuştur.¹³

Resim 3: Pascal Sebah'ın 1865 yılında çektiği Nusretiye Camisi Fotoğrafında Cihangir Camisi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü (Türker, Mimarlık Tarihi, 64)

1873 yılında çıkan bir yangından önceki son hali güney cephesinden görülen bir fotoğrafta iki katlı, üst katta kubbe kasnağında ve alt katta beşli pencere sistemine ek olarak istinat duvarı net bir şekilde seçilmektedir.¹⁴ Bundan sonra yapılan ve günümüze kadar gelen son şeklini ise bir uzun hikâyeye dönüşen Eylül 1873-Nisan 1890 yıllarını kapsayan bir süreçte almıştır. Ayrıca bir kısmına kadar yapılı olan ikinci minaresi de 1970'lerde eklenmiştir.¹⁵

¹² Türker, *Mimarlık Tarihi*, 58, 61; Şefaattin Deniz, "Sultan II. Mahmud'a Ait İki Vakıf Eser: Arabacılar Kışlası ve Nusretiye Camileri, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 218, Ekim (2015): 167; Şekil 2.

¹³ Şekil 3

¹⁴ Şekil 4.

¹⁵ Şekil 6.

Resim 4: Pascal Sebah'ın çektiği Kızkulesi fotoğrafında görünen Cihangir Camisi, 1870, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü (Türker, Mimarlık Tarihi, 66)

Resim 5: II. Abdülhamid Albümü'nde Cihangir Camisi, Abdullah Freres fotoğrafı, 1890-93 (Türker, Mimarlık Tarihi, 71)

Resim 6: Cihangir Camisi

1. Caminin mimarı ve mimarisi

Caminin yeniden yapılış sürecine geçmeden önce bugünkü şeklini veren mimarının kim olduğunu yeni belgeler ışığında yeniden değerlendirerek netleştirmek ya da teyit etmek yerinde olacaktır. Haluk Sezgin'in Sarkis Balyan¹⁶ olduğunu söylemesine karşın Ara Altun, balyan ailesine ait eserler arasında gösterilmemiş olmasından dolayı tereddütle karşılanması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷ Yeni bir arşiv kaydına göre cami ikmal inşaatının Sarkis Beg (Balyan) nezaretinde yapıldığı kesindir. 21.09.1873/28 Receb 1290 tarihinde inşaat emrinin verilmesiyle

¹⁶ Balyan ailesinden Karabet Balyan'ın oğludur. Bkz. Şefaattin Deniz, *Çırağan/Küçük Mecidiye Camii ve 2012-2015 Restorasyon Çalışmaları*, (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları -126/ Oksijen Matbaacılık, 2017), 55.

¹⁷ Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ara Altun, (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 1993), 7. cilt., "Cihangir Camii" maddesi, 539; Haluk Sezgin, *Türk İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1979), 204.

camii inşaatının Üsküdarlı Heci Yani Kalfaya verilmesinden sonra inşaat çeşitli sebeplerden ötürü durmuştur. Ancak inşaatın tamamlanmasının önemine binaen tekrar yapılmasına ve camii ikmal inşaatının “*ser-mimar-ı devlet atüfetlü Sarkis Beg Efendi hazretlerinin nezâreti tahtında...*” tamamlanacağı belirtilmiştir.¹⁸ İnşaatın başlangıcından beri Sarkis Beg’in nezaretinde olup olmadığına dair bir bilgi yoksa da 1872’lerde önemli bir kariyere sahip olduğu ve 1878 yılında devlet baş mimarı unvanını aldığı bilinmektedir.¹⁹ Sarkis Balyan’ın devlet baş mimarı olması münasebetiyle camii inşaatının asıl bölümlerinin onun nezaretinde yapılmış olması mimarının Sarkis Balyan olduğunu göstermektedir.

Semavi Eyice caminin beş kez yandıktan sonra her seferinde yeniden yapılmasından dolayı ilk şeklini kaybetmiş olduğunu ifade etmiştir. Ne var ki Mimar Sinan Şehzade Camisi’nde olduğu gibi Cihangir Camisi’nde de kare mekân üzerine kubbe, ek olarak yarım kubbeler ve köşelerde birer küçük kubbe kullanmıştır. Hatta Sinan’ın ilk eserlerinden olan bu yapıda tek kubbeli ve yanlarda ek birimleriyle süslemesiz ferah bir mekân tasarımı yeniden inşasında da devam ettirilmiştir.²⁰ Elde edilen bilgiler caminin hep tek minareli ve kare planlı bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Günümüzdeki camii dört kemer üzerine oturan tek kubbe, köşelerden iki katlı barok kulelerle desteklenmiştir.²¹ Mimar Sinan’ın Mihrimâh Sultan Camii’nde başlattığı mimari tasarım ve strüktür bu yapıda yeniden uygulanmıştır. Burada duvarlar taşıyıcı bir fonksiyon icra etmediğinden çok sayıda pencere açılabilmiştir. Aynı zamanda üst kısımlarda yelpaze biçiminde yayılan bir pencere düzeni gerçekleştirilebilmiştir.²² Günümüzde üç bölümlü son cemaat yerinin her iki yanında zarif iki minaresi vardır. Son cemaat yerinin tavan seviyesine kadar yapıлып yarım kalan kuzey batı köşesindeki minaresinin 1966 yılından sonra eklendiği anlaşılmaktadır.²³ Yeni yapılan minare 1978 yılında yıkılarak 1981’de Vakıflar İdaresi tarafından orijinali örnek alınarak yeniden yapılmıştır.²⁴

Camii planı ve süslemeleriyle oldukça ölçülü bir yapıda, gösterişten uzak bir tasarım sadeliğine sahiptir. Cephe süslemelerinde XIX. yüzyıl batılılaşma devri özelliklerini önemli ölçüde yansıtmakta olup barok, rokoko, neoklasik, ampir süslemeler kendini göstermektedir. Camii içinde aydınlatma unsuru olarak avize, kandil kullanılmıştır. Camii içindeki kalem işi süslemeler iç mekâna ayrı bir özellik kazandırmıştır. Sonuç olarak Cihangir Camii klasik

¹⁸ BOA.EV.MKT. 906/268.

¹⁹ Türker, *Mimarlık Tarihi*, s. 17; Altun, “*Cihangir Camii*”, 539.

²⁰ Semavi Eyice, *İstanbul Minareleri I*, (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1962), 46; Türker, *Mimarlık Tarihi*, 15-17, 189.

²¹ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1986), 465.

²² Altun, “*Cihangir Camii*”, 539.

²³ Türker, *Mimarlık Tarihi*, 80’de Semavi Eyice’nin bu minarenin yapım yılını İstanbul Minareleri adlı kitabının 62. Sayfasında 1971 yılı olarak verdiğini ifade etse de bu bilgiyle karşılaşmadık. Eyice’nin Cihangir Camii Minaresi (1890) başlıklı yazısında: “*Bina aslında çifte minareli olarak düşünülmüş ise de diğer minare ancak gövdesinin küçük bir parçasına kadar inşa edilebilmiştir*” demektedir. Bkz. Eyice, *İstanbul Minareleri I*, 46. Ayrıca s. 92’de Resim 130-131’de Cihangir Camisi’nin tek minareli olduğu görülür.

²⁴ Türker, *Mimarlık Tarihi*, 138; Eyice, *İstanbul Minareleri I*, 62.

Osmanlı cami planından sapma göstermeden dönemin üslubunu yansıtan tasarım ve süsleme özellikleriyle batı mimarlığı izlerini taşıyan bir yapıya sahiptir.²⁵

Diğer yandan arşiv kayıtlarının teyit ettiği gibi selâtin camilerinde olduğu gibi cami içinde bir mahfil-i hümayûn da yapılmıştır. Ayvansarâyî caminin mahfil-i hümayûnu ve sıbyan mektebi ile avlusunun bir tarafında zaviye olduğundan bahseder.²⁶ Cami avlusunda zaviye şeyhi olup 1663'te vefat eden Hasan Burhaneddin Cihangîrî türbesi yer almaktadır.²⁷ Halvetiye tarikatının Cihangiriyye şubesinin kurucusu Hasan Burhâneddin Caihangîri zaviyesinin hazine kayıtları da bunu teyit etmektedir.²⁸ Gazi Osman Paşa türbeyi tamir ettirip²⁹ cami avlusunda bulunan kuyuya tulumba monte ettirmiş ve şadırvan yaptırmıştır.³⁰ 1891 yılında mahkeme-i teftişin onayından sonra ev yapılmıştır.³¹ Vakfiyede geçen ve cami yandığında zarar gören mektep de yeniden yapılmıştır.³² Cami imamına ait meşruta yangında tamamen yok olduğu için 1876 yılında 37.000 kuruşa yeniden yapılmıştır.³³ 1708'de yapılan su sarnıcı da cami inşaatı sırasında bazı odalarla birlikte yeniden inşa edilmiştir.³⁴

2.1. Caminin geçirmiş olduğu onarımlar

Cihangir semtinin sokak dokusu XVIII. yüzyıla kadar hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde yapılan yapıların büyük bir kısmının ahşap olması 1765 de çıkan yangında semtteki yapıların tamamına yakınının yanmasına neden olmuştur.³⁵ Caminin bulunduğu mevki eşsiz bir boğaz manzarası sunarken camiye rüzgâr ve fırtınaların etkisine de açık bırakmıştır. Arşiv belgelerinde cami kurşunlarının fırtına ve yağmurdan yıprandığına dair birçok kayıt bunu teyit etmektedir.³⁶ Ama asıl hasarı şiddetli yangınlar bırakmıştır. Şemdanizade tarihinde 13 Nisan 1770 yılında gece saat beşte gerçekleşen büyük Fındıklı yangını beş saat sürmüş ve Cihangir Cami ile sahil arasını yakıp yok edip boş arsaya çevirmiştir.³⁷ Yangında zarar gören cami zaman kaybedilmeden tamir edilerek masrafları Süleymaniye Vakfı'ndan karşılanmıştır.³⁸ 1 Mart 1823 tarihinde Firûz Ağa Cami yanında çıkan bir yangın on saat sürmüş ve Cihangir Camisi'ni de

²⁵ Türker, *Mimarlık Tarihi*, XV; Altun, "Cihangir Camii", 539.

²⁶ Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Câvâmi*, 473

²⁷ Diyanet İslam Ansiklopedisi, Reşat Öngören, (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 1997), 16. cilt. "Hasan Burhâneddin Cihangîrî" maddesi, 310-311.

²⁸ BOA.EV.MKT.CHT. 830/52; VGMA, Defter 08/59; VGMA, Defter 438/34, 1756-1846 yılları arasında görev yapan şeyhlere ait berat kayıtlarının olduğu iki ayrı hazine defterine ulaşılmıştır. İlk yıllara ait deftere ulaşılammıştır.

²⁹ BOA.EV.MKT. 1878/76

³⁰ Altun, "Cihangir Camisi", 540

³¹ BOA.EV.MKT.CHT. 830/52; BOA.PLK.p. 224

³² Süleymaniye Vakfiyesi, 6, 183-184; BOA.EV.MH.TİK. 30/66; EV.MH.TİK. 109/189; EV.MH.TİK. 73/291

³³ BOA.EV.MH 1805/70; BOA.EV.MH.TİK 29/213; BOA.EV.MH. 1805/74

³⁴ BOA.EV.MKT.737/278; Altun, "Cihangir Camii", 539.

³⁵ Türker, *Mimari Tarihi*, 57.

³⁶ BOA.EV.MH, 233/116; BOA.EV.MH, 689/72

³⁷ Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, *Mürî't-tevârih II.B.*, haz. M. Münir Aktepe, (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1980), 26.

³⁸ BOA. C.EV.598/30177

yakmıştır. Caminin yapımına bir ay içinde başlanmıştır.³⁹ Bu sırada Arabacılar Kışlası Camisi'nin yanmasından sonra II. Mahmud onun yerine Nusretiye Camisini yaptırmıştır.⁴⁰

1831 yılında caminin kible tarafına bir mazgal inşa edilmiş ve yıkılan duvarlara 2.607 kuruş harcanmıştır.⁴¹ 1832 yılında yine cami ve mektep için 1.745 kuruş,⁴² aynı yıl mahfil-i hümâyûn için 929 kuruş harcanmıştır.⁴³ 1834 yılında minare dibi ve mahfil-i hümâyûn ile merdiven üstü, abdest odası yanındaki odanın bir tarafının döküldüğü, yerlerdeki hasırların bir kısmının çürüdüğü, su yolunun bozuk olduğu ve suyun kesik olduğu⁴⁴ anlaşılmaktadır. Su yolu ve cami içinde yapılan tamirat için toplam 3.985,5 kuruş masraf edilmiştir.⁴⁵ 1837 yılında cami tamiri için Evkaf-ı Hümâyûn hazinesinden 2.750 kuruş ödenmiştir.⁴⁶ Aynı yıl temmuz ayında cami camları değişmiş ve yine aynı hazineden ödenmiştir.⁴⁷

1842 yılı Mayıs ve Haziran ayında yapılan çeşitli tamiratlar için toplam 3.794 kuruş harcama yapılmıştır.⁴⁸ 1843 nisan ayında su yolu için 7.986 kuruş, su hazinesinin tamiri için de 1.171 kuruş keşif bedeli çıkarılmıştır.⁴⁹ Sadece Sormagir sokağından su hazinesine kadar gelen boruların ve künklerin değişmesi için 7.947 kuruş ödenmiştir.⁵⁰ Yine aynı yıl cami mahfilinin düşmesi sonucu bazı dolap ve saire için 330 kuruş, cami kurşunları, su yolu ile çeşme ve mektep için toplam 1.610,5 kuruş harcama yapılmıştır.⁵¹ 1849 yılında ise çıkan fırtınalar cami üzerinde hasara neden olmuş hasarın gideri Evkaf-ı Hümâyûn hazinesinden karşılanmıştır.⁵²

1857 yılında hazırlanan keşif defterine göre yapılan münakasa⁵³ ile 23.750 kuruşluk bir tamir gerçekleştirilmiştir.⁵⁴ Bu miktar önemli bir tamiratın gerçekleştirildiğini göstermektedir. Zira bu dönemde yapılmış olan Teşvikiye Camisi 317.989 kuruşa mal olduğu düşünüldüğünde tamiratın

³⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, (İstanbul: Üçdal Neşriyat 1974), 92-93; Sahhaflar Şeyhi-Zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-Nüvîs Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, Neşre Hazırlayan: Ziya Yılmaz, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000), 189; Niyazi Ahmet Banoğlu, *İstanbul Cehennemi Tarihte Büyük Yangınlar*, I. Basım, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 147-148.

⁴⁰ Deniz, "Arabacılar Kışlası ve Nusretiye Camileri", 166.

⁴¹ VGMA. Defter. 1781/7

⁴² BOA.EV.SRG. 44/9

⁴³ BOA.EV.SRG.35/04

⁴⁴ BOA.EV.SRG. 28/178

⁴⁵ BOA.EV.SRG. 57/201

⁴⁶ BOA.EV.SRG.106/328

⁴⁷ BOA.EV.ZMT.82/194

⁴⁸ BOA.EV.SRG.241/188

⁴⁹ BOA.EV.EMH.TİK.161/161

⁵⁰ BOA.EV.EMH.TİK.161/209

⁵¹ BOA.EV.SRG.270/50

⁵² BOA.EV.MH. 233/116

⁵³ İnşaat ihalelerinde yapılan eksiltme usulü geniş ilgi için Bkz. Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleriyle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, (Erzurum: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010), 65-71.

⁵⁴ BOA.EV.MKT. 17/303; BOA.EV.MKT. 17/305; BOA.EV.MKT. 24/217

küçük onarım olmadığı söylenebilir.⁵⁵ 1858 Eylül ayında yine şiddetli rüzgârdan cami üzerindeki kurşunlar zarar görmüş bunun için 1.991 kuruş harcanmıştır.⁵⁶

1862 yılı sonlarında 27.000 kuruş gibi bir masraf gerçekleşmiştir. Şubat ayında çıkan Tophane yangınından etkilenmiş olmalıdır.⁵⁷ Bu tamiratta yüklenici olan Heci Yani Kalfanın 1873 yılında caminin yeniden yapılmasını da üstlenmesi dikkat çekmektedir.⁵⁸ 1863 ortalarında cami minaresinin tamiri Todori Kalfa tarafından yapılmış ve 21.600 kuruş harcanmıştır. Ebru Türker günümüzdeki cami minaresinin Todori Kalfa tarafından yapıldığını ifade etse de bu minare caminin tamamen ve yeniden yapılması esnasında yıkılmıştır.⁵⁹ Cami 1864 yılında yine önemli bir tamir daha geçirmiştir. 22.08.1864-26.11.1864 tarihleri arasında 3 ay süren bir tamiratın amele günlük çizelgeleri ile satın alınan eşyalara ait masraf defterine göre 24.421 kuruş harcama yapıldığı görülür.⁶⁰

1866 yılında Heci Yani Kalfa caminin bazı mahalleri ve minaresinin tamirinden başka Sultan Abdülaziz'in emriyle mahfil-i hümâyûnu da tamamen yıkıp yeniden yapmıştır. Mahfil-i hümâyûn tamirâtı için 46.705 kuruş harcanmıştır.⁶¹ Bu yıl içerisinde yine aynı kişiye Somuncuoğlu sokağında su hazinesine kadar olan suyolu ve diğer bazı mahallerin tamiri yaptırılmış karşılığında 1.700 kuruş ödenmiştir.⁶²

1868 yılında Levend Çiftliğinden Taksim hattı üzerinden Galatasaray İdâdîsi ve birçok resmî kurumlarla birlikte aynı hat üzerinden getirilen cami suyolu tamir edilmiş ve her kurum kendi idaresince ödeme gerçekleştirmiştir. Cihangir Camisi adına her masurası⁶³ 4.116 kuruş evkaf hazinesinden karşılanmıştır.⁶⁴ Ayrıca 1869 yılında cami cam ve çerçeveleri tamir edilmiştir.⁶⁵

1870 yılı Kasım ayında Heci Yani Kalfa 1.700 kuruşa cami ve tuvaletlerde bir tamirat daha yapmış ancak parasının 1.400 kuruşunu 1871 Haziran ayında hala alamadığı anlaşılmaktadır.⁶⁶ 1870'lerde Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmesinin her alanda

⁵⁵ Şefaattin Deniz, "Teşvikiye Camisi'nin İnşaatı (1853-1854), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 221, Nisan (2016): 168.

⁵⁶ BOA.EV.MH. 689 / 72.

⁵⁷ Havanen Dırağ, *1831-1900 Yılları Arasındaki İstanbul Yangınları*, Basılmamış Mezuniyet Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İstanbul, 1977), 198.

⁵⁸ BOA.EV.MKT. 184/ 226

⁵⁹ BOA.EV.MKT. 215 /292; Türker, *Mimarlık Tarihi*, vii.

⁶⁰ BOA. EV.d. 19128

⁶¹ VGMA. Defter 1809/37.

⁶² BOA.EV.MH. 1412/ 151; BOA.EV.MH. 1412/ 153

⁶³ 1 masura 9,19 mm veya 4,5 litre/dakika bkz. İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1938), 4. Kumbaracılar: "Bir buçuk dirhem kurşun, dört buçuk çekirdeğin ağırlığı kurşun ve bir çuvaldızın girebileceği delikten geçen suya masura tabir olunur" demektedir.

⁶⁴ BOA.EV.MH. 1246/187; Kazım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 1984), 4-5; Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, aynı yer.

⁶⁵ BOA.EV.MH. 1376/579

⁶⁶ BOA.EV.MH.1525/8; BOA.EV.MH. 1588/122

hissedilir oluşunu küçük bir cami inşaatı dahi olsa ödemelerde güçlük çekildiği anlaşılmaktadır.⁶⁷

Caminin bazı tamirlerinin ise cami personeli tarafından gerçekleştirilmiştir. 1872 yılında cami kaydını Osman Efendi minare sırıklarını ve kandil kutularını 96 kuruş masrafla tamir etmiştir.⁶⁸

Buraya kadar elde edilen veriler ve yapılan çalışmalar göstermiştir ki; 1831-1900 yılları arasında neredeyse her yıl bir yangın vuku bulmuştur.⁶⁹ Çoğunluğu ahşap olan evler yangının genişlemesine neden olduğu için yeniden yapılacak evlerin kârgir yapılması emredilmiştir.⁷⁰ Bu sebeple yanan evler, cami ve imam evi tümüyle kârgir olarak yapılmıştır.⁷¹ Ayrıca yukardaki verilerden anlaşılacağı üzere 1860'larda eskiyen camide oldukça masraflı tamiratların gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Sultan Abdülaziz Han (1861-1876) caminin tümünden yıkılarak yeniden yapılmasına karar vermiştir.

2.2. Caminin yeniden yapılması

Şimdiye kadar caminin bugünkü şeklinin de verilmiş olduğu yeniden yapılışı hususunda, cami kitabesinde yazılı olan 1889-1890 yılında II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırılmış olduğu bilgisi dışında bir bilgi bulunmamaktaydı. Bu yüzden cami ile ilgili tüm çalışmalar ve kayıtlarda doğal olarak bu bilgi esas alınmıştır. Ancak yaptığımız araştırma neticesinde yeni çıkan arşiv kayıtlarından öğrendiğimize göre caminin yeniden yapılması oldukça maceralı bir sürece dönüşmüştür. Bu süreçten devletin bürokratik yavaşlığı ve ekonomik zor koşullar içerisinde olmasının cami inşaatını nasıl mahkemeye düşürdüğünü görebilmek mümkün olmuştur. Caminin tamamen yıkılıp yeni tarzda yeniden yapılmasına Sultan Abdülaziz 21 Eylül 1873 tarihinde karar vermiştir.⁷² 1860'lardan beri caminin bakım ve onarımlarını yapan Heci Yani Kalfanın da yüklenici olduğu bu yeniden yapıma hikayesinin başlamasında aynı yılın Ağustos ayında çıkan bir yangında cami kubbesi ve minare külâhının yanmış olması etkili olmuştur. İlk önce kubbe ve minaresinin yeniden yapılması için yazışmalar yapılmışken Sultan Abdülaziz Han caminin tümünden yıkılarak yeni bir tarzda minaresi ve kubbe aleminin uygun olacak şekilde yeniden yapılmasına karar verdiği görülür.⁷³ Ekonomik sıkıntılarının olduğu bir dönemde padişahın yeniden yapılmasını istemesinde, yukarıda ifade ettiğimiz gibi caminin oldukça yıpranmış olması, sık sık yangınlarda zarar görmesi ve en önemlisi de devrin yeni

⁶⁷ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahat Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 6. bs. Editör: Halil İncalıc, Donald Quataert, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 898.

⁶⁸ BOA.EV.MH. 1623/844

⁶⁹ Havanen Dırağ, *1831-1900 Yılları Arasındaki İstanbul Yangınları*, Basılmamış Mezuniyet Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1977), 182-205.

⁷⁰ BOA.EV.MH.TİK. 23/306

⁷¹ BOA.EV.MH.TİK 29/213

⁷² BOA.EV.MKT.906/268; BOA. İ.DH. 673/46896; BOA. İ.DH. 673/46909)

⁷³ BOA.İ.DH. 1295/101767; BOA.MKT.MHM. 464/67; BOA.MKT.MHM. 464/18

mimarî tarzına uygun bir şekilde kubbe ve minare külahlarının da kârgir olarak yaptırma isteğinin ağır bastığı anlaşılmaktadır.

23 Eylül 1873/30 Recep 1290 tarihli şehremanetine yazılan bir yazıyla 3000 keseye nezaretin gönderdiği yeni resme göre yapılması emredilmiştir.⁷⁴ İnşaatın toplam maliyeti başta 1.713.839,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Eski kurşunların eritilmesi ve saire karşılığı 28.161 kuruş toplam maliyetten düşüldükten sonra kalan 1.685.678,5 kuruş inşaatın yeni maliyet masrafı olarak hesab edilmiştir. Yüklenici Heci Yani Kalfanın münakasa (eksiltme) yöntemiyle 185.678,5 kuruş indirim yaptıktan sonra caminin nihai maliyeti 1.500.000 kuruş olarak öngörülmüştür.⁷⁵ Her şey güzel başlamış olsa da inşaatın başına gelmedik kalmamıştır. Yıllardır tamir ve bakımlarını yüklenici olarak yapan Heci Yani Kalfa bu inşaatı, tabir yerindeyse aldığına pişman olmuştur. İlk başta cami temelinden çıkan molozların Gasilhane meydanına birçoklarının da attığı gerekçesiyle atılması yasaklanmıştır.⁷⁶ İkinci aksaklık ise inşaatın başlanması için keşif defterinin bir türlü gönderilememesi olmuştur.⁷⁷ İhaleden neredeyse 5 ay sonra 09.02.1874/ 21 Z. 1290 tarihli bir arzuhalden inşaatın başlanabildiği anlaşılmaktadır. Bir de Yani Kalfanın inşaatın başlangıç masrafları için verilecek olan 100.000 kuruş yerine yarısı 50.000 kuruş verilmiştir.⁷⁸ 23.04.1874/6 Ra. 1291 tarihli bir kayda göre verilen bu 50.000 kuruş hafriyata harcanmış ve gerekli malzemelerin alınması için her iki haftada 15.000 kuruş olmak üzere 200.000 kuruş verilmesine karar verilmiştir.⁷⁹ Başka bir arşiv kaydında da 1872/1289 tarihine mahsuben 200.000 kuruşun ödendiği anlaşılmaktadır.⁸⁰ Bundan sonra küçük aksaklıklar yaşansa da cami inşaatı 1875 Temmuz'una kadar sorunsuz devam etmiştir. Yükleniciye Eylül 1874- Temmuz 1875 tarihleri arasında çeşitli zamanlarda 180.000 kuruş ödeme yapılmıştır.⁸¹ Bir ara suyun kesilmesinden ötürü inşaat bir iki gün tatil edilmiş ancak inşaatın durdurulmasının münasip olmadığı şeklinde uyarı bile yapılmıştır.⁸² Fakat bu tarihten sonra ters giden bir şeyler olmuştu ki ardı ardına keşif raporları hazırlanmıştır. İki yıl zarfında inşaatın hangi aşamada olduğu ile ilgili ilk keşif raporu 14.02.1876/1291 tarihinde uzman kalfalar tarafından yapılmıştır. Bu rapora göre minareler hariç başlangıçta öngörülen cami maliyetine göre üçte biri bile tamamlanmamış olup 545.000 kuruş harcanmıştır.⁸³ Buna yakın başka bir keşif raporuna göre de yine şimdiye kadar yapılan yerlerden keşif dâhilinde olan yerler için 534.114,5 kuruş, keşif haricinde 294.141,5 kuruş harcandığı, kalan kısımlar için ise 828.256 kuruş harcanacağı rapor edilmiştir. Bu rapora göre de toplam keşif bedelinin 1.500.000 kuruş olduğu düşünüldüğünde 156.512 kuruş

⁷⁴ BOA.EV.MKT. 694/344.

⁷⁵ VGMA, Defter. 2706/109

⁷⁶ BOA.EV.MKT. 709/83.

⁷⁷ BOA.EV.MKT. 702/228

⁷⁸ BOA.EV.MH.1695/200

⁷⁹ BOA.EV.MH.TİK. 18/392

⁸⁰ BOA.EV.MH.1723/77.

⁸¹ BOA.EV.MH. 1794/66

⁸² BOA.EV.MH.TİK. 23/296

⁸³ BOA.EV.MH.TİK. 22/285

fazlasıyla toplam masraf 1.656.512 kuruşa çıkmış oluyordu.⁸⁴ 28.10.1876/ 16 Teşrinievvel 1292 tarihli üçüncü raporda ise şimdiye kadar yapılan masrafların 711.965 kuruş, bundan böyle yapılacak olanın ise 788.035 kuruş olacağı, toplamı da 1.500.000 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁸⁵ Bu raporlardan da anlaşıldığı gibi 1876 yılı Mart ayı itibariyle cami inşaatının hemen hemen yarısı tamamlanmış olduğu halde neden bu şekilde bir rapor hazırlatıldığının iç yüzünü yüklenici Heci Yani Kalfanın 15.06.1875 tarihli inşaatı durdurduğuna dair arzuhali göstermektedir. Yüklenici Heci Yani Kalfanın verdiği arzuhaliinde üç ana sebepten inşaatı durdurduğu anlaşılmaktadır. Birincisi ve en önemli sebep başlangıçta metalik akçe üzerinden alacağı paranın kaime 100 kuruş üzerinden verilmesidir.⁸⁶ İkincisi, başından beri keşif harici olarak resen yaptığı işlerin kontrata bağlanması. Üçüncüsü de ilk başta cami resmi ile birlikte çizilen resimden farklı olarak yapılması istenen minare resminin yeni bir keşifle ek kontrata bağlanmasını istediği halde bunun bir türlü gerçekleştirilmemesidir. Aslına bakılırsa inşaatın durmasında en etkili sebebin para meselesi olduğunu, Yani Kalfanın keşif harici yapmış olduğu işleri inşaatı durdurmaya görünür sebep olarak öne sürdüğünü söyleyebiliriz. Zira temel kazarken zemin çürük çıktığı için daha derin bir temel kazarak 18 zira (13,5m) derine inmesi çok da sorun olacak bir sebep gibi görünmemektedir. Ama keşif haricinde resen bir sarnıç ve birkaç oda daha yapmış olması ile padişahın başlangıçta cami resmi ile birlikte çizilen resimden farklı bir minare resmi çizdirerek onun yapılmasını istemesi⁸⁷ yeniden bir keşif yapılmasını gerektirmiş olduğundan önemli bir sebep gibi görülebilir. Yine de tüm inşaatın durdurulmasına bir sebep olmaması gerekirdi. Temel sorun aslında bürokrasinin yavaşlığı kontrat yapılmasını geciktirip üstüne bir de kendisine metalik akçe yerine kaime üzerinden para ödemesi yapılıncaya işleri iyice zora sokmuştur. Bunun üzerine Heci Yani Kalfa da inşaatı tamamen durdurma kararı almıştır. İnşaatın neredeyse yarısına kadar getiren Yani Kalfa sonunda 15.06.1875 /11 Ca 1292 tarihinde verdiği arzuhalde durumu izah ederek şehremanetine bildirilmesini istemiştir.⁸⁸

Bu arzuhalden sonraki yazışmalara göre inşaat 1875 Haziran'ından itibaren durmuştur. 24.07.1876/3 Recep 1293 tarihinde keşif defterinde kuruş rayici belli olmadığından şehremanetine sorulması gerekmiştir. Buradaki sorun ödenecek paranın metalik mi yoksa kaime üzerinden mi olduğunun keşif defterinde net olarak belirtilmemiş olmasından kaynaklanıyordu.⁸⁹ Heci Yani Kalfanın asıl sorunu da buydu zaten. Kuruş rayicinin anlaşmadan farklı olarak metalik akçe yerine kaime üzerinden ödeme yapılmasıydı. Bu meselenin aslında ülkenin içinde bulunduğu mali durumla doğrudan ilişkisi olduğu bellidir. Kaime daha önce kaldırıldığı halde bu sıralarda yeniden piyasaya sürülmüştür. Osmanlı Devleti bir yandan 1873 yılında ortaya çıkan Avrupa ve Amerika mali piyasalarındaki sıkıntıdan dolayı dış borçlanma gerçekleştirilememiş

⁸⁴ VGMA, Defter 2706/109

⁸⁵ BOA.EV.MH.TİK. 31/280.

⁸⁶ BOA.EV.MKT. 906/272

⁸⁷ BOA. A.MKT.MHM 464/67; A.MKT.MHM 464/18

⁸⁸ BOA.EV.MKT. 790/ 302

⁸⁹ BOA.EV.MKT. 829/87

1875-1876 yıllarında dış borç ödemesini durdurmuştur. Bir de bu yıllarda kaime ve altın lira değerinde değişim yaşanmaktaydı.⁹⁰ Bu durumun yüklenicinin kafasını karıştırmış olduğu oldukça anlaşılır gözükmektedir. Heci Yani Kalfanın neye güvenerek bu şekilde bir rest çektiğini kestirmek zor olsa da muhtemelen devletin bu şartlarda başkasına ihale etmesinin mümkün olmadığını düşünmüştü.

Merkezi yönetim cephesinden inşaatın durmasına tepki öncelikle sert oldu. Heci Yani Kalfayla yapılan kontratı feshedip başka bir yüklenici olan Yeni Dünya Kalfanın daha uygun bir fiyatla inşaatı yapacağını taahhüt etmesiyle işin ona ihale edilmesi gündeme getirildi. Bu durumun olacağını hiç tahmin etmemiş olamayacağını düşündüğümüz Heci Yani Kalfa iskele masrafları ve keşif harici harcamalarını mahkeme yoluyla almaktansa daha cazip bir teklif vererek ihalenin yine kendisinde kalması için elinden geleni de yapmıştır. Bu şekilde sonuçlanmasında yetkililerin, Heci Yani Kalfanın açacağı davalarda hazinenin daha zararlı çıkacağı, yaptığı iskele masrafları ve keşif harici masraflarını alabilmek için cazip bir teklif vererek ihaleyi tekrar almaya çalışan Heci Yani Kalfayla ortak noktada buluşmanın daha doğru olacağı düşüncesinin hâkim olması etkili olmuştur. Böylece iki tarafın da istediği gibi oldu ve ihale tekrar Heci Yani Kalfada kaldı.⁹¹ Bu sonuca göre devlet yetkililerinden birilerinin, Heci Yani'nin Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olacaktı gibi bir düşünceye kapılanları olmuş ise oldukça yanılmış olduklarını zaman gösterecekti.

Bunlar olup biterken meselenin hiç de kolay bitmeyeceği anlaşılmış olmalı ki caminin yapılan mahallerinin zarar görmemesi için örtü yapılması gündeme gelmiştir. 06.12.1876/19 Z. 1293 tarihinde şimdiki kadar yapılan yerlerin kış ayından zarar görmemesini engellemek için bir çaba söz konusu olmuş ise de bürokrasinin hantallığı kışın hızına yetişememiştir. Keşif yapılarak bir örtü yapılması için alınan karardan sonra bir kış bir de yaz geçmiş olduğu halde hala örtünün yapılmadığı anlaşılmaktadır.⁹² Hatta 18.06.1877/7 C. 1294 ve 01.11.1877/24 L. 1294 tarihli yazılardan anlaşıldığı üzere yarım kalan inşaat ve iskeleleri, üç yaz iki kış geçirmiş ama hala üzerine yapılacak örtüyü beklemekteydi.⁹³

Tekrar ihale meselesinde dönecek olursak Heci Yani'nin hiç de yabana atılacak bir müteahhit olmadığı deyim yerindeyse adeta piyasanın kurdu olduğu anlaşılmaktadır. Meğer yeniden ihaleyi alabilmek için inşaatı durdurma gerekçesinden vaz geçtiğini söyleyip hesaplaşmayı bir süre ertelemeyi düşünmekteymiş. 26.05.1878/24 Ca. 1295 tarihli bir kayıta da görüldüğü gibi Heci Yani cami inşaatını başlarda metalik akçe üzerinden anlaştığı halde kendisine kaime 100 kuruş hesabıyla ödeme yapılmasından dolayı inşaatı durdurduğu halde kaime 100 kuruş hesabıyla yine kendisi tamamlayacağını taahhüt ederek ihalenin kendisinde

⁹⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 231-232; Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ali Akyıldız, (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2001), 24. cilt. "Kaime" maddesi, 212-215.

⁹¹ BOA.EV.MKT. 842/10.

⁹² BOA.EV.MKT. 842/92.

⁹³ BOA.EV.MKT.CHT.92/46; EV.MKT. 880/294.

kalmasını sağlamıştır.⁹⁴ Sonra da 24.08.1878/ 22 Ş. 1295 tarihli Adliye Nezareti'nin bir yazısından anlıyoruz ki Heci Yani'nin kurnaz bir yol izleyerek önce "kabul ettim" dediği halde şimdi de kaime yüz kuruş hesabından ödenmesini kabul etmeyeceğini beyan ederek Evkaf-ı Hümayûn Nezaretini dava etmiştir.⁹⁵ Yani iki ay geçmeden sözünden dönmüş, olayı mahkemeye taşımıştır. İki taraf arasındaki bu dava bir buçuk yıl sonra 16.02.1880/5 Ra. 1297 tarihinde ikinci hukuk dairesine havale edilmiştir. Sonra bu daire davayı görüşmek üzere kontratosu ile keşif defterini istemiştir.⁹⁶ İşler yoluna girecek diye beklerken iyice arap saçına dönmüş cami inşaatına bir türlü tekrar başlanamamıştır.

Yüklenici ve Evkaf Nezareti arasındaki davanın altında yatan asıl sebebin daha önce de ifade edildiği gibi devletin 1870 ve 1880 yılları arası mali zorluk içinde bulunmasıydı.⁹⁷ Bunu somut bir örnek olacağını düşündüğümüz 1880 yılına ait bir belgeden çıkarmak mümkündür. Ocak ayı kayıtlı belgeye göre Altıncı Belediye Dairesi dahilinde bulunan bazı cami, hayrat ve Müslüman kabirleri arsalarının satılarak Cihangir Camisi'nin tamamlanmasına karar verildiği görülmektedir.⁹⁸ Bu karardan sonra inşaatta bir hareketlilik göze çarpmaktadır. 29.04.1880 /19 Ca. 1297 tarihinde Heci Yani Kalfa ikmal inşaatına başladığını beyan ederek 5 yük (500.000) kuruş metalik akçe 1 Osmanlı Lirasının 106 kuruş hesabıyla inşaatı tamamlayacağı, inşaat başlayacağı için ilk etapta 100.000 kuruşun kendisine verilmesini talep etmiştir. Görüldüğü gibi Heci Yani paranın kaime üzerinden değil de metalik akçe üzerinden alma hususunda kazançlı çıkan taraf olmuştur. Verdiği arzual üzerine düşülen uzun bir değerlendirmeden anlaşıldığına göre süttan ağzı yanan yetkililer yoğurdu üfleyerek yemeye başlamıştır. Belgede şu noktalara dikkat çekilmiştir: *Öncelikle ikmal inşaatının keşif defterine göre yapılması eksik yapılmaması, fazla yapılır ise fazlasının talep edilmemesi, talep olunur ise mahkeme-i şeriyeye ve nizâmiye dairelerince itibar olunmaması, mukaveleden vazgeçilir ise hesaptan %10 kuruş kesilmesi.* Yüklenicinin inşaatı tamamlayacağına dair beyanından sonra ödemelerin bina yapıldıkça hazineden metalik akçe üzerinden parça parça yapılacağı da belirtilmiştir.⁹⁹

Fakat yine inşaatın başlayacağı beklenirken bir yıl iki ay geçmesine rağmen hala başlamamıştı. 30.06.1881/ 3 Ş. 1298 tarihinde yarım kalan inşaatın iskele ve kereste ve sairesinin keşif muayenesi düzenlenerek gönderilmesi istenmiştir ki inşaata başlanabilsin.¹⁰⁰ Birçok kez yapılan yazışmadan ve Şurayı Devlet'te yapılan görüşmelerden sonra iskele ve kereste ve sairenin keşfi yapılarak ne kadar masraf olduğu bir yıl iki ay geçtikten sonra 18.08.1882/4 L. 1299 tarihinde gerçekleştirilebilmiştir. Buna göre keşif bedeli 1 Lira 100 kuruş hesabıyla 23.873

⁹⁴ BOA.EV.MKT. 906/272

⁹⁵ BOA.EV.MKT. 919/59

⁹⁶ BOA.EV.MH. 2031/262

⁹⁷ Quateart, "İslahatlar Devri", 898.

⁹⁸ BOA.İ.DH.. 798 / 64708

⁹⁹ BOA.EV.MH. 2038/182

¹⁰⁰ BOA.EV.MKT. 1103/234

kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹⁰¹ Ağustos'ta gerçekleşen bu keşiften sonra da ikmal inşaatı bir türlü başlamayınca sonunda 10.12.1882 / 29 M. 1300 tarihinde dikkat çeken ve yöneticileri harekete geçirmede etkili bir rol oynayan vatandaş araya girmiştir. Mahalle esnafı ve sakinleri imza kampanyasına benzer bir organizeyle 51 kişinin mührü olan bir arzuhal vermişlerdir. Arzuhalde mahallede bulunan caminin 8-9 sene önce yandığı için irade-i seniyye ile kârgir olarak yapılmasına karar verildiği ve büyük çoğunluğu (kısm-ı âzamîsi) yapıldığı halde tamamlanmadığı ve yapılan inşaatın kışın etkisiyle daha çok zarar göreceği, cuma namazının edasında sıkıntı çektiklerinden bahsetmişlerdir.¹⁰² Bunu dikkate alan yetkililer sonunda 15.06.1875 tarihi ve 06.02.1883 tarihleri arasında geçen 6 yıl 8 ay gibi bir süre fiili olarak duran inşaatın başlanmasına dair onay yazısını 06.02.1883/27Ra.1300 tarihinde yazmıştır. 14.08.1883/10 L. 1300 tarihinde yüklenicinin talep ettiğine bakılırsa inşaata başlanmış ve devam etmektedir.¹⁰³ 22.09.1883/ 20 Za. 1300 tarihinde de yaklaşan kış mevsiminde yapılan yerlerin zarar görmemesi için kalfanın istediği 197.000 kuruş Evkaf meclisinde onaylanmış ve hazineye bildirilmiştir.¹⁰⁴ Bundan sonra yapılan birçok yazışma ve 07.12.1884/18 S. 1302 tarihli bir arşiv kaydında aydan aya 50.000 kuruş para ödemeleri gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁵ 1885 yılına ait bir fotoğrafta iskele seviyesine bakılırsa inşaatın henüz kubbesinin yapılmadığı görülebilmektedir.¹⁰⁶

Resim 7: Guillaume Gustave Berggren'e ait Nusretiye Camisi fotoğrafında sağ üstte Cihangir Camisi yapımı için kurulan iskele, 1885 (Türker, Mimarlık Tarihi, 69).

¹⁰¹ BOA.EV.MKT. 1167/244.

¹⁰² BOA.EV.MKT. 1178/242

¹⁰³ BOA.EV.MKT. 1240/ 190

¹⁰⁴ BOA.EV.MKT. 1240/192

¹⁰⁵ BOA.EV.MKT. 1296/2

¹⁰⁶ Şekil 8.

21.02.1886/17 Ca. 1303 tarihli bir yazıda karar verilip yeniden başlanan cami inşaatının yapılan yerlerinin kıştan zarar görmemesi için kurşunlarının örtülmesi gerektiğinden bahsedilmiştir.¹⁰⁷ Cami kurşunlarına yapılan masraflara bakılırsa kubbesinin 1887 ortalarına doğru örtüldüğünü söyleyebiliriz.¹⁰⁸ 14.04.1889 tarihinde cami bahçe duvarlarının yapımı keşif içinde miydi yoksa değil miydi tespit edilene kadar kalfa tarafından yapıp bitirilmiştir.¹⁰⁹ Anlaşılan o ki kalfa da herkes gibi artık bir an önce bitirmek niyetindeydi. Zaten hazinenin mali durumu o kadar kötü olduğundan Evkaf için ayrılan para görevlilerin maaşına bile yetmiyordu. Tamiri bekleyen birçok mabetle birlikte ikmal inşaatının kalan kısımların tamamlanması için para bir türlü alınamıyordu.¹¹⁰ 14.05.1889/ 14 R. 1306 tarihli bir yazıdan duvarıyla ilgili hesabın keşif defterini aştığından yeniden şehremaneti memurlarına havale edilmişti.¹¹¹ Çevre duvarı kimin üzerine kaldı bilinmez ama cami 1890 Nisan ayına denk gelen Ramazan'da cemaatle namaz kılınacak seviyeye gelmişti. Sadece minberinin tamiri nedeniyle birkaç ay daha gecikerek temmuz ayında tam hizmet vermeye başlamıştır.¹¹²

Böylece uzun bir hikayeye dönüşen Cihangir Camisi'nin yeniden yapılma serüveni 21.09.1873 tarihinde başlamış 15 yıl 7 ay sürerek 20 Nisan 1890 Ramazan'ında bitmiştir.

3. Cami ait diğer bazı bilgiler

Kanuni'nin vakfı olan Cihangir Camisine ayrı bir gelir tahsis edilmeden her türlü giderleri Süleymaniye Vakfı masrafları içerisine dahil edilerek vakıf gelirlerinden karşılanmıştır.¹¹³ Cami yönetiminde birinci derecede imam sorumlu olmuştur. Resmi yazışmalarda imam-ı evvel mührü ve imzasını kullanmıştır.¹¹⁴ Cami ve mahalle ilişkisi açısından iyi bir iletişim kurulduğu kaynaklara yansımıştır.¹¹⁵

Vakfiyede Caminin işleyişi için gerekli olan bedeni ve dini hizmete dönük 15 farklı cihet¹¹⁶ vardır. Ancak zamanla yeni cihetler ihdas edilmiş bu sayı 22'ye çıkmıştır.¹¹⁷ Arşiv kayıtlarına göre her cihet için bir personel görevlendirilmesi gerekmemiştir. Birçok ciheti bir personel yerine getirmiştir. Mesela XIX. yüzyıl başlarında camide 5 personel tüm cihetleri yerine getirmekteydi. Daha açık bir ifadeyle hatip aynı zamanda imamlık cihetini, hatta mektep hocalığını ve çeşitli

¹⁰⁷ BOA.EV.MKT. 1384/26

¹⁰⁸ BOA.EV.MKT. 1349/202; BOA.EV.MKT. 1349/ 248

¹⁰⁹ BOA.EV.MKT. 1822/64

¹¹⁰ BOA.EV.MKT. 1544/10

¹¹¹ BOA.EV.MH.TİK. 48/357

¹¹² BOA.EV.MKT. 1607/327

¹¹³ BOA.EV.SRG 35/04; BOA.EV.ZMT. 168/210

¹¹⁴ BOA.EV.MH.1412/153

¹¹⁵ BOA.EV.MH. 1376/579

¹¹⁶ "Vakıfların çeşitli dinî, sosyal ve kültürel hizmetlerini sürdürebilmeleri için tahsis edilmiş olan görevlere verilen ad" ayrıntılar için bkz. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Mehmet İpşirli, (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 1993), 7. cilt. "Cihet" maddesi, 546.

¹¹⁷ VGMA, Defter 107/95.

temizlik işlerine ait cihetlere de mutasarrıf olmuştur.¹¹⁸ Bunların dışında cami personeli bu cihetler karşılığında Süleymaniye İmaretî'nden birer çift fodula (ekmek) almışlardır.¹¹⁹ Genel itibariyle cami personeli hatip,¹²⁰ İmam,¹²¹ muezzin,¹²² devirhan¹²³ (hafız),¹²⁴ muarraf,¹²⁵ sermahfil,¹²⁶ kayyım,¹²⁷ siraci,¹²⁸ muallim-i mektep ve halife-i mektep,¹²⁹ buhuri ve harc-ı buhur,¹³⁰ muvakkit,¹³¹ ferrâş-ı mektep ve ferrâş-ı kenif,¹³² ferrâş-ı seccade-i vâiz-i Cuma,¹³³ râhâbi (suyolcu)¹³⁴ gibi görevlilerden oluşmaktaydı.

Caminin aydınlatılması için aylık 75 vukiyye¹³⁵ balmumu Süleymaniye imareti tarafından temin edilmiştir.¹³⁶ Vakfiyeye göre yıllık 19.470 akçe personel maaşlarına harcanırken aydınlatma için yıllık 900 vukiyye yaklaşık 1 ton 155 kg. balmumu imal edilmiştir.¹³⁷

XVI. Yüzyıldan beri cami avlusunda bulunan Hasan Burhaneddin Cihangiri zaviyesi ve cami iki ayrı vakfa tabi olup ayrı gelirleri ve masrafları olmuştur. Cami ve Zaviye aynı mekânı paylaşmış olsalar da yönetim ve mali açıdan birbirinden tamamen ayrı kalmışlardır. Zaviye şeyhliği cami yönetimi ile hiçbir şekilde birleştirilmemiştir. Hatta imamlığa geçici bir süre

¹¹⁸ BOA.EV.HMH.d. 8408/02

¹¹⁹ BOA.EV.MH.TİK. 22/507

¹²⁰ BOA. MAD.d.. 1845; VGMA, Defter 107/94; Süleymaniye Vakfiye, 49, 186

¹²¹ Süleymaniye Vakfiyesi, 49, 186; VGMA, Defter 107/94; BOA.EV.HMH.d.. 8408/02

¹²² Süleymaniye Vakfiyesi, 49, 186.

¹²³ Arapça olan "devir" yukardan aşağıya okumak ile Farsça olan "hân" yine okumak manasındadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 436

¹²⁴ Süleymaniye Vakfiyesi, 49, 186; VGMA, Defter 107/95

¹²⁵ Süleymaniye Vakfiyesi, 49, 187; Camilerde ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını hayır ile anan dua eden müezzin ve dervişler için kullanılan bir tabirdir. Ayrıca Fuat Köprülü muarrafın Selçuklu sarayında teşrifat görevi yapanlara verilen bir isim olduğunu ifade etmiştir. bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri, II*, 552-553.

¹²⁶ Süleymaniye Vakfiyesi, 49, 186; VGMA, Defter 107/95

¹²⁷ Süleymaniye Vakfiyesi, 50, 187; Kayyım; Vakıf mütevellisi ve camilerde temizlik görevlisi anlamında kullanılan bir terimdir. bkz. Diyanet İslam Ansiklopedisi, İzmet Özmel (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2002), 25. cilt. "Kayyım" maddesi, 107; Pakalın, *Tarih Deyimleri, II*, 223.

¹²⁸ Süleymaniye Vakfiyesi, 50, 189-190; Pakalın, *Tarih Deyimleri, II*, 236.

¹²⁹ Süleymaniye Vakfiyesi, s., 50, 189-190; VGMA, Defter 107/95.

¹³⁰ BOA. İE.EV.. 16/ 1935; VGMA, Defter 107/95.

¹³¹ Namaz vakitlerinin ayarlanmasından sorumlu kişi olup muvakkitlere ayrıca saatçi ve muvakkit-i salât da denilirdi. Bkz. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Salim Aydın, (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2006), 31. cilt. "Muvakkithâne" maddesi, 413-415; VGMA, Defter 107/95. Şefaattin Deniz, "Sultan Abdülmecid'in İnşa Ettirdiği Muvakkithaneler, *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX, (2017): 268

¹³² Diyanet İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı- Mehmet İpşirli, (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 1995), 12. cilt. "Ferrâş" maddesi, 408.

¹³³ BOA. EV. ZMT. 235/239; BOA.EV.MKT.EVM 34/178.

¹³⁴ BOA. EV. ZMT. 235/239

¹³⁵ Eski ağırlık ölçüsü okka'nın diğer adı olup dört yüz dirhemden ibarettir. Mehmed Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma, 1. Baskı İstanbul 2011, s. 404; 1 okka 1,282945 gram, Okka için bkz. Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cengiz Kallek, (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2007), 33. cilt. "Okka" maddesi, 338-339.

¹³⁶ BOA.EV.ZMT 98/24; BOA.EV.RZN. 53/214.

¹³⁷ Vakfiye, s. 11

vekâlet edilmesine bile izin verilmemiştir.¹³⁸ Camisi Süleymaniye Vakfı tarafından finanse edilirken Hasan Burhaneddin Dergâhı masrafları için Tekfurdağı gümrüğünden senelik otuzbeş kuruş, Bahçekapısı Valide Sultan Vakfından günlük beş akçe ve Evkâf-ı Haremeyn muhasebatından İstanbul Gümrüğü'nden taâmiye varidatından finanse edilmiştir.¹³⁹ İki kurum personeli arasında bazen gerginliklerin yaşandığı kaynaklara yansımıştır.¹⁴⁰

Sonuç

Bu çalışmayla caminin üç farklı şekline dair bilgilere ulaşılmış olup ilk şeklinin 1823 yılına kadar tamir edilerek ayakta kaldığı, ikinci şeklinin 1873 yılına kadar, üçüncü şeklinin de günümüze kadar devam ettiği anlaşılmıştır. 1873 Ağustos ayında yeniden yapılmasının Sultan Abdülaziz'in kararı olduğu, inşaatın çeşitli sebeplerden 1875'te durup uzun bir aradan sonra tekrar 1883 yılında ikmal inşaatına başlanıp 1890 Nisan (Ramazan) ayında ilk namaz kılınarak ibadete tekrar açılmıştır. Böylece XVI. yüzyıldan beri ayakta kalan bir tarihi eserin bir dönemi daha aydınlatılmıştır. Aynı zamanda küçük bir cami tarihi çerçevesinde Devleti Aliyye'de mali zorlukların devlet nezdinde yapılan inşaatlara ve para politikasının bu sektördeki etkilerine dair bilgiler yanında, halk nezdinde bitirilemeyen bir cami inşaatı algısına dair verilere ulaşılmıştır. Ayrıca bu çalışma zengin arşiv kaynaklarımızın küçük bir cami inşaatı çerçevesinde bile idari, mali, sosyal ve hukuki sistem hakkında önemli bilgilere ulaşma imkânı sunduğunu göstermiştir. Tarihi mirasın korunması ve onların gelecek nesillere aktarılması bu tür monografik ve analitik çalışmaları gerekli kılmaktadır. Bunların gün yüzüne çıkarılmasını bekleyen milyonlarca arşiv kaydı da araştırmacıların onlara nüfuz etmesini beklemektedir.

1.Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defterler: 1809/37; 8/59; 438/34; 1781/7; 2706/109; 107/94.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Evkaf (C.EV): 598/30177.

Evkaf Defterleri (EV.d.): 19128;

Evkaf Muhasebe (EV. MH.): 689/72; 1805/70; 1376/579; 1525/8; 1588/122; 1623/844; 1695/200; 1805/74; 233/116.

Evkâf Nezâreti Muhasebe Kalemi Tamirat ve İnşaat Kalemi (EV.MH.TİK): 22/507; 109/189; 18/392; 23/296; 23/306; 29/213; 30/66; 31/280.

¹³⁸ VGMA, Defter 4645/156

¹³⁹ VGMA, Defter 438/34; VGMA, Defter 1328/34; C. EV. 49 2415

¹⁴⁰ BOA.EV.MKT. 1878/76

Evkâf Sergi Halifeliği (EV.SRG.): 106/328; 241/188; 270/50; 28/178; 44/9.

Evkâf-Evkâf Muhâsebesi (EV.EMH.TİK.): 161/161; 161/209.

Evkâf-Zimmet Halifeliği (EV.ZMT.): 235/239; 82/194.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.) 1845

Mektubi Kalemi Cihat (EV. MKT. CHT.) 830/52.

Mektubi Kalemi (EV.MKT.) 1167/244; 1178/242; 1349/202; 1384/26; 1544/10; 1607/327;
1822/64; 17/303; 17/305; 1878/76; 24/217; 737/278; 880/294; 906/272; 919/59.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT.MHM): 464/67; 464/18.

2.Diğer Kaynaklar

Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*. 12. cilt., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974.

Aslanapa, Oktay. *Osmanlı Devri Mimarisi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1986.

Ayvansarâyi Hüseyin Efendi. *Hadikatü'l-Câvâmi*. Haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Banoğlu, Niyazi Ahmet. *İstanbul Cehennemi Tarihte Büyük Yangınlar*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.

Can, Selman. *Bilinmeyen Aktörleriyle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*. Erzurum: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010.

Çeçen, Kazım. *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 1984.

Çetintaş, Sedat. *İstanbul ve Mimari Yazıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

Deniz, Şefaattin. "Sultan Abdülmecid'in İnşa Ettirdiği Muvakkithaneler, İstanbul: *Osmanlı Araştırmaları*, 49. Sayı, (2017): 267-291.

Deniz, Şefaattin. "Sultan II. Mahmud'a Ait İki Vakıf Eser: Arabacılar Kışlası ve Nusretiye Camileri". İstanbul: *Türk Dünyası Araştırmaları*, 218. Sayı, Ekim (2015): 163-179.

Deniz, Şefaattin. "Teşvikiye Camisi'nin İnşaatı (1853-1854), İstanbul: *Türk Dünyası Araştırmaları*. 221. Sayı, Nisan (2016): 163-189.

Deniz, Şefaattin. *Çırağan/Küçük Mecidiye Camii ve 2012-2015 Restorasyon Çalışmaları*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları -126/ Oksijen Matbaacılık, 2017.

Dırağ, Havanen. *1831-1900 Yılları Arasındaki İstanbul Yangınları*. Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İstanbul, 1977.

- Diyanet İslam Ansiklopedisi. Ali Akyıldız. 24. cilt. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 2001: 212-215.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi. Ara Altun. 7. cilt., İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 1993: 539-540.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Cengiz Kallek. 33. cilt. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 2007: 338-339.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İzmet Özmel. 25. cilt. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 2002: 107-108.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi. Mehmet İpşirli. 7. cilt. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 1993: 546-548.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Reşat Öngören. 16. cilt. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 1997: 310-311.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi. Salim Aydüz. 31. cilt. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 2006: 413-415.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Tahsin Yazıcı - Mehmet İpşirli. 12. cilt. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 1995: 408-409.
- Donald Quataert. “19. Yüzyıla Genel Bakış Islahat Devri 1812-1914.” Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, II Editör: Halil İncelik, Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*. Haz. Orhan Şaik Gökyay 1. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Eyice, Semavi. İstanbul Minareleri I. İstanbul: Berksoy Matbaası, 1962.
- Kömürciyan, Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi XVIII. Asırda İstanbul*. İstanbul: Eren Yayınları, 1988.
- Kumbaracılar, İzzet. *İstanbul Sebilleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1938.
- Necipoğlu, Gülrü. *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*. Sinan’ın eserlerinin mimari çizimleri ile fotoğrafları Arben N. Arapi, Reha Güven; Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1. cilt., İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 2. cilt., İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.

- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Peçevi İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi*. 1. cilt. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- Ressam Hüsni. *Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmâniye*. İstanbul: Matbaa-i Harbiyye, 1335.
- Sahhaflar Şeyhi-Zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-Nüvîs Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi. *Mürî't-tevârih II.B.*, Haz. M. Münir Aktepe. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1980.
- Sezgin, Haluk. *Türk İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1979.
- Süleymaniye Vakfiyesi*. Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1962.
- Turan, Şerafettin. *Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vakâsı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961.
- Türker, Ebru. *Cihangir Camisi Mimarlık Tarihi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, 2. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961.
- Yılmaz, Yasin. *Kanunî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2008.

Mehmet Güneş

İğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü
İğdır, Türkiye, mhmgunes@gmail.com

Nursel Manav, *Zenginlikten İflasa Mustafa Reşid Paşa'nın Sarrafi Cezayirlioğlu Mıgırdiç*, Libra Kitap, İstanbul 2019.

Kitap, önsöz ile beş bölüm ve sonuç kısımlarının yanı sıra ekler (üç adet Osmanlı Arşivi belgesi, sekiz adet fotoğraf), kaynakça ve dizinle birlikte 273 sayfadan oluşmaktadır. Bunların dışında kitapta Mıgırdiç'in gümrük ve iltizamlar nedeniyle borçları; Hasköy'deki evinde tespit edilen eşyalar; Büyükdere'deki evinde tespit edilen eşyalar; Sarraflık bürosu ve Hasköy'deki evindeki poliçe ve nakit miktarı; Mıgırdiç ve ailesine verilen eşyaların listesi; Mıgırdiç'e borçlu bürokrat ve mültezimler; Mıgırdiç'e borçlu taşradaki bürokrat ve mültezimler; Mıgırdiç'e borçlu İstanbul'daki diğer bürokrat, mültezim ve sarraflar; Yeniköy'deki yalı için paris'te imal edilen eşyalar; Mülkler

ve aile bireyleri üzerine intikal tarihleri; Maritse'ye iadesine karar verilen mülkler; Maritse'nin Hasköy'deki konaktan talep ettiği eşyalar; Hasköy'deki konakta Nazeli Hanım'a ait eşyalar başlığı altında on üç adet tablo mevcuttur. Yazarın ifade ettiği üzere, sarraf hakkındaki literatürün sınırlı olması nedeniyle araştırma büyük ölçüde Osmanlı Arşivi kaynaklarına dayanmıştır.

Eser, Tanzimat döneminde Mustafa Reşid Paşa'nın sarrafi olarak bilinen Cezayirlioğlu Amira Mıgırdiç'in biyografisini içermektedir. Kitabın önsözünde yazar, 19. yüzyılın mali tarihi ile para politikasının önemli unsuru olan sarraflara dair çok sayıda araştırma yapıldığını; ancak önde gelen sarrafların biyografilerinin sınırlı sayıda çalışıldığını, mali gelişmeler üzerinde meslek mensuplarının yaptıkları etkileri anlayabilmek için sarraflar hakkındaki araştırma sayısının daha da artması gerektiğini belirtir.

Bu konuyu seçmedeki gayesini, Mıgırdiç'in Tanzimat döneminde çok kısa sürede İstanbul'un en zengin sarrafları arasına girip aynı hızla her şeyini kaybetmesine dayanan ilginç hayat öyküsü olarak gösterirken, Mustafa Reşid Paşa'nın desteğiyle iltizam ihalelerini alan Mıgırdiç hakkındaki çalışmalarda onun mal varlığına el konulma sebebinin sır olarak kalmasını ve konuya değinen her bir araştırmacının bu hususta farklı görüşler ileri sürmesini de önemli bir problematik olarak ortaya koyar. Ermeni yazarların, Mıgırdiç'in

hayatına dair kısa biyografi vermekle yetindikleri, şahıs hakkında iki makale ve bir yüksek lisans tezi hazırlandığı üzerinde durur. Ona göre araştırmacıları farklı sonuçlara götüren şey, Osmanlı Arşivi'nde sarrafin hızlı düşüş sebebinin açıkça belirtilmemesi, Ermeni araştırmacıların ise Osmanlı arşivlerine pek itibar etmeyip benzer görüşleri tekrarlamalarıdır.

Giriş kısmında sarraflık mesleği ve Osmanlı Devleti'nde sarrafların ortaya çıkışı ve gelişimi anlatılmaktadır. Erken dönemden itibaren bir meslek grubu olarak ortaya çıkan sarrafların Osmanlı maliyesindeki konumları, para piyasasındaki faaliyetleri, vergileme sistemine katılmaları ve dış ticarete yer almaları, İstanbul'da ve Anadolu'da kredi ve finans işlerinde ön planda olmaları açıklanmaktadır. Ayrıca, Yahudilerin sarraflıktaki konumlarının 1700'lerden itibaren gerilemesiyle beraber yerlerini Ermeniler almaya başladığı, meslek grubu olmaları nedeniyle 17. yüzyıl sonlarında devletin belirlediği kurallara tabi bir lonca kurdukları, sarrafların iş yapabilmek için gedik elde etmek zorunda oldukları belirtilmektedir.

Kitapta izah edildiği üzere görevleri itibariyle sarraflar, iç ticarete loncaların kredi talebini karşılar, muhtelif kurumlara ve kişilere borçlar verir; gayrimenkul alım satımı ve para saklama işlemlerini yerine getirir; askeri zümrenin hesaplarıyla ilgilenirler, vergi tahsilinin önemli bir parçası olan iltizam sistemine entegre olurlardı. Nitekim iltizam işlemlerinde mültezimleri, sarraflar destekler ve peşinatı onlar adına öderlerdi. Bunların dışında devletin mukataa gelirlerinin işletilmesi sürecinde yer alırlardı.

Çalışmada, amiralik kavramı üzerinde ayrıca durulmuştur. Buna göre amira, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra sahip oldukları servet ve hükümetle olan bağlantıları sayesinde Ermeni milleti için yaptıkları hizmetin ve hayır işlerinin karşılığı olarak şahıslara verilen ve Ermenilerin toplum lideri anlamına gelen bir unvandır. Kitapta bu unvana sahip olan ailelerin ve bireylerin sayıları da verilmektedir.

Eserin birinci bölümünde, Mıgırdiç'in aile kökeni ve hayatı, sarraflığa başlaması, yolsuzluk teşebbüsü nedeniyle ilk kez cezalandırılıp Bursa'ya sürülmesi, yeniden mesleğe dönüşü ve ekonomik girişimleri ele alınmaktadır. Buna göre Ermeni Cezayirlioğlu ailesinin kökenleri Eğin'e (bugün Kemaliye) dayanır. Ailenin İstanbul'a yerleşmesi, Mıgırdiç'in babası Sarkis Hovyan'ın, 1725'de kente gelerek, sarraflık yapmaya başlamasıyla gerçekleşir. Mıgırdiç, 1805 yılında Hasköy'de bir konakta dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta babasıyla birlikte sarraflık işine başlar, 1840'lardan itibaren, babasına ait sermayeyi yönetir, 19. Yüzyılın ilk yarısındaki siyasi ve mali değişim sürecinde iltizam ihalelerine katılır. Diğer sarraflar gibi iltizam yöntemiyle vergilerin toplandığı yörelerin etkili isimleriyle çalışır.

Hükümetle olan bağlantıları ve yürüttüğü hayır işlerinin yanı sıra patrikhane, kiliseler ve hayır kurumlarına yaptığı bağışları sayesinde amira olmuştur. Ermeni çocukların eğitime katkı yapar, mektep açar. 1840'lardan itibaren Ermeni çocukları yurtdışındaki okullara gönderir. Başlangıç tarihini kesin olarak belirlenemese de Mustafa Reşid Paşa'nın da sarrafi olur. Bu konuda yazar, ulaşabildiği en eski belgenin Temmuz 1841 tarihli olduğunu belirtir.

Yazar, konu bütünlüğünü sağlamak üzere mali düzenlemelere de yer yer değinmektedir. Böyle bir girişten sonra belirtildiği üzere, Tanzimat döneminde uygulanan muhassıllık sisteminde aksamalar yaşanınca hükümet, vergi gelirlerini attırmak amacıyla sarrafların bir araya gelip oluşturacakları bir kumpanyanın vergileri ve büyük gelir kaynaklarını toplamasına izni verir. Kumpanyaya dahil olan sarraflar arasında Mıgırdiç de vardır. Bu kapsamda 7 Nisan 1842'de Anadolu ve Rumeli kumpanyaları kurulur.

Mıgırđıç, Anadolu Kumpanyası'nda görev yapar. Kumpanyanın örgütlendiği bölgelerdeki iltizam ihalelerinin pek çoğu kurucu sarraflara verilir. Gelirlerin başkente ulaştırılmasında poliçeler kullanılır.

Yazar, eserinde Mıgırđıç'in bir yolsuzluğunu detaylarıyla birlikte aktarır. Belirtildiği üzere üst düzey bürokratlar gibi valilerin de hesaplarını tutan, ödemelerini yapıp gerektiğinde onlara borç veren sarrafları bulunmaktadır. 1836'dan 1844 yılı Mart'ına kadar Musul valiliği görevinde bulunan Mehmed Paşa'nın sarrafı Mıgırđıç'tir. Mıgırđıç, 1843'te Mehmed Paşa'ya ait hesap defterinde bazı kişilere ödeme yaptığı iddiasıyla 10.925 liralık bir harcama gösterir. İncelemeler sonucunda Mıgırđıç'in değil de paşanın Mıgırđıç'ten alacaklı olduğu anlaşılır. Mıgırđıç, hesaplarda oluşan farkı hazineye vermek yerine bu yolla kapatmayı planlamıştır. Bu eylemi teşebbüsten öteye gidemese de hilekârlığa kalkışması nedeniyle kendisinin ceza olarak Bursa'ya sürülmesine hükmedilir. Mıgırđıç, Bursa'da yaklaşık sekiz ay kalır ve ancak Mart 1844'te İstanbul'a dönebilir.

Eserin ikinci bölümünde, Mıgırđıç'in sürgünden dönüşünün ardından yeniden sarraflık yapmaya başlayarak iltizamlar yüklenmesi, mesleğinde dönüm noktasını oluşturacak gümrük ve ipek öřrü ihalelerini alması, karşısına mültezimlerin çıkması ve rakip mültezimlere rağmen mesleğinde en önemli ihaleleri üstlenerek öne çıkması ele alınmaktadır. Gümrük gelirlerinin 1851'de tahsis edilmesinde Mustafa Reşid Paşa'nın muhtemel tavassutuyla kendisine dönemin önemli bankerleri Emmanuel Baltazzi ile Jacques Alléon'un kefil olmalarını da anlatan bölüm, ülkede ekonomik ilişkilerin nasıl yürüdüğu hakkında dikkate değer bilgiler sunmaktadır. Ne var ki kapasitesinin üstünde işlere giren Mıgırđıç, kısa sürede pes ederek gümrük ihalelerinden çekilmeyi talep etmiştir. Bu konuda gümrük ihaleleriyle ilgili komisyon raporuna ulaşamadığını belirten yazar, gelişmeleri dikkate alarak süreç hakkında yorum yapmakta ve Mıgırđıç'le devam edilmesi yönünde karar alındığını belirtmektedir.

Üçüncü bölümde Mıgırđıç'in hızlı düşüşü, üstlendiği ihalelerin feshedilmesinin sebebi, sarrafın hapsedilmesi, kendisi ve yakınları üzerindeki malvarlığına el konulmasıyla bu süreçte yaşananlar ele alınmaktadır. Mıgırđıç'in kariyerini bitiren süreçte, Dersaadet Bankası zararına çalışırken Baltazzi ve Alléon, 1852 yılı içinde Mıgırđıç'ten borçlarını ödemesini istemiş, o ise bankaya olan borcunu ödemiştir. Alléon'un ifadesiyle Mıgırđıç'in bankaya 410.000 lira borcu vardır. Bir yandan bankaya olan borç ödenirken, öte yandan Mıgırđıç için işlem başlatılır. Mıgırđıç'in Dersaadet Bankası'na olan borcu nedeniyle Ekim 1852'de ihaleleri, geriye dönük olarak feshedilerek sarraf hapsedilir. İhalelerin feshi dışında evlerine ve han odalarına el konulup eşyaları mühürlenir. Sarrafın alacakları tahsil edildikten sonra tüm emlak ve eşyasının müzayedeyle satılmasına karar verilir. Bu süreçte Mıgırđıç hapiste bulunur. 48 yaşında tüm malvarlığını ve işini kaybetmiştir. Bu şartlar altında rahatsızlanan Mıgırđıç'in bırakılması için Rus idaresi aracı olur. Prens Mençikof'un baskısı üzerine Nisan 1853'te Meclis-i Meşveret toplanıp Mıgırđıç'in durumunu görüşür. Hükümet Mençikof'un talebini kısmen de olsa yerine getirirken sarrafın, evinde değil de patrikhanede kalmasına izin vererek bu kararın kendine ait olduğu izlenimini verir. Patrik, bir buçuk ay sonra doktor raporunu da eklediği dilekçesiyle Mıgırđıç'in hastalık nedeniyle hava değişikliği için patrikhaneye bağlı Kadıköy'deki bir yerde kalmasına izin verilmesini ister. Hükümet kabul edince sarraf Kadıköy'de kalmaya başlar.

Dördüncü bölümde Mıgırđıç'in el konulan mal varlığının satışı, borç ve alacaklarının tasfiyesi sürecindeki gelişmeler ele alınmaktadır. Yazar, sarrafın mal varlığını ve müzayede yoluyla hangi malların kimlere satıldığını tablolar halinde vermektedir. Mıgırđıç'in satışa çıkarılan mallarından sağlanan gelir, hazine yükümlülüğünü bile karşılamamıştır.

Beşinci bölümde Mıgırđıç'in ev hapsinden çıkarılması, tatbik mührü tartışmaları, İngiltere'ye gidiş ve mallarının iadesi için yaptığı başvuru üzerine başlatılan yeni araştırma ile ölümünün ardından ablası Maritse'nin mücadelesi ele alınmaktadır. Bu bölümde mükerrer bilgiler vardır. Sorunları nedeniyle 1855 yılı ortalarında İngiltere'ye giden Mıgırđıç, 1858'de İstanbul'a dönmek üzere yola çıkmıştır. İstanbul'a döndükten sonra hükümete dilekçe vererek itibarını ve mallarını geri almaya çalışır. Mıgırđıç'e izlemesi gereken yol hakkında nasihat ettiği bilinen Alléon'un muhtemel tavsiyesiyle verdiği dilekçesinde kendisine haksızlık yapıldığını ifade eder. Mıgırđıç'in talebi kabul edilmiştir. Yazar, bu konuyla ilgili arşiv kayıtlarında, hesapların tetkikine ilişkin belgeye rastlamadığını belirtmektedir. Ne var ki hesaplarının yeniden incelenmesi için kurulan komisyon çalışmasını henüz tamamlamadan Mıgırđıç, 1 Nisan 1861'de 56 yaşında yoksul bir adam olarak ölmüştür.

Mıgırđıç'in ölümünden önce ailesinin gayrimenkullerini geri almak için ablası Maritse, 1862 yılından itibaren hukuki süreç başlatır. Hükümet, söz konusu mal varlığını yeniden incelemeye alır. Alacak ve borç kayıtları incelenerek konu aydınlatılmaya çalışılır. Kitapta, ilgili mallara dair bilgiler tablolar halinde verilmekte ve bilgiler aktarılırken Osmanlı arşiv vesikaları kullanılmaktadır. Buradan, devletin tebaasının taleplerini karşılamak üzere tüm yetkili makamları devreye koydu müşahede edilmektedir.

Sonuç kısmında yazarın belirttiği üzere bu şahsın, araştırmacıların ilgisini çekmesinin önemli bir nedeni Tanzimat dönemine denk gelmesi, Mustafa Reşid Paşa'nın sarrafı olmasıdır. Yoksa geçerli bir nedenle mülklerine el konulan ilk sarraf değildir. Davranışları aşırı veya sıra dışı da değildir. Çağdaşı sarraflar kadar usulsüzlük yapmıştır. Yaşam biçimi, serveti, mal ve mülkleri de Tanzimat dönemiyle başlayan Batı tipi yaşam biçiminin bir yansımasıdır. Onu farklı kılan, kısa sürede aşırı büyüme hırsı olmuştur. Bu hırsla yaptığı kimi yatırım ve girişimler ise bilinçli veya bilinçsizce toplumsal gelişmeye ivme kazandıracak adımlardır. İpek fabrikaları ve çocukları eğitim için yurtdışına göndermesi dikkat çeken hususlardır.